

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ:

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

**«Ναοδομία και χωροταξική διαμόρφωση
ενός ναού κατά την παλαιοχριστιανική και
πρωτοβυζαντινή περίοδο»**

Όνοματεπώνυμο φοιτήτριας:

ΑΔΑΜ ΑΡΓΥΡΩ – ΕΙΡΗΝΗ

A.M. = 150151

Επιβλέπων Καθηγητής:

κ. Χρήστος Καραγιάννης

Πάτρα, Μάιος, 2023

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Περιεχόμενα

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	8
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	10
Λέξεις Κλειδιά.....	10
ABSTRACT	11
Keywords	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	12
1ο Κεφ. : Η ναοδομία κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.....	15
1.1 Ιστορικό πλαίσιο	18
1.2 Περί της Κωνσταντινείας εκκλησιαστικής πολιτικής και αρχιτεκτονικής	21
1.2.1 Το παράδειγμα του ναού της Αναστάσεως.....	26
1.3 Η αρχή της χριστιανικής αρχιτεκτονικής και οι κυρίαρχοι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί.....	29
1.3.1 Η Βασιλική.....	32
1.3.2 Προσκτίσματα παλαιοχριστιανικής βασιλικής	37
α) Περίβολος.....	38
β) Αίθριο και κρήνη	38
γ) Νάρθηκας	40
δ) Βαπτιστήριο.....	41
ε) Παστοφόρια	43
1.3.3 Περίκεντρα κτήρια	44
1.4 Εσωτερική διαμόρφωση του ναού και λειτουργικές κατασκευές	47
1.4.1 Εσωτερική διαμόρφωση	47
1.4.2 Λειτουργικές κατασκευές	50
2ο Κεφ.: Το πέρασμα από την παλαιοχριστιανική στην πρωτοβυζαντινή εποχή – Μία μεταβατική περίοδος.....	59

2.1	Ιστορικό πλαίσιο	60
2.2	Περί της Ιουστινιάνειας εκκλησιαστικής πολιτικής και αρχιτεκτονικής	64
2.2.1	Το παράδειγμα της Αγίας Σοφίας	67
2.2	Κυρίαρχος αρχιτεκτονικός ρυθμός της περιόδου - Βασιλική με τρούλο	71
3ο	Κεφάλαιο: Η ναοδομία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.	74
3.1	Ιστορικό πλαίσιο	75
3.1.1	Τα θρησκευτικά θέματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου.....	77
3.2	Οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί της περιόδου	80
3.2.1	Βασιλική με εγκάρσιο κλίτος.....	83
3.2.2	Σταυρική βασιλική	84
3.2.3	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και περίστωο	85
3.3	Εσωτερική διαμόρφωση ναών πρωτοβυζαντινής περιόδου	88
3.3.1	Το Ιερό Βήμα	88
3.3.2	Το φράγμα του ιερού.....	90
4ο	Κεφάλαιο: Παραδείγματα σημαντικών μνημείων εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.	93
4.1	Τα εκκλησιαστικά αρχιτεκτονικά μνημεία της Παλαιοχριστιανικής εποχής – Κωνσταντινεία περίοδος (4 ^{ος} – 5 ^{ος} αι.).	94
4.1.1	Ναοδομία πέρα του ελλαδικού χώρου.....	94
4.1.2	Ναοδομία στον ελλαδικό χώρο	96
4.1.3	Ο ναός της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη	100
4.2	Τα εκκλησιαστικά αρχιτεκτονικά μνημεία της εποχής του Ιουστινιανού – Ιουστινιάνεια περίοδος (6ος αι.).....	106
4.2.1	Ναοδομία πέρα του ελλαδικού χώρου.....	106
4.2.2	Ναοδομία στον ελλαδικό χώρο	109
4.2.3	Ο ναός της Εκατονταπυλιανής στην Πάρο.....	111

4.3 Τα εκκλησιαστικά αρχιτεκτονικά μνημεία της Πρωτοβυζαντινής περιόδου (7 ^{ος} , 8 ^{ος} και 9 ^{ος} αιώνας).....	118
4.3.2 Ναοί πέρα από τον ελλαδικό χώρο.....	119
4.3.3 Ναοί στον ελλαδικό χώρο.....	121
4.3.4 Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης.....	124
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	129
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	135
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	138

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

p. = page / pp. = pages

Vol. = volume

AD = anno domini

PG = Patrologia Greca

ACIAC = Anti-Corruption and Integrity in the Arab Countries

αρ. = αριθμός

ημ/νία αν. = ημερομηνία ανάκτησης

μτφρ. = μετάφραση

ό.π. = όπως παραπάνω

επιμ. = επιμέλεια

σελ. = σελίδα / σσ. = σελίδες

π. Χ. = προ Χριστού

μ. Χ. = μετά Χριστού

αι. = αιώνας

π. = περίοδος

M. = Μέγας

μ. = μέτρα

I.N. = Ιερός Ναός

ΕΠΕ = Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας

ΕΕΒΣ = Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών

ΘΗΕ = Θεολογική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια

ΙΜΕ = Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

ΙΜΧΑ = Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου

ΜΙΕΤ = Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας

ΧΑΕ = Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το έναυσμα για να ασχοληθώ με το θέμα της εξέλιξης της ναοδομίας των πρώτων χριστιανικών ναών το οφείλω σε μία σειρά ομιλιών τις οποίες παρακολούθησα πριν πολλά χρόνια γύρω από το συγκεκριμένο θέμα. Αν και η σχέση μου με την Εκκλησία και τη λατρευτική ζωή της ήταν πάντοτε ιδιαίτερα στενή, τα περισσότερα από όσα άκουσα μου κίνησαν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον, καθώς τα άκουγα για πρώτη φορά. Στα μάτια μου, ξαφνικά το κτίριο του ναού άρχισε να αποκτά νέο νόημα και υπόσταση, να αποκτά ιστορία! Όταν λοιπόν, μετά από χρόνια ήρθε η ώρα να επιλέξω θέμα για τη διπλωματική μου εργασία στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Ορθόδοξη Χριστιανική Πίστη και Πλουραλισμός», το θεώρησα ως την μεγαλύτερη ευκαιρία που μου δινόταν για να εντρυφήσω στο συγκεκριμένο θέμα. Ο χρόνος που αφιέρωσα για τη μελέτη και συγγραφή της εργασίας θα μου μείνει αξέχαστος, ήταν κάτι το οποίο απόλαυσα και ένοιωσα ότι το χρωστούσα στον εαυτό μου. Παρά τις τρικυμίες που συνάντησα δεν έπαψε να είναι ένα συναρπαστικό και ενδιαφέρον ταξίδι πίσω, στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Το ταξίδι μου αυτό, ωστόσο, δεν ήταν μοναχικό, καθώς είχα την συμπαράσταση ανθρώπων οι οποίοι με στήριζαν, με βοήθησαν, με ενθάρρυναν και με εμπιστεύτηκαν. Νιώθω την ανάγκη να πω ένα μεγάλο ευχαριστώ πρωτίστως στον π. Σωτήριο Κοσμόπουλο τόσο για την έμπνευση, όσο και για την αμέριστη βοήθειά του. Ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Χρήστο Καραγιάννη για τη στήριξη και την άμεση ανταπόκρισή του σε ό, τι και αν χρειάστηκα, καθώς και στον δεύτερο επιβλέποντα κ. Αθανάσιο Αντωνόπουλο για την στήριξη και πλαισίωση της παρούσας εργασίας.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω στο προσωπικό της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Σάμου για την αξιοσημείωτη βοήθειά τους καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης μου. Στους φίλους και συναδέλφους Ανδρέα Λαγό και Ισιδώρα Παπαδούλη, για την πολύτιμη βοήθειά τους και τις συμβουλές τους, καθώς και σε όλους τους φίλους που με βοήθησαν είτε παρέχοντάς μου υλικό είτε ακούγοντας τους προβληματισμούς μου και ενισχύοντας με κατά τη συγγραφή της εργασίας. Τέλος, χρωστάω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς και τα αδέρφια μου για την υπομονή και την υποστήριξη που μου παρείχαν και ιδιαίτερος στην αδερφή μου Μαρία-Ελένη Αδάμ, η οποία

αφιέρωσε πολύτιμο χρόνο επισκεπτόμενη βιβλιοθήκες για να μου στείλει υλικό το οποίο μου ήταν απαραίτητο και την ευχαριστώ πολύ!

Αδάμ Αργυρώ – Ειρήνη

Σάμος, 2023

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία αποτελεί ένα ιστορικό ταξίδι στην εξέλιξη της χριστιανικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, ιδωμένο μέσα στο εκάστοτε ιστορικό γίνεσθαι της κάθε περιόδου. Θα εξετάσουμε τους επικρατέστερους τύπους κάθε εποχής και τη διαμόρφωσή της εσωτερικής διαρρύθμισης ενός χριστιανικού ναού κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Το ταξίδι μας αυτό θα ξεκινήσει από τον 4^ο αιώνα και συγκεκριμένα από το 313 μ. Χ. οπότε, χάρις στο διάταγμα των Μεδιολάνων περί ανεξιθρησκίας, έχουμε την οικοδόμηση των πρώτων περιλαμπρων χριστιανικών ναών. Θα συνεχίσουμε έως και το 843 μ. Χ., τον 9^ο αιώνα, οπότε και έχουμε τη λήξη των εικονομαχικών ερίδων που ταλάνισαν για ένα αρκετά μεγάλο διάστημα όχι μόνο την Εκκλησία αλλά και την ίδια την Αυτοκρατορία.

Στόχος μας είναι, μέσα από την τοποθέτηση των αρχιτεκτονικών αλλαγών ενός χριστιανικού ναού στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής τους, να γίνει κατανοητή η σχέση και η διαμόρφωση του χριστιανικού ναού με το εκάστοτε κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο. Η Εκκλησία, ως κοινωνία ανθρώπων, μπορεί να πορεύεται προς τα έσχατα, ωστόσο, αναπτύσσεται και εργάζεται στο νυν της ιστορίας. Μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα την οποία πραγματοποιήσαμε για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, επιθυμούμε να αποτυπώσουμε όσο το δυνατόν καλύτερα ακριβώς αυτή την σύνδεση Ιστορίας και Εκκλησίας μέσα από την εξέλιξη των αρχιτεκτονικών ρυθμών ενός ναού και να βοηθήσουμε τον αναγνώστη να κατανοήσει ότι η Εκκλησία είναι Μία, Αγία, Καθολική και Αποστολική. Μπορεί ο ναός, το λατρευτικό κτήριο της χριστιανικής πίστης, να άλλαξε μορφή στο πέρασμα των αιώνων, όμως οι αλλαγές αυτές δεν συνδέονται με αλλαγή της Ορθόδοξης πίστης, οι ρίζες της οποίας καθώς και οι σταθερές της παραμένουν οι ίδιες.

Λέξεις Κλειδιά

ναοδομία, εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, παλαιοχριστιανική περίοδος, Ιουστινιάνεια περίοδος, πρωτοβυζαντινή περίοδος

ABSTRACT

The paper is a historical study about the evolution of Christian ecclesiastical architecture within the historical background of each period. The paper focuses on the prevailing Christian churches type of each era, regarding the construction and the interior layout of the temples during the first Christian centuries. More specifically, the paper examines the 4th century from 313 AD, where the first Christian churches were constructed, after the Edict of Milan, which gave legal status to Christianity within the Roman Empire. The study continues up to the 9th century and examines the changes in the temple's structure until the end of the Byzantine Iconoclasm (843 AD).

The paper aims to identify how the social-historical context of each period influenced the structure of the christian church and detect how these architectural changes are reflected to the main symbolic parts of the temple which are linked to the Orthodox Christian Dogma. The paper concludes that despite the evolution of the types of rhythm in the church architecture over the centuries, the roots and constants of the Christian faith remain the same throughout history.

Keywords

Church building, ecclesiastical architecture, early Christian period, Justinian period, early Byzantine period

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μία ανασκόπηση της εξέλιξης της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Γνωρίζοντας την ιστορική εξέλιξη της Εκκλησίας ως κτιρίου, ουσιαστικά επανασυνδεόμαστε με τις χριστιανικές μας ρίζες. Κατανοούμε καλύτερα το πώς και το γιατί, ενώ αντιλαμβανόμαστε σε βάθος τη συνέχεια της Εκκλησίας (όχι μόνο ως οικοδομήματος, αλλά και ως λατρευτικής κοινότητας) από τους αποστολικούς χρόνους έως τις μέρες μας. Άλλωστε, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου, το πνευματικό οικοδόμημα της Εκκλησίας συστήθηκε έχοντας ως θεμέλιο της τους Αποστόλους και τους Προφήτες, ακρογωνιαίο λίθο της τον ίδιο τον Χριστό και συνοικοδόμο το Άγιο Πνεύμα.¹ Η Εκκλησία είναι ο ναός του Θεού και έχει ως κεφαλή της τον Χριστό.

Αν και η αρχιτεκτονική των πρώτων χριστιανικών μνημείων φαντάζει κάτι καθαρά ιστορικό και πέρα από τα όρια της χριστιανικής πίστης, ωστόσο είναι κάτι το άμεσα συνδεδεμένο με αυτήν. Η γνώση της πορείας και της εξέλιξης της αρχιτεκτονικής ενός χριστιανικού ναού, καθώς και της εσωτερικής του διαμόρφωσης, θεωρούμε ότι μπορεί να συμβάλει στην ουσιαστική γνώση και κατανόηση της χριστιανικής λατρείας. Άραγε, θα μπορούσε ο ναός όπως τον γνωρίζουμε να είναι διαφορετικός αν ήταν άλλο το περιβάλλον και οι ιστορικές συγκυρίες στις οποίες θα εξαπλωνόταν η χριστιανική πίστη; Η Εκκλησία πορεύεται προς τα Έσχατα, είναι όμως αποκομμένη από την ιστορική πορεία της ανθρωπότητας; Αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε μέσα από την παρούσα μελέτη.

Η σημασία του θέματος μπορεί να κατανοηθεί από το πλήθος των ερευνητών που ασχολήθηκαν με αυτό παρά τις μεγάλες δυσκολίες τις οποίες ενέχει. Τα περισσότερα από τα χριστιανικά μνημεία των πρώτων αιώνων δεν διασώζονται παρά μόνο σε κατόψεις ή και αν ακόμα διατηρούνται σε κάποιον βαθμό, έχουν υποστεί μεγάλες αλλαγές και τροποποιήσεις, κάτι το οποίο δυσχεραίνει τη μελέτη τους. Επιπλέον, τα χριστιανικά αυτά μνημεία είναι διασκορπισμένα σε όλη την τότε ρωμαϊκή επικράτεια, ενώ πολλά υστερούν σε αναφορές από γραπτές πηγές, σύγχρονες της εποχής τους, που θα μπορούσαν να φανούν διαφωτιστικές. Στον

---

¹ Προς Εφεσίους, 2, 20

ελλαδικό χώρο είναι αναρίθμητα, θα μπορούσαμε να πούμε, τα ονόματα όσων ασχολήθηκαν με τη Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, την επιστήμη δηλαδή που ασχολείται με την εξέταση των χριστιανικών μνημείων, τόσο μέσα από τις πηγές όσο και με τη βοήθεια ανασκαφών, μερικά από αυτά είναι : ο Γ. Σωτηρίου, ο Α. Ορλάνδος, ο Κ. Καλοκύρης, ο Ν. Γκιολές, ο Γ. Αντουράκης καθώς και η Ι. Στουφή – Πουλημένου. Πλήθος ερευνητών μπορεί να διαθέσει και το εξωτερικό με μεγαλύτερα ίσως ονόματα αυτά των R. Krautheimer, J. Lowden και C. Mango.

Μεθοδολογικά, η ερευνά μας θα κινηθεί βιβλιογραφικά, μέσα από την αναζήτηση τόσο ελληνικών όσο και ξένων πηγών σχετικών με την αρχιτεκτονική και εσωτερική διαμόρφωση των ναών από τον 4^ο έως και τον 9^ο αιώνα. Το υλικό το οποίο είναι διαθέσιμο γύρω από τη μελέτη του θέματός μας είναι ιδιαίτερα ευρύ. Οι απόψεις γύρω από την εξέλιξη ενός χριστιανικού ναού συγκλίνουν ωστόσο συναντήθηκαν δυσκολίες ως προς τα όρια των περιόδων και τις κατά τόπους διαφοροποιήσεις κάτι το οποίο έκανε την έρευνα μας ακόμα πιο ενδιαφέρουσα γιατί φανέρωσε ακόμα για μία φορά την άρρηκτη σύνδεση εκκλησία και τοπικής ιστορίας.

Η συγκεκριμένη μελέτη θα εστιάσει, όπως αναφέραμε, στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, ξεκινώντας από τον 4ο και φτάνοντας έως τον 9ο αιώνα. Συγκεκριμένα, θα ξεκινήσουμε την καταγραφή μας όταν, με το Διάταγμα των Μεδιολάνων το 313 μ.Χ., η χριστιανική θρησκεία αναγνωρίζεται και δίνεται στους Χριστιανούς η δυνατότητα πλέον, να έχουν άφοβα και φανερά, το δικό τους κτήριο για την τέλεση της λατρείας τους. Τα πρώτα περίλαμπρα εκκλησιαστικά οικοδομήματα έχουν δίκαια συνδεθεί με το όνομα του Μέγα Κωνσταντίνου, καθώς αυτός είναι ο πρώτος που προστάτευσε τον Χριστιανισμό και τον βοήθησε να ανθίσει χωρίς δυσκολίες. Θα προχωρήσουμε στην εποχή του Ιουστινιανού, κατά τον 6^ο αιώνα, οπότε και θα δούμε τη μεγάλη καινοτομία της Ιουστινιάνειας αρχιτεκτονικής. Τέλος, θα φτάσουμε έως και τον 9^ο αιώνα, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, οπότε αρχίζει σιγά-σιγά η διαμόρφωση του ναού όπως τον γνωρίζουμε σήμερα.

Σε αυτήν την πορεία, θα εξεταστούν οι βασικοί αρχιτεκτονικοί τύποι της κάθε περιόδου, η εξωτερική διαμόρφωση του εκκλησιαστικού οικοδομικού συγκροτήματος καθώς και η εσωτερική διαμόρφωση του ναού. Πριν αναφερθούμε σε όλα αυτά ωστόσο, θα επιχειρήσουμε μία σύντομη αναφορά στο γενικότερο

ιστορικό πλαίσιο της εποχής, καθώς θεωρούμε ότι οι εκάστοτε αλλαγές είναι σε στενή συσχέτιση με το κοινωνικό-ιστορικό και το χρηματο-οικονομικό πλαίσιο της κάθε περιόδου καθώς και με τις βλέψεις και επιδιώξεις του κάθε αυτοκράτορα και τη σχέση του με την Εκκλησία.

Ωστόσο, σίγουρα η εξέλιξη και διαμόρφωση των χριστιανικών μνημείων δεν στηρίζεται μόνο στην πολιτική ή εκκλησιαστική ιστορία, αλλά και στα δόγματα, τις λειτουργικές ανάγκες και τη διδασκαλία των Πατέρων. Η λατρευτική ζωή της εκκλησίας και το λειτουργικό τυπικό σίγουρα έπαιξαν σημαντικό ρόλο κυρίως στην εξέλιξη της εσωτερικής διαμόρφωσης των ναών. Αυτό είναι και ένα κομμάτι το οποίο αν και γίνεται κοινά αποδεκτό από όλους δεν βρήκαμε υλικό το οποίο να το υποστηρίζει με σαφήνεια και σαφή αιτιολογία κάτι το οποίο θα βοηθούσε στην ακόμα καλύτερη κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης των ναών αλλά και της ίδιας της λατρείας και θα ήταν ένα ιδιαίτερα θέμα για περαιτέρω μελέτη.

Η στάση των Αυτοκρατόρων απέναντι στη νέα θρησκεία, οι εδαφικές ανακατατάξεις, οι επιδρομές, η οικονομία, η σχέση της κάθε περιοχής με τα μεγάλα αστικά κέντρα και οι δογματικές έριδες είναι μερικές μόνο από τις παραμέτρους, οι οποίες μπορούμε να πούμε ότι, άμεσα ή έμμεσα, επηρέασαν ως ένα βαθμό την αρχιτεκτονική και αισθητική διαμόρφωση των ναών. Μάλιστα, ο επηρεασμός αυτός μπορεί να ιδωθεί σε μεγάλο βαθμό κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οπότε η Εκκλησία είναι σε άμεση σχέση με την Πολιτεία. Βλέποντας την εξέλιξη των ναών σε συνάρτηση με τις ιστορικές συγκυρίες μπορούμε να νιώσουμε τον παλμό της Εκκλησίας ως Κοινωνίας μέσα στην κοινωνία. Μίας, δηλαδή, Κοινωνίας ατόμων που ενώ έχουν ως πολιτεία τους τον Ουρανό και προγεύονται εντός του ναού μέσα στη Θεία Λατρεία τα Έσχατα, εντούτοις δεν είναι ξένοι και αποκομμένοι, αλλά ενεργοί πολίτες και της επίγειας Πολιτείας που τους φιλοξενεί, επηρεάζουν αλλά και επηρεάζονται από αυτήν, αλληλεπιδρούν χωρίς ωστόσο να αλλοιώνεται η ορθόδοξη χριστιανική πίστη, η οποία πορεύεται ακέραια από τους πρώτους αποστολικούς χρόνους, κάτι το οποίο μπορεί να γίνει κατανοητό μέσα από τη γνώση των σταδιακών αλλαγών αλλά και των όσων έμειναν σταθερά παρά τις αλλαγές αυτές και συνεχίζουν να μας συνδέουν με τη χριστιανική διδασκαλία των Αποστόλων.

1ο Κεφ. : Η ναοδομία κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο

Στο παρόν κεφάλαιο της εργασίας μας, θα μελετήσουμε τη ναοδομία των χριστιανικών ναών της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Παλαιοχριστιανικοί ναοί, θεωρούνται όλοι εκείνοι οι ναοί οι οποίοι σχετίζονται με τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Από αρχαιολογικής πλευράς, παλαιοχριστιανικό καλείται κάθε τι σχετικό με την περίοδο της βυζαντινής αρχαιολογίας και πιο συγκεκριμένα της περιόδου μεταξύ της εμφάνισης του χριστιανισμού ως επίσημης πλέον θρησκείας και τις αρχές του 7^{ου} αιώνας.² Τα όρια είναι κάπως ρευστά καθώς δεν υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στους μελετητές σχετικά με αυτό το θέμα. Πολλοί μελετητές ως παλαιοχριστιανική περίοδο αναγνωρίζουν την περίοδο από τον 4^ο έως και τις αρχές του 6^{ου} αιώνα, τότε που ανεβαίνει στον ρωμαϊκό θρόνο ο Ιουστινιανός.³ Άλλοι πάλι εντάσσουν μέσα στην παλαιοχριστιανική περίοδο και τον 6^ο αιώνα ενώ υπάρχουν και αυτοί οι οποίοι μελετάνε ξεχωριστά τον 6^ο αιώνα, ως περίοδο μεγάλων αλλαγών για τη χριστιανική αρχιτεκτονική.⁴ Στην παρούσα εργασία θα ακολουθήσουμε την άποψη που θέλει την παλαιοχριστιανική περίοδο να ξεκινάει από τον 4^ο αιώνα και να φτάνει έως και τον 6^ο, ωστόσο θα την χωρίσουμε για καλύτερη μελέτη σε δύο μέρη, την Κωνσταντινεία περίοδο, περίοδο δηλαδή βασιλείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου και των διαδόχων του (4^{ος} – 5^{ος} αι.) και την Ιουστινιάνεια περίοδο (6^{ος} αι.), περίοδο βασιλείας του Ιουστινιανού και των διαδόχων του.

Με τη ναοδομία των ναών ασχολείται η Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, δηλαδή, η επιστήμη που εξετάζει τα χριστιανικά μνημεία τόσο της παλαιοχριστιανικής όσο και της βυζαντινής περιόδου. Η Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία ασχολείται με έργα αρχιτεκτονικής, γλυπτικής και ζωγραφικής.⁵ Στην εργασία μας θα εντρυφήσουμε κατά το δυνατόν στο κομμάτι της αρχιτεκτονικής των εκκλησιών και θα δούμε το εάν και πώς οι ιστορικές εξελίξεις στάθηκε δυνατόν να επηρεάσουν την εξέλιξή του.

---

² Γεωργίου Δ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα, 2002, σελ. 1.306

³ Κωνσταντίνου Δ. Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν (Η τέχνη της Ανατολής και Δύσεως)*, εκδ. Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1980

⁴ Γεωργίου Β. Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική (Στοιχεία από την τέχνη Ανατολής και Δύσεως)*, Α' τόμος, εκδ. Δέσποινα Μαυρομάτη, Αθήνα, 1993

⁵ Γεωργίου Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1942 και Mango Cyril, «Approaches to Byzantine Architecture», K. A. C. Creswell and His Legacy, Published By: Brill, Vol. 8, 1991, pp. 40-44

Η αλήθεια είναι, ότι όπως γίνεται για κάθε χρονολογική οριοθέτηση μίας περιόδου, έτσι και για αυτήν, οι απόψεις των μελετητών ποικίλουν κυρίως λόγω της ανομοιογένειας που εμφανίζονται οι αλλαγές σε τοπική κλίμακα. Σίγουρα η ροή της ιστορίας κυλάει όμοια για όλους τους λαούς, ωστόσο οι επιρροές που περνάνε από τον έναν λαό στον άλλο, οι οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, η γεωγραφική θέση ενός τόπου και ένα σωρό άλλες παράμετροι, μπαίνουν στην μέση, επιβραδύνοντας ή άλλοτε επιταχύνοντας κατά τόπους, αυτήν την ροή της ιστορίας.⁶ Συνεπώς, αν και όσο αφορά ιστορικά ευρήματα δεν μπορούμε να μιλάμε για αυστηρά όρια και ομοιόμορφη εξέλιξη, θα δώσουμε ωστόσο μία γενική οριοθέτηση της περιόδου την οποία θα μελετήσουμε. Ξεκινάμε λοιπόν, σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο, από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου(272μ.Χ. – 337μ.Χ.) οπότε έχουμε και την νομιμοποίηση της χριστιανικής θρησκείας στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και θα φτάσουμε έως την εποχή του Ιουστινιανού(482μ.Χ. – 565μ.Χ.).⁷

Οι τρομεροί διωγμοί οι οποίοι προηγήθηκαν της παλαιοχριστιανικής περιόδου και ταλάνισαν για αρκετά χρόνια τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία δεν στάθηκαν ικανοί να μετριάσουν τον πόθο και την ζέση των πρώτων χριστιανών. Ο Λόγος του Χριστού συνεχώς εξαπλώνεται και εδραιώνεται όλο και περισσότερο, σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Οι συνάξεις ωστόσο των πρώτων χριστιανών γίνονται σε περιορισμένη κλίμακα και συνήθως σε οικίες/ευκτήριους ή κατακόμβες, τα οποία μπορούμε να πούμε ότι αποτελούν προδρόμους των χριστιανικών ναών.⁸ Δυστυχώς, δεν έχουν διασωθεί λείψανα αυτών των πρώτων ευκτήριων οίκων, οι οποίοι λόγω των διωγμών ήταν ιδιαίτερα απλοί ώστε να μη δίνουν στόχο ενώ είναι πιθανόν σε άλλα μέρη , όπως η Μεσοποταμία, που η εξάπλωση του χριστιανισμού δεν βρήκε εμπόδια να είχαν αναπτυχθεί ήδη από τον 2^ο και 3^ο αι. πιο περίπλοκα σχήματα.⁹ Οι διωγμοί και οι εκατοντάδες μάρτυρες που αυτοί έδωσαν στην χριστιανική πίστη, όχι μόνο δεν αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα, αλλά αντίθετα δυνάμωναν την πίστη των πρώτων χριστιανών και συσπείρωναν τις πρώτες χριστιανικές κοινότητες. Το

---

⁶ Ιωάννας Στουφή - Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη*, εκδ. Παρρησία, Αθήνα, 2013 και Mango, «Approaches to Byzantine Architecture», [5]

⁷ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, ό.π.

⁸ Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδη, *Ο Χριστιανικός Ναός - Λειτουργική και Θεολογική θεώρηση*, εκδ.: Άθως, Αθήνα, 2007

⁹ Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [5]

διάταγμα των Μεδιολάνων (313μ.Χ.), όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, έρχεται να βάλει τέλος σε αυτήν την ζοφερή περίοδο για την ιστορία.

Όταν η χριστιανική θρησκεία νομιμοποιείται πλέον με το διάταγμα περί ανεξιθρησκίας, η λέξη Εκκλησία λαμβάνει νέο νόημα και περιεχόμενο. Ο Χριστιανισμός δεν απολαμβάνει μόνο την κρατική ανοχή αλλά δέχεται πλέον φανερή υποστήριξη από τον ίδιο τον Μ. Κωνσταντίνο.¹⁰ Τώρα πια, η λέξη δεν αναφέρεται μόνο στο σύνολο των χριστιανών οι οποίοι συγκροτούν το Σώμα του Ιησού Χριστού με κεφαλή τον ίδιο και μέλη το σύνολο των πιστών,¹¹ αλλά συνηθέστερα η λέξη Εκκλησία αφορά, από εδώ και στο εξής, στο κτήριο μέσα στο οποίο τελείται η Ευχαριστιακή Σύναξη των πιστών.¹² Η Εκκλησία, πλέον, είναι περισσότερο ένα μέρος, παρά μία δράση.¹³ Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Μάξιμος ο Ομολογητής στη Μυσταγωγία του, ο ναός, η εκκλησία ως κτήριο, έχει επίσης μεγάλη σημασία, καθώς σε αυτήν παραμένουν οι άγγελοι ακόμα και μετά τη σύναξη των πιστών και την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, όπως και η χάρις του Αγίου Πνεύματος.¹⁴ Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο και οι πιστοί, από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια έως και τις μέρες μας, δείχνουν μεγάλη φροντίδα για τη διατήρηση ή κατασκευή ενός ναού. Αν αναλογιστούμε ότι ο ναός ή η εκκλησία είναι ο χώρος στον οποίο οι πιστοί μαζεύονται όχι μόνο για την λατρευτική σύναξη,¹⁵ αλλά και σε κάθε σημαντική περίπτωση της ζωής τους, τότε είναι απολύτως κατανοητό το γιατί οι χώροι αυτοί κατέχουν τόσο μεγάλη θέση στην καρδιά και την ζωή των πιστών. Σύμφωνα με τους Πατέρες της Εκκλησίας ο ναός είναι το «κατοικητήριο» του Θεού και παραλληλίζεται με το υπερουράνιο κατοικητήριο.¹⁶

Όσον αφορά συνεπώς στο θέμα του πρώτου κεφαλαίου, την ναοδομία, δηλαδή, των παλαιοχριστιανικών χρόνων, θα εξετάσουμε ακριβώς αυτήν την αγάπη των πιστών για τους ναούς τους. Με τον όρο ναοδομία περιγράφουμε την οικοδόμηση ενός ναού με σκοπό πρωτίστως την τέλεση της θείας λατρείας.¹⁷ Στο

---

¹⁰ Γεωργίου Γ. Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία - Α' Αρχιτεκτονική*, Β' έκδοση, εκδ.: University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000

¹¹ Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σελ. 507, [2]

¹² Tamara Grdzeldze, "Church", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, Edited by John Anthony McGuckin, Blackwell Publishing, United Kingdom, 2011, pp.124 - 132

¹³ Grdzeldze, *The Encyclopedia*, [12]

¹⁴ Μάξιμος ο Ομολογητής, *Μυσταγωγία*, εκδ.: Αποστολική Διακονία, Αθήνα, 2009

¹⁵ Μπαμπινιώτη, ό.π.

¹⁶ Καραϊσαρίδη, *Ο Χριστιανικός Ναός*, [8]

¹⁷ Μπαμπινιώτη, ό.π.

παρόν κεφάλαιο κατ' επέκταση, θα μελετήσουμε την αρχή της οικοδόμησης αλλά και διαμόρφωσης των πρώτων χριστιανικών ναών στον ελλαδικό χώρο, καθώς και την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής τους με βάση τις εκάστοτε λειτουργικές ανάγκες. Η ανοικοδόμηση των πρώτων αυτών χριστιανικών ναών καθώς και γενικότερα πληροφορίες για τη λατρευτική ζωή των πιστών, αναφέρονται στη Διαθήκη του Κυρίου, στις Αποστολικές Διαταγές και τις Διδαχές των Αποστόλων.¹⁸

Προτού προβούμε ωστόσο σε αυτό το εγχείρημα, θεωρούμε ότι θα ήταν χρήσιμη μία γρήγορη ξενάγηση στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής με την οποία θα ασχοληθούμε...

1.1 Ιστορικό πλαίσιο

Η χριστιανική θρησκεία γεννήθηκε και διαδόθηκε στα χρόνια άνθησης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η Pax Romana που διανύει η αυτοκρατορία κατά τον 1^ο και 2^ο μ.Χ. αιώνα, δηλαδή μία περίοδος χωρίς πολεμικές συγκρούσεις και με ενιαία διοίκηση, ευνοούσε τις μετακινήσεις καθώς και την διακίνηση των ιδεών.¹⁹ Κατά τους τρεις πρώτους χριστιανικούς αιώνες, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία περιλαμβάνει σχεδόν το σύνολο των λαών της Μεσογείου.

Το καθεστώς της αυτοκρατορίας έχει ως βασικές αρχές του τόσο την οικουμενικότητα όσο και την μοναρχία. Την εξουσία κατέχει ένας θεοποιημένος μονάρχης-αυτοκράτορας ο οποίος περιορίζεται μόνο από το ρωμαϊκό δίκαιο.²⁰ Όλη αυτή η έκταση και η απήχηση της αυτοκρατορίας είχε ως αποτέλεσμα το πάντρεμα διαφόρων πολιτισμών αλλά και την ύπαρξη πολλών θρησκευτικών ομάδων. Ήταν συνεπώς αναμενόμενο, για τη διατήρηση της pax romana, να υπάρχει ένα κλίμα ανεκτικότητας και ελευθερίας ως προς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των κατοίκων της αυτοκρατορίας.²¹ Οι μόνοι οι οποίοι υποχρεούνταν στη δημόσια λατρεία των θεών ήταν οι δημόσιοι λειτουργοί, ενώ οι υπόλοιποι κάτοικοι ήταν ελεύθεροι να

---

¹⁸ Καραϊσαρίδη, *Ο Χριστιανικός Ναός*, [8]

¹⁹ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²⁰ George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Publisher: Rutgers University Press, New Brunswick, 1957

²¹ Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, ό.π.

προσκυνούν όποια θεότητα θέλανε.²² Αυτή η θρησκευτική ανεκτικότητα ευνοούσε ιδιαίτερα την εξάπλωση των ανατολικών θρησκειών. Έτσι η λατρεία της Ίσιδος και του Μίθρα εξαπλώθηκε σε όλη την αυτοκρατορία.²³ Το μοναδικό πράγμα ιδιαίτερης σημασίας που επιβαλλόταν σε όλους ανεξαιρέτως τους κατοίκους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν η λατρεία προς το πρόσωπο του Αυτοκράτορα.²⁴

Σε αυτό το πλαίσιο οικουμενισμού και θρησκευτικής ανεκτικότητας έρχεται να εξαπλωθεί και ο Χριστιανισμός. Η ελεύθερη μετακίνηση μέσα στην αυτοκρατορία έδωσε τη δυνατότητα στους Αποστόλους να μπορέσουν να κηρύξουν το χαρμόσυνο μήνυμα της Έλευσης του Μεσσία σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα, ο Απόστολος Παύλος, στον οποίο ο χριστιανισμός χρωστάει την ανάπτυξή του σε παγκόσμια θρησκεία, δίδαξε το ευαγγέλιο σε πολλές εξελληνισμένες πόλεις της Ελλάδος, της Μικράς Ασίας και την Ρώμη.²⁵ Ήταν επιπλέον ο άνθρωπος που βοήθησε στην αποκοπή των δεσμών του χριστιανισμού με τον ιουδαϊσμό. Η διάδοση μάλιστα του χριστιανισμού στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν τόσο γρήγορη ώστε κατά τους τρεις πρώτους αιώνες η Ρώμη να αριθμοί από 30 έως 50 χιλιάδες χριστιανούς.²⁶

Στον ελλαδικό χώρο, από την άλλη, τα πράγματα δεν ήταν τόσο ευόιωνα κατά τα πρώτα αποστολικά χρόνια. Η μικρή απήχηση που είχε αρχικά η νέα θρησκεία στην Ελλάδα οφείλεται κυρίως στις αρχαιοελληνικές αντιλήψεις, πολλές από τις οποίες ερχόταν σε άμεση αντίφαση με τις ιουδαιοχριστιανικές. Μία ειδοποιός διαφορά των δύο αντιλήψεων, είναι ο τρόπος με τον οποίος αντιμετώπιζε η κάθε αντίληψη τον θάνατο. Για την αρχαιοελληνική αντίληψη, ο άνθρωπος αποτελείται από σώμα και ψυχή, ύλη και πνεύμα, το σώμα αποτελεί την φυλακή της ψυχής η οποία λαχταρά να απελευθερωθεί και να ανέβει στον πνευματικό, υπεραίσθητό κόσμο, ο μόνος τρόπος για να τα καταφέρει είναι ο «πολυπόθητος» θάνατος.²⁷ Αντιθέτως, ο χριστιανισμός είναι η κατεξοχήν θρησκεία θα λέγαμε, της ζωής. Για τον χριστιανισμό ο άνθρωπος γίνεται αντιληπτός ως μία ενιαία οντότητα ο οποίος

---

²² Richard Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, μτφρ.: Φανή Μαλλούχου - Τούφανο, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1998

²³ Alexandrovich Alexandre Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324 - 1453*, μτφρ. Δημοσθένη Σαβράμη, Α' τόμος, εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα, 1955

²⁴ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

²⁵ Krautheimer, ό.π.

²⁶ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, ό.π.

²⁷ Rudolf Bultmann, *Ιστορία και Εσχατολογία. Η αιωνιότητα ως παρόν*, μτφρ.: Α. Κοσμοπούλος, επιστ. θεώρηση-επιμέλεια Δ. Αρκάδας – Γ. Βλαντής, σειρά Ιδιόμελα 3, Αθήνα 2008

οδεύει προς την αιωνιότητα. Ο θάνατος έχει νικηθεί από τον αναστάνα Χριστό απλά η νίκη δεν έχει συντελεστεί ακόμα.²⁸

Παρ' όλα αυτά, ο Χριστιανισμός εξαπλώνεται συνεχώς μέσα στα σύνορα της αυτοκρατορίας και σε μεγάλο βαθμό αντιμετωπίζεται όπως όλες οι θρησκευτικές ομάδες της περιόδου με θρησκευτική ανοχή.²⁹ Η πεποίθηση ωστόσο των χριστιανών ότι ο αυτοκράτορας είναι πολιτικό πρόσωπο, επομένως δεν οφείλουν σε αυτόν καμία ένδειξη λατρείας παρά μόνο στον Θεό, οδηγούσε κατά καιρούς τους αυτοκράτορες σε σκληρούς διωγμούς εναντίων τους.³⁰ Αρχικά οι διωγμοί είχαν τοπικό χαρακτήρα. Όταν αργότερα οι πιστοί αυξήθηκαν και η κατάσταση εντάθηκε έχουμε τους δύο αιματηρούς γενικούς διωγμούς,³¹ οι οποίοι οφείλονταν τόσο στην εχθρότητα των εθνικών για τις μονοθεϊστικές θρησκείες, όσο κυρίως στην άρνηση που έδειχναν οι χριστιανοί στο να αποδώσουν τιμές στο πρόσωπο του Ρωμαίου Αυτοκράτορα.³² Οι διωγμοί του Δέκιου (260μ.Χ.) καθώς και του Διοκλητιανού (303 – 305μ.Χ.) θεωρούνται από τους πιο μεγάλους διωγμούς κατά των χριστιανών και έδωσαν πλήθος μαρτύρων στην χριστιανική θρησκεία.³³

Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει ριζικά χάρη στον Μέγα Κωνσταντίνο και το διάταγμα περί ανεξιθρησκίας το οποίο θα εκδώσει. Το 313μ.Χ., στα Μεδιόλανα της Ιταλίας, ο Μέγας Κωνσταντίνος και ο Αυτοκράτορας Λικίνιος υπογράφουν το διάταγμα των Μεδιολάνων, με το οποίο θεσπίζεται ανεξιθρησκία σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.³⁴ Με το διάταγμα αυτό, η χριστιανική Εκκλησία νομιμοποιείται και υπάρχει πλέον εγγύηση ότι το κράτος θα δείχνει ανοχή στους πιστούς της νέας θρησκείας. Κατ' αυτόν τον τρόπο σταματούν πλέον οριστικά οι διωγμοί και οι χριστιανοί μπορούν να τελούν φανερά τις λατρευτικές τους συνάξεις.³⁵ Στα επόμενα χρόνια ο Χριστιανισμός θα γίνει η κύρια θρησκεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

---

²⁸ Oscar Cullmann, *Χριστός και Χρόνος*, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 1980

²⁹ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

³⁰ Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, [20]

³¹ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

³² Πουλημένου, ό.π.

³³ Krautheimer, ό.π.

³⁴ Δέσποινα Ιωσήφ, «Η θρησκευτική πολιτική του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου», διαθέσιμο στο: [Η θρησκευτική πολιτική του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου - Αρχαιολογία Online \(archaiologia.gr\)](http://archaiologia.gr), ημ/νία αν.: 15/1/2023

³⁵ Ιωσήφ, «Η θρησκευτική πολιτική του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου», ό.π.

1.2 Περί της Κωνσταντινείας εκκλησιαστικής πολιτικής και αρχιτεκτονικής

Το πρόσωπο του Μεγάλου Κωνσταντίνου είναι καθοριστικής σημασίας για την μετέπειτα πορεία της χριστιανικής θρησκείας. Τον 4^ο αιώνα, μετά και τον θάνατο του Μάρκου Αυρήλιου, η Pax Romana της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έχει πλέον τελειώσει.³⁶ Στην θέση της επικρατεί αναταραχάει τόσο στα θρησκευτικά όσο και στα πολιτικά πράγματα της αυτοκρατορίας. Οι διωγμοί κατά τον χριστιανών έχουν γενικευτεί σε ολόκληρο το ρωμαϊκό κράτος. Ο πατέρας του Μ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνος, ήταν ο μόνος από τους άλλους 3 ηγεμόνες του κράτους (Διοκλητιανός, Μαξιμιανός και Μαξέντιος) ο οποίος δεν δέχθηκε να ακολουθήσει την τακτική του διωγμού.³⁷ Όχι μόνο δεν δίωκε τους χριστιανούς αλλά κράτησε πλησίον του επαινώντας, όσους χωρίς φόβο ομολόγησαν την πίστη τους στον Θεό.³⁸

Σε αυτό το πνεύμα αποδοχής της νέας θρησκείας, μεγάλωσε και ο γιός του και μετέπειτα διάδοχός του. Ο Κωνσταντίνος, βλέποντας τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία να σβήνει θεωρεί ότι μόνο η θεία βοήθεια μπορεί να τη γλιτώσει. Έχοντας στον νου του το παράδειγμα του πατέρα του, αναλογίζεται ότι αυτοί οι οποίοι εναπόθεσαν τις ελπίδες τους σε πολλούς θεούς έπεσαν και σε πολλές συμφορές. Αντίθετα, ο πατέρας του, υπερασπιζόμενος τους πιστούς του ενός Θεού, Τον έκανε φύλακα της βασιλείας του και χορηγό πολλών αγαθών.³⁹ Έτσι, λοιπόν, αποφασίζει να προσευχηθεί για βοήθεια στον έναν Θεό των Χριστιανών.

Καθώς προσεύχεται, όπως μας λέει ο βιογράφος του, έγινε αυτός, καθώς και όλο το στράτευμα, μάρτυς της εξής θεοσημείας: Κατά τις μεσημβρινές ώρες, είδε πάνω από τον ήλιο, το σημείο του σταυρού να λάμπει και τη φράση «εν τούτω νίκα». Αυτή ήταν και η πρώτη άμεση επαφή με τη χριστιανική πίστη. Ο σταυρός από τότε γίνεται το λάβαρο των πολεμικών του μαχών.⁴⁰ Νικητής στην μάχη για την κυριαρχία στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας (με τη βοήθεια του Λικινίου, Αυγούστου του ανατολικού τμήματος) βγαίνει ο Μ. Κωνσταντίνος. Αυτό που κάνει εντύπωση, είναι το γεγονός, πως αντιμετωπίζει τη νίκη του έναντι του διεκδικητή του

---

³⁶ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

³⁷ Ευσεβίου Καισαρείας, «Εις τον Βίον Κωνσταντίνου», *Ιστορικά Δ'*, επιμ. Μερετάκης Ελευθέριος, ΕΠΕ 57, εκδ. Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1982

³⁸ Ευσεβίου, «Εις τον Βίον Κωνσταντίνου», ό.π.

³⁹ Ευσεβίου, ό.π.

⁴⁰ Ευσεβίου, ό.π.

θρόνου Μαξεντίου, ως σταυροφορία. Αποδίδει τη νίκη του στον Έναν αληθινό Θεό και την θεωρεί ως νίκη του χριστιανισμού έναντι της παραδοσιακής θρησκείας.⁴¹

Αμέσως μετά από την επικράτηση του Κωνσταντίνου στο δυτικό μέρος της Αυτοκρατορίας, οι δύο νικητές αυτοκράτορες, Κωνσταντίνος και Λικίνιος, υπογράφουν το 313 μ.Χ. το Διάταγμα των Μεδιολάνων, θέλοντας να επισφραγίσουν τις ειρηνικές τους σχέσεις.⁴² Με το διάταγμα αυτό ξεκινά μία νέα περίοδος για τον Χριστιανισμό αλλά και την ίδια την ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Με το διάταγμα αυτό, δίνουν πλήρη ελευθερία, τόσο στους χριστιανούς όσο και στους ειδωλολάτρες υπηκόους της αυτοκρατορίας, να πιστεύουν φανερά και ελεύθερα τη θρησκεία τους.⁴³ Έχουμε λοιπόν, το πρώτο διάταγμα περί ανεξιθρησκείας. Αν και με το διάταγμα των Μεδιολάνων, ο Χριστιανισμός δεν αποκτά κάποια υπεροχή έναντι των παλαιών θρησκειών, απλά ίσα δικαιώματα, εντούτοις, η σημασία του παραμένει μεγάλη.⁴⁴ Μπαίνει πλέον ένα τέρμα στη περιθωριοποιημένη θέση των Χριστιανών, ενώ τους αναγνωρίζεται πλήρη θρησκευτική ελευθερία⁴⁵ (και όχι το δικαίωμα απλά να υπάρχουν, διάταγμα Γαλερίου το 311).⁴⁶ Ταυτόχρονα, αν και δεν υπερέχει ο Χριστιανισμός, ωστόσο υποβιβάζεται από το βάθρο της μόνης επίσημης θρησκείας η ειδωλολατρία, πράγμα εξαιρετικής σημασίας.⁴⁷

Ωστόσο, γρήγορα ξεσπά διαμάχη και μεταξύ του Κωνσταντίνου και του Λικινίου ο οποίος προσπαθεί να τον βγάλει από το θρόνο με δολιότητες ενώ παράλληλα δεν τηρεί το διάταγμα περί ανεξιθρησκείας. Ο Λικίνιος, κάνει έμμεσο πόλεμο στη χριστιανική εκκλησία, καθώς απαγορεύει τις συνόδους, πραγματοποιεί ραδιουργίες κατά των επισκόπων και ταυτόχρονα προχωρεί σε εξορία και δήμευση των περιουσιών των χριστιανών.⁴⁸ Ο Μ. Κωνσταντίνος, ξεκινά πόλεμο-σταυροφορία, έχοντας ως σημαία του το σύμβολο του σταυρού ενώ παίρνει μαζί του και χριστιανούς ιεράρχες για να συμπροσεύχονται για τη νικηφόρα έκβαση.⁴⁹ Ως

---

⁴¹ Ευσεβίου Καισαρείας, «Εις τον Κωνσταντίνου Τριακονταετηρικός», *Ιστορικά Δ'*, μτφρ. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, ΕΠΕ 57, εκδ. Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1982

⁴² Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, [20]

⁴³ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

⁴⁴ A Brilliantov «Ο Μέγας Κωνσταντίνος και το έδικο του Μιλάνου» (Petrograd, 1916)

⁴⁵ A Brilliantov

⁴⁶ Ostrogorsky, ό.π.

⁴⁷ A. Brilliantov

⁴⁸ Ευσεβίου, «Εις τον Βίον Κωνσταντίνου», [37]

⁴⁹ Ευσεβίου, ό.π.

αίτιο των νικηφόρων πολέμων του και της τελικής ανάδειξής του σε μονοκράτορα της Αυτοκρατορίας προβάλλει μόνο τον Θεό και όχι τον εαυτό του.⁵⁰

Με τη μονοκρατορία του Κωνσταντίνου έχουμε, θα λέγαμε, και την αρχή της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Η ευνοϊκή εκκλησιαστική πολιτική την οποία ακολουθεί καθώς και το διάταγμα περί ανεξιθρησκίας, οδηγεί σε ταχεία αύξηση των πιστών.⁵¹ Ο Μέγας Κωνσταντίνος αναγνωρίζει τους μάρτυρες της ορθοδόξου πίστεως, επιστρέφει τις δημευμένες περιουσίες τους, ενώ παραχωρεί τους χώρους των μαρτυρίων αλλά και γενικά των κοιμητηρίων στη διαχείριση των Εκκλησιών.⁵² Παραχωρεί στους κληρικούς ίσα δικαιώματα με αυτά των ειδωλολατρών ιερέων και τους απαλλάσσει από τη φορολογία και οτιδήποτε θα μπορούσε να τους αποσπάσει από τα θρησκευτικά τους καθήκοντα.⁵³ Δίνει στην Εκκλησία το δικαίωμα στην κληρονομιά, αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη Νομική Υπόσταση των χριστιανικών κοινοτήτων.⁵⁴ Επιπλέον, παραχωρεί μεγαλύτερη ισχύ στα εκκλησιαστικά δικαστήρια, αυξάνοντας κατά πολύ τη δύναμη των επισκόπων.⁵⁵ Το σημαντικό είναι ότι, αν και φανερά, η κρατική εύνοια γέρνει υπέρ των Χριστιανών, ωστόσο σε καμία περίπτωση οι ειδωλολάτρες δεν διώκονται.

Άλλο ένα στοιχείο της πολιτικής του Κωνσταντίνου που ευνόησε ιδιαίτερα τη διάδοση του Χριστιανισμού, ήταν και η μεταφορά της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας προς την Ανατολή κάνοντας την Κωνσταντινούπολη, την νέα πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους.⁵⁶ Ο Μέγας Κωνσταντίνος (όπως και αρκετοί άλλοι ρωμαίοι αυτοκράτορες πριν από αυτόν), σκέφτεται να μεταφέρει το κέντρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Οι αρχικές του σκέψεις είναι να μεταφέρει την πρωτεύουσα στην Ναϊσσό (τόπο καταγωγής του), τη Σαρδική (Σόφια) ή τη Θεσσαλονίκη.⁵⁷ Τελικά καταλήγει στην περιοχή του κατεστραμμένου από τον Σέπτιμο Σεβήρο, Βυζάντιου.⁵⁸ Έτσι λοιπόν το 325 αρχίζει η ανέγερση των βασικών

---

⁵⁰ John Lowden, *Early Christian and Byzantine Art*, Phaidon Press, 1997 και Ευσεβίου, «Εισ τον Βίον Κωνσταντίνου», [37]

⁵¹ Γκιολές Νικόλαος, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη - Ναοδομία (π. 200-600)*, εκδ: Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994

⁵² Ευσεβίου, ό.π.

⁵³ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

⁵⁴ Vasiliev, ό.π.

⁵⁵ Vasiliev, ό.π.

⁵⁶ Κώστα Β Καραστάθη, *Μέγας Κωνσταντίνος: Κατηγορίες και Αλήθεια, Ιστορική Μελέτη*, Εκδ. Άθως, 2012,

⁵⁷ Ευσεβίου, ό.π.

⁵⁸ Vasiliev, ό.π.

κτιρίων και την άνοιξη του 330 μ.Χ., ο Κωνσταντίνος εγκαινιάζει επίσημα τη νέα πρωτεύουσα, η οποία θα πάρει το όνομα Κωνσταντινούπολη.⁵⁹ Με την πράξη του αυτή η χριστιανική Κωνσταντινούπολη, αντικαθιστά το ειδωλολατρικό Βυζάντιο.

Η νέα πρωτεύουσα του ρωμαϊκού κράτους έχει εξαιρετικές οχυρωματικές, πολιτικές και οικονομικές δυνατότητες.⁶⁰ Αυτό το οποίο είναι ωστόσο κομβικό για την εξέλιξη και διάδοση του χριστιανισμού, είναι η εγγύτητά της σε αξιόλογα κέντρα του ελληνικού πολιτισμού⁶¹ ενώ παράλληλα ο Κωνσταντίνος απομακρύνει το κέντρο της αυτοκρατορίας του από την ειδωλολατρική Ρώμη.⁶² Οι κοιτίδες του ελληνικού πολιτισμού, σε συνδυασμό με τις επιδράσεις που δέχτηκαν από τη χριστιανική θρησκεία θα οδηγήσουν στη δημιουργία του «Βυζαντινού Πολιτισμού», ο οποίος ήταν ένα συνονθύλευμα χριστιανο-ελληνο-ρωμαϊκών στοιχείων.⁶³

Χάρη στις ευνοϊκές συνθήκες, το πλήθος των χριστιανών αυξάνεται και έτσι η ανάγκη για την οικοδόμηση ευρύχωρων οικοδομικών συγκροτημάτων που θα ανταποκρινόταν στις ανάγκες των όλο και αυξανόμενων χριστιανικών κοινοτήτων είναι πλέον επιτακτική. Ο Μέγας Κωνσταντίνος, καθώς και η μητέρα του, η ισάποστολος Αγία Ελένη, χρηματοδοτούν την ανέγερση μεγάλωπρων χριστιανικών ναών. Βασικός αρχιτεκτονικός ρυθμός, χαρακτηριστικός της Κωνσταντινείας περιόδου, αποτελεί η απλή ξυλόστεγη βασιλική (Εικ.1).

Ο ρυθμός της βασιλικής, ο οποίος χαρακτηρίζει την εποχή του Μ. Κωνσταντινού, αλλά και την απαρχή της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, είναι ένα κτήριο επιβλητικό λόγω μεγέθους, απλού ωστόσο και γυμνού από εξωτερικό διάκοσμο. Η απέριτη αυτή μορφή του εξωτερικού διακόσμου των παλαιοχριστιανικών βασιλικών έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τους ειδωλολατρικούς ναούς με τον υπέρλαμπρο εξωτερικό διάκοσμο, κάτι το οποίο δεν είναι πέρα από τα όσα πρεσβεύει η χριστιανική πίστη.⁶⁴ Στους κλασικούς ειδωλολατρικούς ναούς οι πιστοί στέκονται εκτός του εσωτερικού χώρου του ναού, ενώ το εσωτερικό είναι απρόσιτο για όλους εκτός από τον ιερέα. Αντίθετα, στις χριστιανικές εκκλησίες η λατρεία είναι για όλους, οι πιστοί καλούνται να γνωρίσουν και να ενωθούν με τον

⁵⁹ Καραστάθη, *Μέγας Κωνσταντίνος*, [56]

⁶⁰ Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, [20]

⁶¹ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

⁶² Vasiliev, *ό.π.*

⁶³ Vasiliev, *ό.π.*

⁶⁴ Στυλιανού Πελεκανίδη, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης: Αχειροποίητος - Μονή Λατόμου*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1949

αόρατο Θεό. Ο αρχαίος ναός αποτελούσε έναν χώρο συλλογής των αναθημάτων, ενώ ο χριστιανικός ναός, είναι ένας χώρος σύναξης και επικοινωνίας με τον Θεό.⁶⁵ Έτσι, λοιπόν, η διακόσμηση στις χριστιανικές βασιλικές είναι εσωστρεφής, εφού στο εσωτερικό του ναού μαζεύονται οι πιστοί για τη λατρεία.

Μέσα από την επιβλητικότητα των εκκλησιαστικών συγκροτημάτων ο Μ. Κωνσταντίνος ήθελε να εξάρει την νέα θρησκεία. Παράλληλα η οικοδόμηση πολλών ναών από τον ίδιο (πρώτη Αγία Σοφία, Άγιοι Απόστολοι, πρώτη Αγία Ειρήνη κ.α.) φανερώνουν περίτρανα την εύνοια του αυτοκράτορα προς την χριστιανική πίστη και αποτελούν μία έμμεση προτροπή προς τους κατοίκους της αυτοκρατορίας του να ασπαστούν τον Χριστιανισμό.

Εκτός όμως από την επιβλητικότητα του μεγέθους τους και τον λιτό εξωτερικό διάκοσμο, οι εκκλησίες κατά την εποχή του Κωνσταντίνου, χαρακτηρίζονται και από εσωτερική λαμπρότητα. Το εσωτερικό του ναού είναι ιδιαίτερα κοσμημένο ενώ η ευρεία χρήση μαρμάρου, τόσο για λειτουργικές κατασκευές όσο και στην οικοδόμηση του ναού δίνει ένα υπέρλαμπρο αποτέλεσμα, σε μία προσπάθεια να τονιστεί η λαμπρότητα της νέας θρησκείας. Ευρεία είναι η χρήση κίωνων, οι οποίοι συχνά διαφέρουν ως προς το πάχος ή το χρώμα. Τα εκκλησιαστικά βέβαια μνημεία τα οποία κατασκευάστηκαν υπό την αρωγή πλουσίων χορηγών διαθέτουν ομοιόμορφους κίονες από ακριβό μάρμαρο. Οι κίονες ακουμπούν πάνω σε στυλοβάτη (Εικ. 17), ο οποίος μάλιστα συχνά είναι κάπως υπερυψωμένος εμποδίζοντας την επικοινωνία από το μεσαίο στα πλάγια κλίτη.⁶⁶ Αρχικά, ακολουθώντας τα ρωμαϊκά πρότυπα οι κίονες έφεραν βάση, κάτι το οποίο ατονεί σταδιακά.⁶⁷

Οι ναοί που άφησε πίσω του ο Μ. Κωνσταντίνος ήταν πολλοί, ωστόσο ελάχιστοι από αυτούς σώζονται, έστω και σε ένα βαθμό. Ανεγείρει σημαντικούς και μεγαλόπρεπους ναούς σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία συνιστώντας να μην υπάρχει φειδώ χρημάτων αλλά να χρησιμοποιούν το απαραίτητο ποσό από το βασιλικό θησαυροφυλάκιο.⁶⁸ Τα πιο σημαντικά κέντρα οικοδόμησης μεγαλόπρεπων ναών αυτής της περιόδου είναι στη Ρώμη (βασιλική Αγίου Πέτρου και Λατερανού), στην

⁶⁵ Πελεκανίδη, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης*, [64]

⁶⁶ Γκιολέ, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη*, [51]

⁶⁷ Γκιολέ, *ό.π.*

⁶⁸ Ευσεβίου, «Εις τον Κωνσταντίνου Τριακονταετηρικός», [41]

Κωνσταντινούπολη όπου πιο γνωστός ναός της χριστιανοσύνης ίσως είναι η Αγία Σοφία, η οποία ωστόσο δεν σώζεται πλέον μέρος του ναού από εκείνη την περίοδο, ομοίως και η πρώτη Αγία Ειρήνη. Έχουμε επίσης και τους Αγίους Αποστόλους, όπου υπήρχε ο τάφος του Μ. Κωνσταντίνου και ο οποίος ομοίως δεν έχει διασωθεί. Ο Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής, της Μονής Στουδίου, είναι η μόνη βασιλική της Κωνσταντινείας περιόδου που σώζεται σε μεγάλο βαθμό, αν και ερειπωμένη.⁶⁹ Τέλος στην Παλαιστίνη όπου ο Μ. Κωνσταντίνος θα ανεγείρει μνημειώδεις ναούς στα σημεία της θεοφανείας του Ιησού στη γη. Οι εκκλησίες που οικοδομήθηκαν κατά την Κωνσταντινεία περίοδο, αποτελούν σύμβολα του θριάμβου του Χριστιανισμού.

1.2.1 Το παράδειγμα του ναού της Αναστάσεως

Η χριστιανοσύνη χρωστάει πολλά τόσο στην Αγία Ελένη όσο και στον γιό της τον Μ. Κωνσταντίνο. Ως μονοκράτορας, όχι μόνο βοήθησε την χριστιανική θρησκεία να ανθήσει πέρα από τον φόβο και την μυστικότητα οδηγώντας την προς την οικουμενικότητα, αλλά διέσωσε τα πιο ιερά απομεινάρια από την έλευση του Ιησού Χριστού στο ιστορικό γίνεσθαι.

Ο τόπος του μαρτυρίου του Ιησού είχε γίνει τόπος προσέλευσης πολλών πιστών και προσκυνητών. Έτσι το 137μ.Χ. ο αυτοκράτορας Αδριανός, σε μία προσπάθεια εμποδισμού αυτής της τακτικής, διατάζει να καλυφθούν με χώματα τόσο ο Γολγοθάς όσο και ο πανάγιος τάφος του Κυρίου.⁷⁰ Στην θέση του μάλιστα κτίζει ειδωλολατρικό ναό προς τιμή της Αφροδίτης καθώς και διάφορα δημόσια κτήρια.⁷¹ Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι αγιασμένοι αυτοί τόποι έτειναν να ξεχαστούν και να χαθούν.

Μετά την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο, ο Μ. Κωνσταντίνος προτρέπει (έπειτα και από προτροπή της μητέρας του Αγίας Ελένης) τον Μακάριο, επίσκοπο Ιεροσολύμων, να αναζητήσει τον Σταυρό του Χριστού καθώς και τον Πανάγιο Τάφο του.⁷² Στην συνέχεια η Αγία Ελένη με την πλήρη οικονομική αλλά και ηθική στήριξη του

---

⁶⁹ Αντουράκης, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁷⁰ Ανδρέα Γεωργίου, *Ακολουθώντας τα βήματα του Ιησού Χριστού στην Αγία Γη*, εκδ. Emerezian Printing Press, Ιεροσόλυμα, 2009

⁷¹ Γεωργίου, ό.π.

⁷² Καραστάθη, *Μέγας Κωνσταντίνος*, [56]

Κωνσταντίνου και παρά το περασμένο της ηλικίας της (ήταν ήδη 76 ετών) μεταβαίνει στα Ιεροσόλυμα προς εύρεση των Αγίων Τόπων.⁷³

Η Αγία Ελένη βοηθάει στην διαφύλαξη των μνημείων και των τόπων όπου πέρασε ο Ιησούς χτίζοντας ναούς στους σημαντικότερους σταθμούς του. Το 325 μ.Χ. με διάταγμα του Μ. Κωνσταντίνου, κατεδαφίζεται ο ειδωλολατρικός ναός που είχε εγείρει ο Ανδριανός και έτσι έχουμε την ανεύρεση του Τιμίου Σταυρού.⁷⁴ Μετά από πρόταση του επισκόπου Ιεροσολύμων Μακαρίου, χτίζεται σε αυτήν την θέση ο περίφημος ναός της Αναστάσεως του οποίου τα εγκαίνια γίνονται το 336μ.Χ.⁷⁵ Μάλιστα, όπως αναφέρεται, όλοι οι επίσκοποι οι οποίοι πήραν μέρος στη σύνοδο της Τύρου (335 μ.Χ.) μετέβηκαν στα Ιεροσόλυμα για τα εγκαίνια του ναού έπειτα από αυτοκρατορική εντολή.⁷⁶ Ο Κωνσταντίνος, όπως γράφει στον Μακάριο, έχει ως πόθο η βασιλική της Αναστάσεως να υπερτερεί σε κάλλος και ωραιότητα σε κάθε λεπτομέρεια από όλα τα υπόλοιπα κτίσματα.⁷⁷ Καθώς ο ίδιος αναφέρει: «τον γαρ του κόσμου θαυμασιώτατον τόπον κατ'αξίαν φαιδρύνεσθαι δίκαιον».⁷⁸

Για την πραγματοποίηση της ανέγερσης του Ναού της Αναστάσεως, χρειάστηκε να χαμηλώσει η στάθμη της περιοχής του Γολγοθά και να αναδιαμορφωθεί ολόκληρος ο χώρος. Έργο μεγαλεπήβολο και πολυδάπανο.⁷⁹ Το πρώτο στάδιο της οικοδομικής φάσης περιελάμβανε τη βασιλική της αναστάσεως, τον Πανάγιο Τάφο και τον Γολγοθά. Η Ροτόντα του εσωτερικού αιθρίου δεν υπήρχε ακόμα ωστόσο όπως φαίνεται κατασκευάστηκε μέσα στον ίδιο αιώνα.⁸⁰ Ο Μ. Κωνσταντίνος έδωσε ιδιαίτερη σημασία στον τόπο Ευρέσεως του Τιμίου Σταυρού, ίσως λόγω της ευγνωμοσύνης που ένοιωθε για τη νικηφόρα έκβαση της μάχης εναντίον του Μαξεντίου που του χάρισε το όραμα με τον Σταυρό και την επιγραφή «εν τούτω νίκα».⁸¹ Το ιερό οικοδόμημα συμπλήρωναν διάφορα προσκτίσματα όπως

---

⁷³ Καραστάθη, *Μέγας Κωνσταντίνος*, [56]

⁷⁴ Γεωργίου Π. Λάββα, *Ο Πανίερος ναός της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα*, εκδ.: ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, 2009

⁷⁵ Γεωργίου, *Ακολουθώντας τα βήματα του Ιησού*, [70]

⁷⁶ Ζαχαρίου Κλ. Ραπτόπουλου, *Ταξιδεύοντας στην Αγία Γη*, εκδ.: Επτάλοφος, Κύπρος, 2019

⁷⁷ Ευσεβίου, «Εις τον Βίον Κωνσταντίνου», [37]

⁷⁸ Ευσεβίου, *ό.π.*, σελ. 382

⁷⁹ Λάββα, *Ο Πανίερος ναός της Αναστάσεως*, *ό.π.*

⁸⁰ Λάββα, *ό.π.*

⁸¹ Λάββα, *ό.π.* και Ραπτόπουλου, *ό.π.*

το ιερό Βαπτιστήριο, το οποίο υποστηρίζεται ότι βρισκόταν στη νότια πλευρά του συγκροτήματος.⁸²

Για να μπει κανείς στον Πανίερο Ναό της Αναστάσεως, πρέπει να εισέλθει από τη μία και μοναδική πύλη που υπάρχει, την Αγία Πόρτα, ύψους 6 μ. και πλάτους 4 μ., η οποία είναι κατασκευασμένη από ξύλο καρυδιάς και κυπαρισσιού ενώ καλύπτεται από σιδερένιες πλάκες.⁸³ Δυτικά από τη βασιλική της Αναστάσεως, βρίσκεται το Ιερό Κουβούκλιο, το οποίο απομονώθηκε από τον υπόλοιπο βράχο ώστε να μπορέσει να γίνει η κατασκευή γύρω από αυτό ενός περίτεχνου προστατευτικού κελύφους.⁸⁴ Το κέλυφος αυτό καλύπτεται από υπερμεγέθη τρούλο και φιλοξενεί τον τάφο του Κυρίου. Το Άγιο Κουβούκλιο χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο από αυτά, στον προθάλαμο, έχει τοποθετηθεί τμήμα του λίθου, τον οποίο κύλησε ο Άγγελος φανερώνοντας την Ανάσταση του Κυρίου. Στο δεύτερο μέρος έχουμε τον κυρίως θάλαμο. Πρόκειται για έναν μονόλιθο θάλαμο σε σχήμα ορθογωνίου, ο οποίος είναι λαξευμένος σε βράχο και αποτελεί τον Πανάγιο Τάφο του Ιησού Χριστού. Για να εισέλθει κανείς σε αυτήν πρέπει να περάσει από μία μικρή θύρα, ύψους 1,33 μ., την ονομαζόμενη από τα ευαγγέλια «θύρα του μνημείου». Ο χώρος στον οποίο εναπόθεσε ο ευσχήμων Ιωσήφ το Σώμα του Ιησού είναι καλυμμένο για προστασία από δύο λευκά μάρμαρα.⁸⁵

Ανατολικά του Παναγίου Τάφου, κατασκευάστηκε κατά την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, υπερμεγέθη αίθριο, οι τρεις πλευρές του οποίου καλυπτόταν από στοές.⁸⁶ Πίσω ακριβώς από το αίθριο και απέναντι από την είσοδο του Παναγίου Τάφου κατασκευάστηκε το Καθολικό του ναού της Αναστάσεως.⁸⁷ Ο ναός αυτός κτίστηκε από τον Μ. Κωνσταντίνο, όπως ήδη αναφέραμε, σε ρυθμό πεντάκλιτης βασιλικής η οποία αρχικά δεν διέθετε τρούλο. Ο τρούλος προστέθηκε αργότερα. Η είσοδος στον ναό γινόταν από τρεις θύρες στην ανατολική πλευρά του ναού (αν και ο προσανατολισμός του ναού είναι προς τα ανατολικά), καθώς έτσι επικοινωνούσε αμεσότερα με την κεντρική λεωφόρο, η οποία διέθετε σε όλο το μήκος της διπλή κιονοστοιχία. Τη σειρά αυτή των κιονοστοιχιών την έκοβε κλίμακα η οποία

---

⁸² Λάββα, *Ο Πανίερος ναός της Αναστάσεως*, [74]

⁸³ Ραπτόπουλος, *ό.π.*

⁸⁴ Λάββα, *ό.π.*

⁸⁵ Ραπτόπουλος, *ό.π.*

⁸⁶ Ευσεβίου, «Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου», [37]

⁸⁷ Λάββα, *ό.π.*

οδηγούσε στις εισόδους του ναού της Αναστάσεως.⁸⁸ Στη δυτική πλευρά του ναού, απέναντι από τις εισόδους, βρισκόταν το «ημισφαίριον», το οποίο διέθετε δώδεκα κίονες, όσοι και οι δώδεκα Απόστολοι.⁸⁹ Οι διαστάσεις της βασιλικής ήταν 58,50 μ. επί 40,50 μ., με πλατύτερο και πιο υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος.

Ο τρούλος είναι ιδιαίτερα μεγαλοπρεπής και στηρίζεται σε τέσσερις πεσσούς. Από τα παράθυρα της βάσης του τρούλου μπαίνει άπλετο φυσικό φως.⁹⁰ Το εσωτερικό της ήταν καλυμμένο με μάρμαρα ενώ η οροφή της με επιχρυσωμένα φατνώματα τα οποία παιχνιδίζαν με την αντανάκλαση του φωτός δίνοντας ιδιαίτερη λάμψη στον ναό.⁹¹ Στο δάπεδο του ναού υπάρχει «ο Ομφαλός της Γης», μία μαρμάρινη σφαίρα, η οποία έλαβε αυτήν την ονομασία συμβολικά καθώς ο ναός της Αναστάσεως αποτελεί το πνευματικό κέντρο στο οποίο πραγματώθηκαν τα σωτήρια γεγονότα της Σταύρωσης και φυσικά της Ανάστασης του Κυρίου.⁹²

Έτσι, λοιπόν, στο σημείο της ταφής και Αναστάσεως του Σωτήρος, κτίζεται ο ναός της Αναστάσεως, ο οποίος περικλείει τις τρεις τελευταίες στάσεις του Ιησού: μέρος της «Οδού του Μαρτυρίου», τον Γολγοθά και τον Πανάγιο Τάφο.⁹³ Ο ναός της Αναστάσεως αποτελεί τον αρχαιότερο και σημαντικότερο ναός από θρησκευτικής απόψεως. Είναι ο σπουδαιότερος ναός της χριστιανοσύνης καθώς βρίσκεται στο σημείο όπου ο Ιησούς Χριστός υπέστη τη Σταύρωση, την Ταφή και τελικά Αναστήθηκε.⁹⁴

1.3 Η αρχή της χριστιανικής αρχιτεκτονικής και οι κυρίαρχοι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί

Ως το τέλος του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για χριστιανική αρχιτεκτονική, καθώς μόνο η επίσημη θρησκεία του κράτους

---

⁸⁸ Λάββα, *Ο Πανίερος ναός της Αναστάσεως*, [74]

⁸⁹ Λάββα, *ό.π.*

⁹⁰ Ραπτόπουλος, *ό.π.*

⁹¹ Λάββα, *ό.π.*

⁹² Ραπτόπουλος, *ό.π.*

⁹³ Γεωργίου, *Ακολουθώντας τα βήματα του Ιησού*, [70]

⁹⁴ Γεωργίου, *ό.π.*

οικοδομούσε ναούς, ακολουθώντας την ελληνική και ρωμαϊκή αρχιτεκτονική παράδοση.⁹⁵ Αντίθετα, οι εσχατολογικές θρησκείες έκτιζαν μόνο κάποια ευκτήρια σε περιορισμένη κλίμακα και σε απόλυτη συμφωνία με την οικιακή αρχιτεκτονική ώστε να μην τραβάνε τα βλέμματα.⁹⁶ Ομοίως έπραττε και η χριστιανική Εκκλησία οπότε έως τον 2^ο αιώνα δεν μπορούμε να μιλάμε για χριστιανική αρχιτεκτονική.

Η άνθηση της χριστιανικής αρχιτεκτονικής ξεκινάει μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων περί ανεξιθρησκίας το 313μ.Χ., οπότε έχουμε την κήρυξη της ανεξιθρησκίας και την αναγνώριση της χριστιανικής πίστης ως ισότιμης με τις υπόλοιπες θρησκείες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.⁹⁷ Αρχίζουν λοιπόν δειλά-δειλά να εμφανίζονται οι πρώτες χριστιανικές εκκλησίες. Η χριστιανική τέχνη που αναπτύσσεται έχει ως αφετηρία της τα ήδη υπάρχοντα αρχιτεκτονικά σχήματα του τότε ρωμαϊκού κόσμου.⁹⁸ Ο Μέγας Κωνσταντίνος μάλιστα, καθώς και η μητέρα του η Αγία Ελένη, ανήγειραν έναν σημαντικό αριθμό χριστιανικών ναών.⁹⁹

Σταδιακά, οι χριστιανικές ομάδες των πόλεων άρχισαν να έχουν κάποια υποτυπώδη οργάνωση, τόσο σε πρακτικά ζητήματα (γύρω από τους επισκόπους και τους διακόνους) όσο και σε λειτουργικά, ενώ οι δραστηριότητες των εκκλησιών έχουν επεκταθεί και σε άλλους τομείς (π.χ. φιλανθρωπία).¹⁰⁰ Ωστόσο με το τέλος των διωγμών οι πιστοί αυξάνονται και μαζί με αυτούς και οι ανάγκες. Εμφανίζεται πλέον έντονο το πρόβλημα του χώρου. Η Εκκλησία χρειάζεται τώρα πια μεγαλύτερους χώρους για κατήχηση, χώρους για αποθήκευση αλλά και διανομή τροφίμων ή ρουχισμού, χώρους φύλαξης των ιερών σκευών της κ.α. Είναι απαραίτητη η οικοδομή νέου τύπου λατρευτικών αλλά και βοηθητικών χώρων καθώς μια ιδιωτική οικία δεν αρκεί πλέον για τις θρησκευτικές συνάξεις των πιστών.

Αρχίζουν λοιπόν να κτίζονται τα πρώτα οικοδομήματα σύμφωνα με τις ανάγκες της χριστιανικής κοινότητας. Τα οικοδομήματα αυτά ακολουθούν την αρχιτεκτονική παράδοση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αλλά και τις κατά τόπους

---

⁹⁵ Nicolaos N. Patricios, *The Sacred Architecture of Byzantium - Art, Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches*, print in: Bloomsbury Publishing, 2014

⁹⁶ Krautheimer, ό.π.

⁹⁷ Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, [20] και Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁹⁸ Χαράλαμπος Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ.: Μέλισσα, Αθήνα, 2001

⁹⁹ Πουλημένου, ό.π.

¹⁰⁰ Krautheimer, ό.π.

παραλλαγές.¹⁰¹ Έτσι λοιπόν, από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου οι χριστιανικές ιδέες εκφράζονται μέσω της γλώσσας της αρχιτεκτονικής της ύστερης αρχαιότητας.¹⁰²

Η ταχεία εξάπλωση και απήχηση που έχει η νέα θρησκεία την κάνει γρήγορα κύρια θρησκεία της αυτοκρατορίας. Η λαμπρότητα και η επισημότητα η οποία της δόθηκε κατά τον 4^ο αιώνα οδήγησε στην ανάγκη για μεγαλύτερα εκκλησιαστικά κτήρια και διαχωρισμό των κτιρίων που είχαν λατρευτικό ρόλο από τα δευτερεύοντα. Η χριστιανική θρησκεία χρειάζεται τώρα πια μια ανώτερου επιπέδου αρχιτεκτονική μορφή, που θα έχει δημόσιο χαρακτήρα, και θα χαρακτηρίζεται από την ευρύχωρη διάταξή της και την χρήση περιλάμπρων υλικών.¹⁰³

Όπως ήταν φυσικό, αυτή η πρώτη χριστιανική αρχιτεκτονική του 4^{ου} αιώνας, δεν ήταν δυνατόν να στηριχθεί στην ειδωλολατρική θρησκευτική αρχιτεκτονική τόσο για πρακτικούς όσο και για ιδεολογικούς λόγους.¹⁰⁴ Συνεπώς χρησιμοποιεί αρχιτεκτονικές μορφές οικείες προς το ελληνορωμαϊκό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτή αναπτύχθηκε στρεφόμενη κυρίως στα κτήρια δημόσιας χρήσης και την δόμησή τους.¹⁰⁵

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, οι αρχιτεκτονικοί τύποι οι οποίοι εξυπηρετούν τις ανάγκες της χριστιανικής κοινότητας και αρχίζουν να κυριαρχούν είναι αυτοί της βασιλικής, των περίκεντρων οικοδομημάτων καθώς και λίγο αργότερα και της βασιλική με τρούλο. Μερικά βασικά χαρακτηριστικά όλων των παλαιοχριστιανικών χριστιανικών κτιρίων είναι ότι αποτελούν συγκροτήματα κτιρίων (ναός και συνοδευτικά κτήρια), είναι μεγάλα και εντυπωσιακά ενώ κτίζονται κατά κύριο λόγο σε κεντρικά σημεία ή και πάνω από κατεστραμμένους ή εγκαταλελειμμένους ειδωλολατρικούς ναούς.¹⁰⁶ Τέλος διακρίνεται μία αγάπη για το μάρμαρο, κληρονομημένη προφανώς από την αρχαιότητα, το οποίο χρησιμοποιείται τόσο για δομική όσο και για λειτουργική ή διακοσμητική χρήση.¹⁰⁷

---

¹⁰¹ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, ό.π.

¹⁰² Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

¹⁰³ Krautheimer, ό.π.

¹⁰⁴ Krautheimer, ό.π.

¹⁰⁵ Mango, «Approaches to Byzantine Architecture», [5]

¹⁰⁶ Χαράλαμπου Μπούρα, *Ιστορία Αρχιτεκτονικής*, Β' τόμος, εκδ.: Μέλισσα, Αθήνα, 1999

¹⁰⁷ Μπούρα, *Ιστορία Αρχιτεκτονικής*, ό.π.

Στις υποενότητες που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τους κυρίαρχους αρχιτεκτονικούς τύπους, προσπαθώντας να δώσουμε μία εικόνα της πρώτης οικοδομικής φάσης των χριστιανικών εκκλησιών. Το επιχείρημα είναι ωστόσο αρκετά δύσκολο καθώς δεν έχουν διασωθεί ακέραιοι αρκετοί παλαιοχριστιανικοί ναοί ενώ θραύσματα ναών που έχουν βρεθεί είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Κατά περίπτωση λοιπόν, τα στάδια και οι επιρροές είναι δυνατόν να διαφοροποιούνται. Άλλωστε η αρχιτεκτονική δραστηριότητα του κάθε τύπου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορία του.¹⁰⁸ Μία επιπλέον δυσκολία έρχεται να προστεθεί και στην κατά περίπτωση μελέτη των διαφόρων θρησκευτικών μνημείων καθώς ελάχιστα από αυτά αναφέρονται σε πηγές.¹⁰⁹ Συνεπώς η χρονολόγησή τους είναι ιδιαίτερα δύσκολη και γίνεται συνήθως κατά προσέγγιση.

Αυτό που θα επιχειρήσουμε στην παρούσα εργασία είναι να δώσουμε την εξέχουσα, την κυριαρχούσα αρχιτεκτονική τάση της κάθε περιόδου.

1.3.1 Η Βασιλική

Τα πιο λαμπρά παλαιοχριστιανικά οικοδομήματα σώζονται σε ευημερούσες πόλεις, όπως είναι η Θεσσαλονίκη, αλλά και στην νησιωτική Ελλάδα που δεν υπέστη τις επιδρομές από τον βορρά κατά τον 4ο αιώνα.¹¹⁰ Στον ελλαδικό χώρο, κατά την πρωτοχριστιανική περίοδο ανθεί η ευημερία ενώ έχουμε τη συνέχιση της ζωής της ύστατης αρχαιότητας κάτι το οποίο καθυστερεί λίγο την ανέγερση των χριστιανικών ναών.¹¹¹

Με την αίγλη που αποκτά ο χριστιανισμός κατά τη βασιλεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου, μετά τη νομιμοποίηση του με το διάταγμα των Μεδιολάνων το 313μ.Χ., είναι πλέον επιτακτική η ανάγκη για μεγαλύτερα κτήρια που θα μπορούν να εξυπηρετούν περισσότερο κόσμο.¹¹² Ο αρχιτεκτονικός ρυθμός που έδειξε να ανταποκρίνεται πληρέστερα στις λειτουργικές αλλά και πρακτικές ανάγκες των χριστιανικών κοινοτήτων ήταν η απλή Βασιλική. Η μεταφορά των λειψάνων των μαρτύρων στους ναούς των πόλεων είχε ως συνακόλουθο αποτέλεσμα τη μεταφορά

¹⁰⁸ Βαγενά - Παπαϊωάννου Λαμπρινή και Κομινή - Διαλετή Δώρα, *Το ΑΙΓΑΙΟ επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1995

¹⁰⁹ Βαγενά - Κομινή, *Το ΑΙΓΑΙΟ*, ό.π.

¹¹⁰ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

¹¹¹ Βαγενά - Κομινή, *Το ΑΙΓΑΙΟ*, ό.π.

¹¹² Γκιολέ, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη*, [51]

και των αρχιτεκτονικών στοιχείων που χρησιμοποιούταν στις ταφικές βασιλικές και τη συγχώνευσή τους με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των βασιλικών των πόλεων οι οποίες χρησιμοποιούταν για τις διάφορες συνάξεις προς δημιουργία του ρυθμού των χριστιανικών βασιλικών.¹¹³ Ο ρυθμός αυτός επικράτησε στην παλαιοχριστιανική ναοδομία καθώς αποτελεί ένα απλό κτηριακό δόμημα με μεγάλες διαστάσεις, κατάλληλο ακριβώς για την εξυπηρέτηση μεγάλου αριθμού πιστών.¹¹⁴

Ως βασιλική χαρακτηρίζεται κάθε κτήριο το οποίο διαθέτει ένα κεντρικό και δύο ή περισσότερα πλάγια κλίτη.¹¹⁵ Πιο συγκεκριμένα, η βασιλική αποτελεί ένα ορθογώνιο κτήριο, το οποίο χωρίζεται σε κλίτη (τρία, πέντε, επτά κτλ) με τη βοήθεια κίωνων ή πεσσών.¹¹⁶ Το μεσαίο και κεντρικό κλίτος του κτηρίου είναι πιο ευρύχωρο και με μεγαλύτερο ύψος ενώ διαθέτει αρκετό φωτισμό από τα παράθυρα του φωταγωγού.¹¹⁷ Συχνά πάνω από τα πλάγια κλίτη υπήρχαν υπερώα, ενώ η κεντρική είσοδος βρισκόταν στην επιμήκη ή στη στενή πλευρά.¹¹⁸ Χαρακτηριστικό στοιχείο της είναι ο τονισμός του επιμήκους άξονα. Το επίμηκες σχήμα των Βασιλικών παραπέμπει σε πλοίο, όπως αναφέρεται και στις Αποστολικές Διαταγές.¹¹⁹ «Καὶ πρῶτον μὲν ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης, κατὰ ἀνατολὰς τετραμμένος, ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν ἔχων τὰ παστοφόρια πρὸς ἀνατολήν, ὅστις ἔοικεν νηϊ.» (Αποστολικὰς Διαταγὰς, Βιβλίο Β΄, Κεφ. 57) Μάλιστα, ήταν σύνητες, οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες να αναφέρονται στον κτήριο στο οποίο προσεύχονταν με τον όρο *navis* (δηλαδή πλοίο) ή *arca* (δηλαδή κιβωτός), λόγω των κινδύνων στους οποίους εξετίθονταν αλλά και της εκ Θεού σωτηρίας στην οποία είχαν τις ελπίδες τους.¹²⁰

Για την προέλευση της βασιλικής υπάρχουν διάφορες θεωρίες (π.χ. ρωμαϊκά σπίτια με περιστύλιο, στοές ρωμαϊκών δρόμων, αίθουσες θρόνου, αίθουσες που χρησίμευαν ως δικαστήρια, στεγασμένες αγορές κ.ά.).¹²¹ Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής, χρησιμοποιούνταν από τον 2^ο και 1^ο π.Χ. αιώνα σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

¹¹³ Κωνσταντίνου Δ. Καλοκύρη, «Βασιλική, Ρυθμός», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, επιμ. εκδ. Λυγγούρης Αχ. Παν., τόμος 3, Αθήνα, 1963, στ. 720 - 730

¹¹⁴ Mango, «Approaches to Byzantine Architecture», [5]

¹¹⁵ Καλοκύρη, «Βασιλική, Ρυθμός», ό.π.

¹¹⁶ Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σελ.351, [2]

¹¹⁷ Καλοκύρη, «Βασιλική, Ρυθμός», [113]

¹¹⁸ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

¹¹⁹ Διονυσίου Λάτα, «Περί Εκκλησιών και Ιερών Τόπων», *Χριστιανική Αρχαιολογία*, τόμος Α΄, εκδ: Μέλλοντος, Αθήνα, 1883, σσ. 262 - 301

¹²⁰ Λάτα, «Περί Εκκλησιών και Ιερών Τόπων», ό.π.

¹²¹ Γκιολέ, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη*, [51]

Η πιο συνήθης χρήση των ρωμαϊκών βασιλικών ήταν η «αγοραία βασιλική» την οποία και συναντάμε σε κάθε ρωμαϊκή πόλη. Ουσιαστικά αποτελούσε προέκταση της ρωμαϊκής αγοράς. Ήταν ένας στεγασμένος χώρος όπου γινόταν παζάρι ή έκθεση εμπορευμάτων και μαζεύονταν ο κόσμος για να ψωνίσει και να συζητήσει.¹²² Εντός της αίθουσας υπήρχε κάποιο βάθρο όπου συνεδρίαζε το δικαστήριο, ενώ πάνω υψωνόταν ο βωμός του αυτοκράτορα «γιατί μόνο μπροστά του μπορούσε να απονεμηθεί δικαιοσύνη και να συναφθούν έγκυρες επαγγελματικές συμφωνίες.»¹²³

Υπάρχουν ωστόσο αρκετές διαφορές ανάμεσα στις δημόσιες ρωμαϊκές βασιλικές και στις χριστιανικές. Μία σημαντική διαφορά από τα ρωμαϊκά πρότυπα της είναι «ότι η στέγη της είναι ξύλινη και η εσωτερική της διαρρύθμιση διαφορετική.»¹²⁴ Επιπλέον, στις αγοραίες βασιλικές έχουμε τον τονισμό του πλάτους και όχι του μήκους όπως γίνεται στις χριστιανικές.¹²⁵ Οι είσοδοι στις μεν πρώτες τοποθετούνται στις πλάγιες πλευρές σε αντίθεση με τις χριστιανικές βασιλικές,¹²⁶ ενώ τέλος η κατασκευή ασίδων στις αγοραίες βασιλικές γινόταν στην απόληξη των πλάγιων κλιτών και όχι στην ανατολική πλευρά του ανατολικού κλίτους.¹²⁷ Παρ' όλες τις τυπολογικές και μορφολογικές ομοιότητες των χριστιανικών βασιλικών με διάφορες αρχιτεκτονικές μορφές της ρωμαϊκής περιόδου, η σύνθεσή της αποτελεί ένα τελείως νέο δημιούργημα «στην εμφάνιση του οποίου συνέβαλαν πρωτίστως, οι ανάγκες της χριστιανικής λατρείας και η όλη οργάνωση της Εκκλησίας».¹²⁸

Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο, οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες με βάση το είδος στέγασής τους. Ο διαχωρισμός στον οποίο προβαίνει αρχικά ο ίδιος αφορά στις ξυλόστεγες βασιλικές ελληνιστικού τύπου και στις ανατολίζουσες.¹²⁹ Πιο συγκεκριμένα, βασικά χαρακτηριστικά των ξυλόστεγων βασιλικών ελληνιστικού τύπου οι οποίες και μας ενδιαφέρουν περισσότερο, μιας και ο τύπος αυτός επικράτησε στα παράλια της Μεσογείου, είναι ο τονισμός του κατά μήκος άξονα καθώς και ο χωρισμός τους σε κλίτη με κιονοστοιχίες και με το

¹²² Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

¹²³ Krautheimer, *ό.π.*, σελ.53

¹²⁴ Καλοκύρη, «Βασιλική, Ρυθμός», [113]

¹²⁵ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

¹²⁶ Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10]

¹²⁷ Πουλημένου, *ό.π.*

¹²⁸ Πουλημένου, *ό.π.*, σελ.104

¹²⁹ Αναστασίου Ορλάνδου, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, εκδ.: Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1952

μεσαίο κλίτος κατά κανόνα υπερυψωμένο.¹³⁰ Υπάρχουν ωστόσο οι εξής παραλλαγές στον συγκεκριμένο τύπο: α) μονόχωρες δρομικές, β) δρομικές βασιλικές, γ) με εγκάρσιο κλίτος και τέλος δ) στραυρικές βασιλικές.¹³¹

Όσον αφορά στο πρώτο είδος, στις μονόχωρες ή μονόκλιτες βασιλικές αποτελούνταν από έναν ενιαίο ορθογώνιο χώρο ο οποίος δεν χωριζόταν σε κλίτη με κιονοστοιχίες, ενώ συνήθως ήταν περιορισμένες σε μέγεθος.¹³² Το δεύτερο είδος, οι δρομικές βασιλικές, είχε πολύ μεγαλύτερη απήχηση σε σχέση με το πρώτο το οποίο και συναντάμε σπανιότερα. Εξετάζοντας την κάτοψη μίας δρομικής βασιλικής βλέπουμε αμέσως το βασικό της χαρακτηριστικό το οποίο είναι ο τονισμός του κατά μήκους άξονά της.¹³³ Κίονες ή σπανιότερα πεσσοί χωρίζουν τον ναό σε κλίτη από το πλήθος των οποίων λαμβάνει ο ναός και το όνομα του αρχιτεκτονικού τύπου. Συνήθως οι ναοί χωρίζονται σε τρία ή πέντε κλίτη, έτσι έχουμε τις τρίκλιτες και τις πεντάκλιτες δρομικές βασιλικές (Εικ. 14).¹³⁴

Προχωρώντας στα δύο τελευταία είδη βασιλικών ελληνιστικού τύπου, έχουμε τις βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος καθώς και τις σταυρικές βασιλικές. Στις βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος έχουμε την παρεμβολή ενός εγκάρσιου κλίτους ανάμεσα στα κλίτη και τον ανατολικό τοίχο.¹³⁵ Με την κατασκευή του εγκάρσιου κλίτους διευρύνεται ο χώρος γύρω από το ιερό.¹³⁶ Σημαντικό παράδειγμα παλαιοχριστιανικού ναού με εγκάρσιο κλίτος αποτελεί ο ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.¹³⁷ Τέλος, στις σταυρικές βασιλικές έχουμε την διατήρηση του κεντρικού ναού σε τύπο βασιλικής ωστόσο από τα πλάγια του ναού, κατά τον βορρά και τον νότο εκτείνονται ακόμα δύο χώροι σε ορθογώνια ή τετράγωνη μορφή δημιουργώντας δύο καθέτως διασταυρούμενες βασιλικές.¹³⁸ Εξετάζοντας την

¹³⁰ Ορλάνδου, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, ό.π.

¹³¹ Ορλάνδου, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, [129]

¹³² Ορλάνδου, ό.π.

και Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

¹³³ Ορλάνδου, ό.π.

¹³⁴ Ορλάνδου, ό.π.

¹³⁵ Πουλημένου, ό.π.

¹³⁶ Πουλημένου, ό.π.

¹³⁷ Γεωργίου Σωτηρίου – Μαρίας Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Λεύκωμα, Αθήναι 1952 και Ιωάννου Μαϊτού, *Ο ναός του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, εκδ.: Ι.Ν. Αγ. Δημητρίου Θεσ/νίκης, Θεσσαλονίκη, 1995

¹³⁸ Ερμιόμη Καραχάλιου, «Ναοδομία», διαθέσιμο στο: <https://epkia.wordpress.com/%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%83-%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%B5%CF%83/%CE%BD%CE%B1%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1/>, ημ/νία αν.: 25/2/2023

κάτοψη μίας σταυρικής βασιλικής παρατηρούμε ότι πρόκειται ουσιαστικά για τέσσερις δρομικές βασιλικές, «οι κεραίες των οποίων ξεκινούν από ένα κεντρικό σημείο και στην ένωσή τους σχηματίζουν έναν (συνήθως ισοσκελή) Σταυρό.»¹³⁹

Πάντως κατά τον Krautheimer, «ο πιο κοινός τύπος βασιλικής, στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι ήταν μία επίμηκης, ξυλόστεγη, χωρίς πλάγια κλίτη αίθουσα, που κατέληγε σε μία υπερυψωμένη αψίδα (...). Μεγάλα παράθυρα σε μία ή δύο σειρές στις πλευρές του κτηρίου, φώτιζαν το εσωτερικό.»¹⁴⁰ Ο φυσικός φωτισμός που μπαίνει στον ναό από τους φωταγωγούς της στέγης του κεντρικού κλίτους, φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς αποτελεί σύμβολο του «ήλιου της διακαισύνης», του Ιησού Χριστού.¹⁴¹ Επιπλέον ο τονισμός του κατά μήκους άξονα, η ξύλινη στέγη καθώς και η απόληξη στην αψίδα του ιερού είναι κοινά χαρακτηριστικά των παλαιοχριστιανικών βασιλικών.¹⁴² Ο χωρισμός σε κλίτη, ο φωταγωγός και τα υπερώα παρέμειναν προαιρετικά στοιχεία.

Η απόληξη του ανατολικού τοίχους της βασιλικής στην αψίδα του ιερού έχει ως πρότυπο τις ρωμαϊκές βασιλικές καθώς εκεί συνηθιζόταν να υπάρχει η προτομή του αυτοκράτορα, οι έδρες των αξιωματούχων, συνήθως σε κάποιο υπερυψωμένο βάθρο καθώς και ο θρόνος του δικαστή.¹⁴³ Εκεί όπου προηγουμένως υπήρχε το δικαστικό βήμα, ο Χριστιανισμός ανήγειρε το ιερόν θυσιαστήριον.¹⁴⁴

Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος τοιχοποιίας που χρησιμοποιείται κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Για την οικοδόμηση των ναών χρησιμοποιούνται μεγάλοι, ορθογώνιοι, λαξευτοί λίθοι, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται επάλληλες σειρές πλίνθων. Οι πελεκητοί λίθοι συνδέονται για σταθερότητα μεταξύ τους με μεταλλικούς συνδετήρες.¹⁴⁵ Για την στήριξη και την ελάφρυνση των θόλων (όπου αυτοί χρησιμοποιούνται) χρησιμοποιείται αργολιθοδομή, καθώς και η γνωστή τεχνική, ήδη από τον 2^ο αιώνα, της χρήσης πήλινων αμφορέων σε επάλληλες σειρές στο σώμα του θόλου με σκοπό να ελαφρύνουν τη κατασκευή. Αργότερα, τους

¹³⁹ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, σελ. 205, [4]

¹⁴⁰ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, σελ. 53, [22]

¹⁴¹ Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10]

¹⁴² Krautheimer, *ό.π.*

¹⁴³ Krautheimer, *ό.π.*

¹⁴⁴ Κωνσταντίνου Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτό*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1969

¹⁴⁵ Στυλιανού Πελεκανίδη, *Μαθήματα Βυζαντινής Αρχαιολογίας II*, Εγχειρίδιο Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη

πήλινους αμφορείς θα αντικαταστήσουν οι πήλινοι σωλήνες. Οι σωλήνες αυτοί κούμπωναν ο ένας με τον άλλο και τοποθετούνταν σε επάλληλες, περιμετρικές σειρές σχηματίζοντας τον θόλο. Η κάλυψή τους γινόταν με γύψο ή ισχυρό κονίαμα. Ωστόσο, αυτή η τεχνική φαίνεται να μη χρησιμοποιείται ευρέως στη Μ. Ασία και τα παράλια.¹⁴⁶

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η διαμόρφωση της χριστιανικής βασιλικής με τον κλιμακούμενο φυσικό φωτισμό, τον τονισμό του κατά μήκους άξονα, τον ανατολικό προσανατολισμό της καθώς και τον τονισμό της ασπίδας του ιερό σε μεγάλη κόγχη συντελούσε στην ψυχική ανάταση των πιστών δημιουργώντας ένα αίσθημα γαλήνης, μεγαλοπρέπειας αλλά και αρμονίας.¹⁴⁷ Παράλληλα, η απλότητα της δόμησής τους συντελούσε στην ταχύτατη ανέγερση και επισκευή των ναών καθώς και στην ταχύτατη ανάπτυξή τους σε περίπτωση ανεπάρκειας χώρου.¹⁴⁸

1.3.2 Προσκτίσματα παλαιοχριστιανικής βασιλικής

Όπως ήδη αναφέραμε οι αυξανόμενες ανάγκες των χριστιανικών κοινοτήτων ήταν αυτές που ώθησαν τους πιστούς, να αναζητήσουν τις κατάλληλες αρχιτεκτονικές μορφές για την ανέγερση των ναών τους μετά το διάταγμα περί ανεξιθρησκίας. Οι ανάγκες αυτές δεν ήταν μόνο λειτουργικές αλλά και πρακτικές, έτσι μόνο το κτήριο του κεντρικού ναού δεν αρκούσε. Όπως θα δούμε λοιπόν, ο παλαιοχριστιανικός ναός «αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου αρχιτεκτονικού συνόλου, που εξυπηρετούσε τις ποικίλες λατρευτικές αλλά και κοινωνικές ανάγκες της Εκκλησίας.»¹⁴⁹ Ο ναός περιτριγυριζόταν θα λέγαμε, από διάφορα χρηστικού τύπου οικοδομήματα, τα λεγόμενα προσκτίσματα. Ναός και προσκτίσματα μαζί αποτελούν «μία οργανική και λειτουργική ενότητα».¹⁵⁰

Κατά τον 5^ο αιώνα, δημιουργούνται παραπλεύρως του ναού αρκετοί χώροι οι οποίοι εξυπηρετούν λειτουργικές ή διοικητικές-χρηστικές ανάγκες της χριστιανικής κοινότητας. Τα προσκτίσματα αυτά σταδιακά αποκτούν όλο και πιο περίτεχνη

¹⁴⁶ Πελεκανίδη, *Μαθήματα Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, [145]

¹⁴⁷ Μπούρα, *Ιστορία Αρχιτεκτονικής*, [106]

¹⁴⁸ Mango, «Approaches to Byzantine Architecture», [5]

¹⁴⁹ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, σελ. 104, [6]

¹⁵⁰ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, σελ. 198, [4]

μορφή.¹⁵¹ Τα πιο συνήθη προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών ναών είναι το βαπτιστήριο και το διακονικό, τα οποία βρίσκονταν στις δύο πλευρές του εξωνάρθηκα ωστόσο υπάρχει μία πληθώρα και άλλων τέτοιων βοηθητικών χώρων στους οποίους και θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

α) Περίβολος

Τις περισσότερες παλαιοχριστιανικές εκκλησίες τις περιέβαλλε ο περίβολος, ένα είδος τοίχους ο οποίος χρησίμευε για την ανάδειξη αλλά και την προστασία του εκκλησιαστικού κτιρίου.¹⁵² Στον περίβολο έμπαινε κανείς από το πρόπυλο, το οποίο αποτελούσε μία είσοδο μνημειώδους κατασκευής ή οποία κατά το σύνηθες διέθετε μεγαλοπρεπείς σκάλες καθώς και κιονοστοιχίες.¹⁵³

Ο περίβολος θεωρείται κατάλοιπο των προτύπων των μεγάλων αρχαίων ειδωλολατρικών ναών.¹⁵⁴ Ωστόσο έχει διαφυλαχτεί ως δομικό στοιχείο των ιερών μονών ως και τις μέρες μας.¹⁵⁵ Η ύπαρξη του περιβόλου, τονίζει τη ναοκεντρική διάθεση του εκκλησιαστικού συγκροτήματος καθώς και την στροφή του πιστού προς τον εσώτερο εαυτό του.¹⁵⁶

β) Αίθριο και κρήνη

Το αίθριο αποτελεί μία ορθογώνια ή τετράγωνη αυλή, εκτεινόμενη στο δυτικό μέρος του ναού.¹⁵⁷ Στο εσωτερικό της διαθέτει στοές με επικλινή στέγαση, οι οποίες προστάτευαν τους πιστούς από τις καιρικές συνθήκες¹⁵⁸ ενώ παράλληλα βοηθούσαν στην πνευματική προετοιμασία των πιστών πριν την είσοδό τους στον ναό. Τα παλαιοχριστιανικά αίθρια είναι κυρίως τετράστοα, ενώ η βόρεια και νότια κιονοστοιχία τους είναι σαν προέκταση των αντίστοιχων κιονοστοιχιών του κυρίως ναού.¹⁵⁹ Οι στοές του αιθρίου είναι κατά βάση ισόγειες, ωστόσο σε περιπτώσεις συναντάμε και διώροφες στοές.¹⁶⁰ Στο αίθριο χτυπούσε ο παλμός θα λέγαμε της

---

¹⁵¹ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

¹⁵² Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

¹⁵³ Πουλημένου, ό.π. και Αντουράκη, ό.π.

¹⁵⁴ Πουλημένου, ό.π.

¹⁵⁵ Αντουράκη, ό.π.

¹⁵⁶ Αντουράκη, ό.π.

¹⁵⁷ Γκιολέ, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη*, [51] και Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

¹⁵⁸ Πουλημένου, ό.π.

¹⁵⁹ Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10]

¹⁶⁰ Γούναρη, ό.π.

κοινωνικής ζωής της χριστιανικής κοινότητας καθώς χρησίμευε και ως χώρος συνάντησης των πιστών.¹⁶¹

Πέρα από πρακτική χρησιμότητα (συναναστροφή των πιστών, προστασία από τις καιρικές συνθήκες), το αίθριο είχε και σημαντικό λειτουργικό σκοπό. Όσον αφορά το λειτουργικό κομμάτι, φαίνεται ότι το αίθριο εξυπηρετούσε το προπαρασκευαστικό μέρος της Λειτουργίας, αφού αποτελούσε τον χώρο όπου ψαλλόταν η ακολουθία του Ασματικού Όρθου.¹⁶² Κατά τον τύπο του βυζαντινού λειτουργικού, πριν από την έναρξη της Θείας Λειτουργίας, γινόταν από τον εξωτερικό στον εσωτερικό χώρο του ναού η είσοδος του κλήρου και του λαού με επικεφαλής τον επίσκοπο.¹⁶³ Ως κατάλοιπο αυτής της συνήθειας έχει μείνει έως τις μέρες μας η Μικρή και η Μεγάλη Είσοδος. Φαίνεται ότι όσοι πιστοί συγκεντρώνονταν στο αίθριο έψαλλαν κάποιους ύμνους πριν την είσοδό τους στον ναό για τη λατρεία, από τους οποίους προήλθε και η ακολουθία του ασματικού όρθου.¹⁶⁴ Επιπλέον, στο αίθριο παρέμεναν και όσοι από τους πιστούς δεν είχαν ακόμα βαπτιστεί ή είχαν εκπέσει από του βαπτίσματος.¹⁶⁵

Απαραίτητη στον χώρο του αιθρίου ήταν η ύπαρξη κάποιας κρήνης ή φιάλης με άφθονο νερό.¹⁶⁶ Η ύπαρξή της είχε πρακτικούς αλλά και θρησκευτικούς λόγους. Σε αυτήν τελούσαν ο Αγιασμός, ενώ οι πιστοί έπλεναν τα χέρια και τα πόδια τους πριν από την είσοδό τους στον ναό.¹⁶⁷ Η πράξη αυτή των πιστών είναι κατάλοιπο της ιουδαϊκής θρησκείας και συμβολίζει την συναίσθηση των πιστών για την ψυχική τους ατέλεια, με το πλύσιμό του ο νιπτόμενος ζητά το θείο έλεος.¹⁶⁸ Εξού και η καρκινική επιγραφή: «ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ», η οποία συχνά χαρασσόταν στις κρήνες αυτές.¹⁶⁹ Η παλαιοχριστιανική αυτή συνήθεια έχει εκλείψει πλέον, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μία αντιστοιχία υψηλοτέρου επιπέδου καθώς δεν έχει μόνο συμβολικό χαρακτήρα είναι ο μικρός και ο μεγάλος Αγιασμός, επιπλέον κατάλοιπο αυτής της συνήθειας είναι η απόνιση των χεριών του ιερέα στο

---

¹⁶¹ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

¹⁶² Δημητρίου Ι. Πάλλα, «Αρχαιολογικά – Λειτουργικά», ΕΕΒΣ, 20, 1950, σελ.279 - 289

¹⁶³ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

¹⁶⁴ Πουλημένου, ό.π.

¹⁶⁵ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

¹⁶⁶ Αντουράκη, ό.π. και Πουλημένου

¹⁶⁷ Πουλημένου, ό.π.

¹⁶⁸ Καλλινίκου, ό.π.

¹⁶⁹ Πουλημένου, ό.π.

χωνευτήριο προ της προθέσεως αλλά και του ιερουργούντος Αρχιερέως προ της Μεγάλης Εισόδου στο Χερουβικό.¹⁷⁰

γ) Νάρθηκας

Από τον 5ο αιώνα – κυρίως σε ναούς της Μικράς Ασίας και του ελλαδικού χώρου – το αίθριο ή μέρος του αιθρίου χτίζεται, αποτελώντας πλέον τον νάρθηκα του ναού.¹⁷¹ Η ονομασία νάρθηκας προέρχεται από το στενόμακρο σχήμα που αυτός διέθετε καθώς μοιάζει με το στέλεχος του φυτού νάρθηκα, μέσα στο οποίο ο Προμηθέας μετέφερε προς χάρη των ανθρώπων τη φωτιά.¹⁷² Για να μπούμε σε έναν παλαιοχριστιανικό ναό προχωρούμε συνεπώς από το αίθριο στον νάρθηκα, ο οποίος διαθέτει δρομικό επίμηκες σχήμα και βρίσκεται σε εγκάρσια διάταξη με τον κυρίως ναό.¹⁷³ Ουσιαστικά, ο επιμήκης αυτός χώρος δεν ήταν παρά η ανατολική πλευρά του αιθρίου, δηλαδή της αυλής, «όταν τα μετακίονια κενά αυτής κλείσθηκαν με τοίχο».¹⁷⁴ Η δημιουργία του νάρθηκα κατ' αυτόν τον τρόπο είναι αποκλειστικά δημιούργημα του ελλαδικού χώρου κατά τον 5^ο και 6^ο αι.¹⁷⁵

Από το αίθριο μπορούσε να εισέλθει κανείς στον νάρθηκα μόνο από πλάγιες εισόδους, πλάγια θυραία ανοίγματα, έτσι ώστε ο χώρος του ιερού βήματος να προφυλάσσεται από τα βλέμματα των αμύητων αλλά και από τον άνεμο.¹⁷⁶ Η έλλειψη μίας μεγάλης κεντρικής εισόδου που να είναι ευθυγραμμισμένη με το κεντρικό κλίτος και η συνακόλουθη έκκεντρη τοποθέτηση των θυραίων ανοιγμάτων, συνδέεται στενά με τις αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες των επαρχιών που ανήκαν στην Εξαρχία του Ιλλυρικού (όπως είναι το μεγαλύτερο μέρος του ελλαδικού χώρου).¹⁷⁷ Ουσιαστικά, τη θέση της κεντρικής εισόδου στον νάρθηκα έχει η μεγαλόπρεπη κεντρική πύλη της δυτικής στοάς, η οποία εκτείνεται παράλληλα προς τον δυτικό τοίχο του ναού. Έτσι, λοιπόν, μπαίνοντας από τη μεγαλοπρεπή πύλη του αιθρίου, ο

---

¹⁷⁰ Καλλινίκου, ό.π.

¹⁷¹ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6] και Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4] και Γκιολέ, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη*, [51]

¹⁷² Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10]

¹⁷³ Αντουράκη, ό.π. και Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

¹⁷⁴ Πουλημένου, ό.π., σελ. 140

¹⁷⁵ Γούναρη, ό.π.

¹⁷⁶ Πουλημένου, ό.π.

¹⁷⁷ Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – Εκκλησιαστική περιφέρεια - Διοικητική οργάνωση*, Θεσσαλονίκη 2007

πιστός οδηγούνταν στις πλάγιες στοές για να εισέλθει έπειτα από τις έκκεντρες εισόδους στον νάρθηκα του ναού.¹⁷⁸

Αντιστοίχως, η είσοδος από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό γινόταν από ένα τριπλό άνοιγμα με κίονες και τοξωτό επιστήλιο, το οποίο έκλειναν με βήλα (κοινώς κουρτίνες) γι' αυτό και έλαβε την ονομασία τρίβηλο (π.χ. Άγιος Δημήτριος [Εικ. 2 και 3] και Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης).¹⁷⁹ Ο νάρθηκας επικοινωνούσε μέσω στενότερων θυρών και με τα πλάγια κλίτη του ναού (Εικ. 15).¹⁸⁰ Συχνά γινόταν ο χωρισμός του νάρθηκα σε δύο μέρη, τον εσωνάρθηκα και τον εξωνάρθηκα.¹⁸¹

Ομοίως με το αίθριο, ο νάρθηκας αποτελούσε χώρο παραμονής τόσο των κατηγουμένων όσο και των μετανούντων.¹⁸² Ήταν λοιπόν, η «μήτρα» της Εκκλησίας, σε αυτήν διαμορφώνονταν πρωτύτερα οι κατηγούμενοι των οποίων οι οφθαλμοί άνοιγαν προς τα τελούμενα της χριστιανικής ζωής.¹⁸³ Ήταν παράλληλα όμως και το «σωφρονιστήριο», όσων είχαν αποκοπεί προσωρινά από το Σώμα της Εκκλησίας.¹⁸⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της χρήσης αυτής του νάρθηκα ως “σωφρονιστήριο” των μετανούντων είναι η άρνηση του Βαβύλα (238 – 251μ.Χ.), Πατριάρχου Αντιοχείας, στον Ρωμαίο Αυτοκράτορα Φίλιππο τον Άραβα (204 – 249μ.Χ.) να συμμετάσχει στην παννυχίδα του Πάσχα. Ο Βαβύλας του υπέδειξε ότι θα μπορούσε να συμμετάσχει και να εισέλθει στον κυρίως ναό μόνο εάν εξομολογούνταν τα αμαρτήματά του.¹⁸⁵ Αυτή η συνήθεια ωστόσο αρχίζει να χάνεται ήδη από τα χρόνια του Συμεών Θεσσαλονίκης.¹⁸⁶

δ) Βαπτιστήριο

Σε άμεση σχέση με το αίθριο και συγκεκριμένα με την κρήνη του, βρίσκεται και το Βαπτιστήριο. Το Βαπτιστήριο ήταν ένα από τα πλέον απαραίτητα προσκτίσματα του παλαιοχριστιανικού ναού καθώς το βάπτισμα τον ενηλίκων

¹⁷⁸ Πελεκανίδη, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης*. [64]

¹⁷⁹ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

¹⁸⁰ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

¹⁸¹ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

¹⁸² Πουλημένου, *ό.π.*

¹⁸³ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, σελ. 87, [144]

¹⁸⁴ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, σελ. 87 [144]

¹⁸⁵ Καλλινίκου, *ό.π.*

¹⁸⁶ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Τα άπαντα*, εκδ.: Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1980

γινόταν ομαδικά σε συγκεκριμένες μάλιστα εορτές του χρόνου.¹⁸⁷ Αρχικώς το βάπτισμα των πρώτων χριστιανών γινόταν στην ύπαιθρο, σε μέρη όπου υπήρχαν ύδατα, σύμφωνα και με το παράδειγμα του Ιησού.¹⁸⁸ Για πρακτικούς λόγους η ύπαρξη συγκεκριμένου για αυτόν τον σκοπό κτηρίου κρίθηκε πολύ γρήγορα απαραίτητη.

Τα οικοδομήματα αυτά, τα λεγόμενα βαπτιστήρια ή φωτιστήρια, άρχισαν να εμφανίζονται ως αυτοτελή πλέον κτήρια κατά τον 3^ο αι., όταν σταμάτησαν οι διωγμοί κατά τον 4^ο αι., άρχισαν πλέον να κτίζονται ως προσκτίσματα των ανεγειρόμενων βασιλικών (Εικ. 5).¹⁸⁹ Κατά την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, είχαν συνήθως τετράγωνη ή οκταγωνική μορφή, ενώ στο κέντρο τους υπήρχε κτιστή κολυμβήθρα σε σταυροειδές συνήθως σχήμα (Εικ. 6).¹⁹⁰ Τα Βαπτιστήρια του 5^{ου} αιώνα διαφέρουν καθώς είναι πιο διευρυμένα, διαθέτουν κόγχες ή περιβάλλονται από έναν περιμετρικό διάδρομο, επίσης είναι κατά πλειοψηφία θολοσκεπή.¹⁹¹ Ο χώρος του βαπτιστηρίου διαιρούνταν στον “εξώτερο οίκο”, όπου γινόταν οι εξορκισμοί, η απόταξη του Σατανά και η ομολογία της πίστεως από τους βαπτιζομένους, καθώς και από τον “εσώτερο οίκο”, εκεί υπήρχε η κολυμβήθρα όπου γινόταν ο βαπτισμός τους από τον ιερέα.¹⁹²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν και οι συμβολισμοί οι οποίοι δίνονται στο κτίσμα του Βαπτιστηρίου. Το βάπτισμα του πιστού συμβολίζει τον θάνατο του αρχαίου Αδάμ και την ανάσταση του νέου ανθρώπου, έτσι λοιπόν το οκταγωνικό σχήμα που συνήθως λάμβαναν τα Βαπτιστήρια, αποτελούσε ομοίως ένα σύμβολο αναγέννησης καθώς η ζωή ξεκίνησε την 8^η μέρα της Δημιουργίας, άλλωστε και ο Χριστός αναστήθηκε την 8^η μέρα του Πάθους Του.¹⁹³ Επιπλέον, η συνήθης σταυροειδής μορφή της κολυμβήθρας, συμβολίζει ότι ο πιστός, με την κατάδυσή του σε αυτή,

---

¹⁸⁷ Πουλημένου, ό.π.

¹⁸⁸ Καλλινίκου, ό.π.

¹⁸⁹ Αλιμπράντη Χρήστου, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, εκδ. Ιερού Προσκυνηματος Εκατονταπυλιανής, Πάρος, 2007

¹⁹⁰ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

¹⁹¹ Kraytheimer

¹⁹² Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144] και Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

¹⁹³ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

γίνεται κοινωνός της σταυρικής θυσίας του Ιησού. Ο παλιός άνθρωπος, διά του βαπτίσματος, σταυρώνεται και αποθνήσκει.¹⁹⁴

ε) Παστοφόρια

Τα παστοφόρια ήταν προσκτίσματα που βρίσκονταν δεξιά και αριστερά του ιερού βήματος. Ήταν αποκλεισμένα από τον κυρίως ναό, επικοινωνούσαν όμως με το ιερό θυσιαστήριο.¹⁹⁵ Η λέξη προέρχεται από το αρχαιοελληνικό “παστάς” (= το νυφικό κρεβάτι) για να υποδηλώσει την ένωση του χριστιανού με τον νυμφίο Χριστό.¹⁹⁶ Ακριβώς λόγω της θέσης τους στα πλάγια του ιερού βήματος, συχνά καλούνται και παραβήματα.¹⁹⁷

Η χρήση των παστοφορίων ήταν πρακτική αλλά ταυτόχρονα και λειτουργική. Το πρόσκτισμα στα αριστερά του ιερού βήματος χρησίμευε «για την προετοιμασία της Θείας Ευχαριστίας, πριν από την προσκόμισή της στην Αγία Τράπεζα και, κατά κανόνα, για την εναπόθεσή της εκεί μετά τη Θεία Λειτουργία», γι’ αυτό και καλούνταν **πρόθεση** ή προσκομιδή.¹⁹⁸ Μπορεί κατά τόπους ωστόσο να βρίσκονταν και έξω από τον κυρίως ναό, σε αίθουσες στο νάρθηκα ή στο αίθριο.¹⁹⁹ Το δε δεξιά του αγίου βήματος πρόσκτισμα, καλείται **διακονικό** ή άλλοτε σκευοφυλάκιο καθώς εκεί οι διάκονοι φυλάττουν τα ιερά σκεύη, άμφια και διάφορα εκκλησιαστικά κειμήλια.²⁰⁰ Επιπλέον εκεί υπήρχαν το αρχείο και το ταμείο της εκκλησίας.²⁰¹ Το διακονικό ή σκευοφυλάκιο διέθετε ξεχωριστή πόρτα προς την αυλή²⁰² ενώ συχνά κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, αυτό αποτελούσε ένα ξεχωριστό διαμέρισμα όπου οι πιστοί τοποθετούσαν τις προσφορές τους για να μεταφερθούν στη συνέχεια από τους διακόνους στην πρόθεση ή κατευθείαν στην Αγία Τράπεζα, το οποίο μπορεί να βρισκόταν είτε σε διαμέρισμα του ανατολικού πλαγίου κλίτους είτε ακόμα και εκτός της εκκλησίας.²⁰³ Η οριστική πλέον μεταφορά του δεξιά του ιερού βήματος,

---

¹⁹⁴ Γεωργίου Α. Προκοπίου, *Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του Βυζαντινού Ναού*, εκδ.: Πύρινος κόσμος, Αθήνα, 1981

¹⁹⁵ Καλλινίκου, ό.π.

¹⁹⁶ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

¹⁹⁷ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

¹⁹⁸ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

¹⁹⁹ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

²⁰⁰ Καλλινίκου, ό.π.

²⁰¹ Krautheimer, ό.π.

²⁰² Καλλινίκου, ό.π.

²⁰³ Krautheimer, ό.π.

έγινε κατά τον 6^ο αιώνα, οπότε και σταδιακά διακρίνεται ο διπλός του ρόλος μιας και οι προσφορές των πιστών θα κατατίθενται πλέον στην πρόθεση ενώ τα ιερά σκεύη και κειμήλια θα παραμείνουν στο σκευοφυλάκιο.²⁰⁴

Παστοφóρια συναντάμε κυρίως στις περιοχές της Συρίας, της Β.Αφρικής καθώς και του εσωτερικού της Μικράς Ασίας, ενώ στον ελλαδικό χώρο είναι σπανιότερα.²⁰⁵

1.3.3 Περίκεντρα κτήρια

Ο αρχιτεκτονικός τύπος της Βασιλικής, μπορεί να είχε οικουμενική διάδοση και να επικράτησε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (από το 313μ.Χ. και έπειτα) ωστόσο χρησιμοποιήθηκαν και άλλοι αρχιτεκτονικοί τύποι. Ένας από τους πιο βασικούς μορφολογικούς τύπους ήταν τα περίκεντρα κτήρια.²⁰⁶ Όπως και οι βασιλικές, έτσι και τα περίκεντρα κτήρια, έχουν τις ρίζες τους στα ρωμαϊκά πρότυπα. Περίκεντρα κτήρια χρησιμοποιήθηκαν κατά την ρωμαϊκή εποχή ως θέρμες (1^{ος} αι. π.Χ.) αλλά και ως ναοί (2^{ος} αι. Πάνθεον Ρώμης).²⁰⁷ Επιπλέον περίκεντρες κατασκευές χρησιμοποιούνται από την προϊστορική ακόμα περίοδο, ως κρητομινωικοί ή μυκηναϊκοί τάφοι.²⁰⁸

Βασικά δομικά χαρακτηριστικά των περίκεντρων κτιρίων είναι ο τονισμός του καθ' ύψους άξονα, η γύρω από ένα κέντρο σύνθεση της κάτοψης, καθώς και ότι διαθέτουν σε σχέση με τις βασιλικές, έναν πιο σύνθετο δομικό οργανισμό.²⁰⁹ Η περίκεντρη διάταξή τους δημιουργεί ένα ενδιαφέρον παιγνίδισμα σκιάς και φωτός.²¹⁰ Η στέγασή τους γίνεται άλλοτε με ξύλινη κωνική στέγη και άλλοτε με ημισφαιρικό θόλο.²¹¹ Τα περίκεντρα κτήρια χρησιμοποιούνταν ως ενοριακοί ναοί, ωστόσο συχνά αποτελούσαν μαρτύρια ή βαπτιστήρια.²¹² Η διάταξη των χώρων τους γύρω από ένα

---

²⁰⁴ Πουλημένου, ό.π.

²⁰⁵ Πουλημένου, ό.π. και Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

²⁰⁶ Γκιολέ, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη*, [51]

²⁰⁷ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6] και Αντουράκη, ό.π.

²⁰⁸ Πουλημένου, ό.π.

²⁰⁹ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

²¹⁰ Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10]

²¹¹ Πουλημένου, ό.π. και Μπούρα, ό.π.

²¹² Πουλημένου, ό.π.

κέντρο επιχειρεί να συγκεντρώσει τους πιστούς γύρω από ένα σημείο ιδιαίτερης σημασίας.²¹³ Αυτό το σημείο μπορεί να συνδέεται με την ταφή και την Ανάσταση του Κυρίου (αγία Τράπεζα) όταν μιλάμε για ενοριακό ναό, είτε με τον τόπο ταφής κάποιου μάρτυρα αν αναφερόμαστε σε μαρτύριο, είτε τέλος σε τόπο βαπτίσματος αν πρόκειται για βαπτιστήριο.

Ένα από τα μεγάλα πλεονεκτήματα των περίκεντρων κτιρίων είναι η συνοχή και ενότητα του χώρου, ενώ παράλληλα η θολωτή σκεπή που διαθέτουν και παραπέμπει στον ουράνιο θόλο, βοηθάει στην αίσθηση ηρεμίας και ψυχικής ανατάσεως του πιστού.²¹⁴ Ωστόσο ο ίδιος αυτός κυκλικός – ενιαίος χώρος που διαθέτουν δεν εξυπηρετεί εύκολα τον εισοδικό – λειτανευτικό χαρακτήρα της Θείας Λειτουργίας, υστερώντας έτσι στις πρακτικές αλλά και λειτουργικές δυνατότητες που διέθεταν οι βασιλικές.²¹⁵ Αυτό τους το μειονέκτημα τα καθιστά περισσότερο κατάλληλα για μαρτύρια ή βαπτιστήρια.

Τα περίκεντρα κτήρια διακρίνονται σε κυκλικά, τρίκογχα, τετράκογχα, οκταγωνικά και σταυρικά. Τα κυκλικά ή κυκλοτερή οικοδομήματα²¹⁶ διακρίνονται στα απλά, με έναν ενιαίο εσωτερικό χώρο του οποίου ο θόλος στηρίζεται απευθείας πάνω στον εξωτερικό τοίχο και τέλος στα σύνθετα, τα οποία διαιρούνται στο εσωτερικό τους σε έναν κεντρικό χώρο και των περιδρομο από μία κυκλική κιονοστοιχία.²¹⁷ Σημαντικά παραδείγματα κυκλικών περίκεντρων κτιρίων αποτελούν η Ροτόντα Θεσσαλονίκης καθώς και η ροτόντα του Παναγίου Τάφου.²¹⁸

Όσον αφορά τα τρίκογχα και τετράκογχα περίκεντρα κτήρια, όπως είναι ο ναός της Βιβλιοθήκης του Αδριανού στην Αθήνα καθώς και ο ναός του Αγίου Λαυρεντίου στο Μιλάνο, λαμβάνουν την ονομασία τους από τις τρεις ή άλλοτε τέσσερις συνήθως ισομεγέθεις κόγχες, οι οποίες αναπτύσσονται στις τρεις ή στις τέσσερις αντιστοίχως πλευρές του τετραγώνου. Ομοίως η μορφή αυτή χρησιμοποιήθηκε κυρίως για μασσωλία, μαρτύρια και βαπτιστήρια.²¹⁹

---

²¹³ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

²¹⁴ Αντουράκη, ό.π.

²¹⁵ Αντουράκη, ό.π.

²¹⁶ Αντουράκη, ό.π.

²¹⁷ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²¹⁸ Πουλημένου, ό.π.

²¹⁹ Πουλημένου, ό.π. και Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

Τα οκταγωνικά κτήρια γνώρισαν μεγάλη διάδοση κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, παρόλη την περιπλοκότητα της κατασκευής τους. Στα οικοδομήματα αυτού του τύπου του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα υπάρχει το μεγάλο κατασκευαστικό πρόβλημα της μεταβολής της οκταγωνικής κάτοψης σε σφαιρικό τρούλο.²²⁰ Το πρόβλημα λύνεται κατά τον 6^ο αιώνα με την «τελειοποίηση των 4 σφαιρικών τριγώνων ή “λοφίων” και κυρίως δια μέσου των ημιγωνίων, που ένωναν – γεφύρωναν τις γωνίες και έτσι, με μικρές ευθύγραμμες πλευρές πάνω από τα ημιχώνια, κάλυπταν τελικά το οκτάγωνο με ένα μεγάλο τρούλο».²²¹ Σημαντικά δείγματα αυτής της παραλλαγής των περίκεντρων κτιρίων είναι ο ναός των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και το Οκτάγωνο των Φιλίππων, συχνότερα ωστόσο συναντάται αυτόν τον αρχιτεκτονικό τύπο σε βαπτιστήρια της περιόδου κυρίως λόγω του συμβολικού χαρακτήρα που τους προσέδιναν, όπως είδαμε και στην αναφορά μας για τα Βαπτιστήρια.²²²

Τελευταία παραλλαγή την οποία συναντάμε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο είναι αυτή των σταυρικών περίκεντρων κτιρίων. Τα σταυροειδή κτήρια αποτελούν κυρίως έναν μεταβατικό τύπο οικοδομημάτων από την παλαιοχριστιανική στη βυζαντινή αρχιτεκτονική.²²³ Αυτό που τα χαρακτηρίζει, πέρα από τον τονισμό του καθ' ύψους άξονα, είναι ότι διαθέτουν δύο ισοδύναμους άξονες, έναν εγκάρσιο και έναν διαμήκη.²²⁴ Ένα σημαντικό σταυροειδούς μορφής μνημείο είναι το καθολικό της μονής Λατόμου.²²⁵

Αν και κάποια περίκεντρα κτήρια χρησιμοποιούνταν ως ενοριακοί ναοί, ωστόσο η πλειοψηφία τους αποτελούσαν συνοδευτικά κτήρια, προσκτίσματα, τα οποία σχετίζονταν με τις λειτουργικές κυρίως ή άλλες ανάγκες του ναού. Δυστυχώς, τα περισσότερα έχουν σωθεί ως χαμηλά ερείπια, κάνοντας δύσκολη την αναπαράστασή τους.²²⁶

---

²²⁰ Αντουράκη, ό.π.

²²¹ Αντουράκη, ό.π., σελ.271

²²² Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²²³ Αντουράκη, ό.π.

²²⁴ Πουλημένου, ό.π.

²²⁵ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

²²⁶ Μπούρα, ό.π.

1.4 Εσωτερική διαμόρφωση του ναού και λειτουργικές κατασκευές

Είδαμε ήδη τα διάφορα προσκτίσματα που θα συναντούσε ένας πιστός ο οποίος θα ετοιμαζόταν να μπει σε έναν παλαιοχριστιανικό ναό, όλα όμως αυτά τα οικοδομήματα δεν είχαν παρά συμπληρωματικό ρόλο, άλλοτε υπήρχαν και άλλοτε μπορεί ακόμα και να απουσίαζαν ανάλογα με την κατά τόπους νοοτροπία καθώς και την οικονομική ευμάρεια της περιοχής. Στη συγκεκριμένη υποενότητα. Θα ασχοληθούμε με την εσωτερική διαμόρφωση ενός ναού, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον τύπο τελέσεως της Θείας Λειτουργίας, η οποία διέφερε ως έναν βαθμό κατά τόπους.²²⁷ Το κεντρικό κτήριο του χριστιανικού συγκροτήματος είναι ο ναός. Ας ανοίξουμε λοιπόν τις πόρτες του και ας εξετάσουμε μαζί την εσωτερική διαμόρφωση ενός ναού των πρώτων χριστιανικών αιώνων καθώς και τις λειτουργικές κατασκευές που μπορούμε να συναντήσουμε σε αυτόν.

1.4.1 Εσωτερική διαμόρφωση

Ας εξετάσουμε αρχικά την εσωτερική διαμόρφωση μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Ο κυρίως ναός έχει σχήμα ορθογώνιο (ή σπανίως σταυρικό, αν υπάρχει και άλλο επίμηκες εγκάρσιο κλίτος) και προς ανατολίας προσανατολισμός. Η διαίρεση του ναού είναι τριμερής (νάρθηκας – κυρίως ναός – ιερό βήμα) όπως τριμερής ήταν και η διαίρεση των ιεροσολυμίτικων ιερών σε αυλή, άγια και άγια των αγίων.²²⁸ Επιπλέον, τριμερής ήταν και η διαίρεση των τάξεων των πιστών οι οποίοι διακρίνονταν στους βαπτισθέντες (ή φωτισθέντες), στους κατηχούμενους και στους μετανοούντας.²²⁹

Η **είσοδος** των πιστών γίνεται από τις εισόδους του νάρθηκα, τον οποίον και ήδη εξετάσαμε όταν αναφερθήκαμε στα προσκτίσματα, καθώς προήλθε από τις αρχικές στοές του αιθρίου όπως είδαμε. Η κεντρική είσοδος του κυρίως ναού είναι περισσότερο μεγαλοπρεπής από τις πλάγιες εισόδους οι οποίες οδηγούν στα κλίτη του ναού. Σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής, οι εξωτερικοί τοίχοι της βασιλικής δε διέθεταν κάποιον ιδιαίτερο διάκοσμο.²³⁰ Το εσωτερικό της σε αντίθεση, ήταν

---

²²⁷ Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [5]

²²⁸ Καλλινίνου

²²⁹ Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [5]

²³⁰ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

περίλαμπρο, με επιχρυσωμένες οροφές και κιονόκρανα, καθώς και με μαρμάρινες επενδύσεις.²³¹

Ο χωρισμός του ναού σε τρία, πέντε, επτά, κτλ. **κλίτη** γινόταν από κιονοστοιχίες, ο οποίες τόνιζαν το βάθος και τη δρομικότητα του ναού.²³² Σπανιότερα συναντάμε για τον χωρισμό σε κλίτη και πεσσοστοιχίες (οι πεσσοί είναι στύλοι με τετράγωνη διατομή)²³³, δηλαδή σειρά τετράγωνων ή ορθογώνιων κτιστών στηριγμάτων.²³⁴ Κιονοστοιχίες ή πεσσοστοιχίες χωρίζουν και τους περίκεντρους ναούς αλλά αυτή τη φορά σε κεντρικό και περιμετρικό χώρο.²³⁵ Ορισμένες φορές οι κίονες ενός ναού στηρίζονται πάνω σε κατάλληλα διαμορφωμένους στυλοβάτες ενώ στα μεσοδιαστήματα παρεμβάλλονται θωράκια (Εικ. 16).²³⁶ Τα θωράκια είναι λίθινες συνήθως πλάκες οι οποίες τοποθετούνταν ανάμεσα στους κίονες φράζοντας με αυτόν τον τρόπο την άμεση επικοινωνία των πιστών από τα πλάγια στο κεντρικό κλίτος ή από το ένα κλίτος στο άλλο, συχνά έφεραν και γλυπτό διάκοσμο.²³⁷

Το **μεσαίο κλίτος** των Βασιλικών ήταν πλατύτερο αλλά και ψηλότερο από τα πλάγια κλίτη.²³⁸ Από τον άμβωνα έως το ιερό βήμα παρεμβαλλόταν ένας υπερυψωμένος διάδρομος, η ονομαζόμενη σολέα, η οποία αρχίζει να εμφανίζεται κυρίως από την εποχή του Ιουστινιανού και έπειτα.²³⁹ Ο φωτισμός του μεσαίου κλίτους, γινόταν από τους φωταγωγούς οι οποίοι βρισκόταν στο υπερυψωμένο μέρος του κλίτους πριν την ξυλόστεγη στέγη (Εικ. 7).²⁴⁰ Με αυτόν τον τρόπο όλος ο κυρίως ναός και ειδικά το μεσαίο κλίτος δεχόταν άπλετο φωτισμό. Υποστηρίζεται ότι το μεσαίο κλίτος κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο δεν ήταν τόσο εύκολα προσβάσιμο από τους πιστούς καθώς χρησιμοποιούνταν κυρίως από τον κλήρο για την τέλεση της λατρείας και για τη διέλευση των λιτανευτικών πομπών κατά την Μικρή και την Μεγάλη Είσοδο.²⁴¹ Μάλιστα ο Ευσέβιος, στην Εκκλησιαστική του

---

²³¹ Krautheimer, ό.π.

²³² Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

²³³ Αναστασίου Ορλάνδου, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, εκδ.: Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1986, σελ.210

²³⁴ Νικολάου Γκιόλε - Γεωργίου Πάλλη, *Άτλας των Χριστιανικών μνημείων του Αιγαίου - Από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους μέχρι την άλωση*, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, Αθήνα, 2014, σελ. 418

²³⁵ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²³⁶ Πουλημένου, ό.π.

²³⁷ Γκιόλε - Πάλλη, ό.π., σελ.417

²³⁸ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

²³⁹ Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [5]

²⁴⁰ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

²⁴¹ Πουλημένου, ό.π.

Ιστορία, προβαίνει σε έναν παραλληλισμό Χριστού – Αυτοκράτορα, χαρακτηρίζοντας τον άξονα από το πρόπυλο έως την Αγία Τράπεζα διαμέσου του μεσαίου κλίτους ως “βασιλική οδό”. Όπως υποστηρίζει, ακολουθώντας οι πιστοί τον κεντρικό αυτόν άξονα πλησιάζουν το αναίμακτο θυσιαστήριο του Βασιλέα των Ουρανών.²⁴²

Οι μεγάλες ελληνικές βασιλικές συγκεκριμένα, συνηθίζεται να έχουν πάνω από τα πλάγια κλίτη καθώς και τον νάρθηκα έναν δεύτερο όροφο στον οποίον υπήρχαν τα **υπερώα** (Εικ. 8 και 9).²⁴³ Χρησίμευαν για την παραμονή των γυναικών κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας. Μάλιστα στο δυτικό του τμήμα παρέμεναν οι κατηχούμενες γυναίκες, όπως παρέμεναν στον νάρθηκα οι κατηχούμενοι άντρες.²⁴⁴ Σε άλλη περίπτωση, ο περιορισμός των γυναικών γινόταν είτε με χωρίσματα είτε με παραπετάσματα, ακόμα και με ξύλινα δικτυωτά που εμπόδιζαν την άμεση θέασή τους. Τα υπερώα ή αλλιώς γυναικωνίτες διαθέτουν ξύλινο οργανισμό ενώ οι κιονοστοιχίες σε αυτά χρησιμοποιούνται για να στηρίζουν την στέγη.²⁴⁵ Η είσοδος στα υπερώα γίνεται από το κλιμακοστάσιο το οποίο βρίσκεται συνηθέστερα σε πλάγιο διαμέρισμα του νάρθηκα.²⁴⁶ Γυναικωνίτες υπήρχαν από την αρχαιότητα σε πλούσια σπίτια, ενώ κατά τον 5^ο αιώνα ήταν πολύ σύνηθες σε αθηναϊκά σπίτια.

Το μεσαίο κλίτος καταλήγει ανατολικά στην **αψίδα του ιερού**, ώστε οι πιστοί στραμμένοι σε αυτό να προσεύχονται προς ανατολάς. Η κόγχη του ιερού άλλοτε εξέχει εξωτερικά (ελεύθερη εξέχουσα) και άλλοτε περιλαμβάνεται εντός του κυρίως κορμού του ναού (εγγεγραμμένη αψίδα).²⁴⁷ Εσωτερικά η στέγη της σκεπής καλύπτεται με θόλο ενώ εξωτερικά υπάρχει κεραμοσκεπή σε βαθμιδωτή διάταξη.²⁴⁸

Το **ιερό βήμα** είναι ο κεντρικός θα λέγαμε χώρος του ναού, εκεί τελείται το Μυστήριο των μυστηρίων, η Θεία Ευχαριστία. Η είσοδος των λαϊκών σε αυτό, αντρών και γυναικών είναι απαγορευμένη. Μπορούν να εισέλθουν μόνο όσοι έχουν την ευλογία από τον ιερέα για ειδικό σκοπό διακονίας.²⁴⁹ Η σπουδαιότητα του ιερού βήματος φαίνεται και από τον χώρο που διαθέτει, όχι μόνο βρίσκεται υπερυψωμένο

---

²⁴² Ευσεβίου Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α' - Γ'*, μτφρ.: Παναγιώτου Κ. Χρήστου, ΕΠΕ 28, εκδ.: Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1977

²⁴³ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

²⁴⁴ Καλοκύρη, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [3]

²⁴⁵ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²⁴⁶ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

²⁴⁷ Αντουράκη, ό.π.

²⁴⁸ Πουλημένου, ό.π.

²⁴⁹ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

από τον κυρίως ναό και προς την ανατολική πλευρά, στην αψίδα του ναού, αλλά παράλληλα καταλαμβάνει ένα αρκετά ευρύ κομμάτι του.²⁵⁰ Το ιερό βήμα ονομάζεται και πρεσβυτήριο, θέλοντας να τονίσει τον διαχωρισμό του τόπου παραμονής του κλήρου από αυτόν των πιστών.²⁵¹ Με αυτόν τον τρόπο εξάρει το λειτούργημα των κληρικών αλλά παράλληλα όπως αναφέρει ο Συμεών Θεσσαλονίκης τονίζει και την ιερότητα του χώρου, ο νάρθηκας συμβολίζει τη γη, ο κυρίως ναός τα ουράνια, αλλά το ιερό βήμα τα υπερουράνια.²⁵² Το ιερό διακρίνεται από τον κυρίως ναό με το διάφραγμα το οποίο και θα μελετήσουμε στις λειτουργικές κατασκευές του ναού.

Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε λίγα λόγια για τη σταδιακή διαμόρφωση του τριπλού ιερού όπως την γνωρίζουμε έως σήμερα. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, κατά τον 4^ο αιώνα, το διακονικό ήταν τοποθετημένο συνήθως κοντά στο ιερό, καθώς εκεί άφηναν οι πιστοί τις προσφορές τους, ομοίως κοντά στο ιερό βρισκόταν και η πρόθεση. Κατά τον 5^ο αιώνα συναντάμε το διακονικό τοποθετημένο κοντά στην κύρια είσοδο του ναού ώστε να είναι εύκολα προσβάσιμο στους πιστούς, ωστόσο βρισκόταν έτσι αρκετά μακριά από το ιερό.²⁵³ Κατά τον 6^ο με 7^ο αιώνα, αρχικά στα παράλια του Αιγαίου, ξεκινά η σταδιακή διαμόρφωση του τριπλού ιερού σε μία προσπάθεια το διακονικό και η πρόθεση να τοποθετηθούν όσο το δυνατόν πιο κοντά στο ιερό (Εικ. 10).²⁵⁴

1.4.2 Λειτουργικές κατασκευές

Ως λειτουργικές κατασκευές καλούμε όλα εκείνα τα “έπιπλα” του ναού τα οποία έχουν κάποια συγκεκριμένη λειτουργική και πρακτική σκοπιμότητα είτε προς εξυπηρέτηση του ιερουργούντος κλήρου είτε των πιστών. Όλα μαζί βοηθούν στην τέλεση της Θείας Λειτουργίας και στη δημιουργία ενός κλίματος κατάνυξης στο εκκλησίασμα.

---

²⁵⁰ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²⁵¹ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

²⁵² Συμεών Θεσσαλονίκης

²⁵³ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

²⁵⁴ Krautheimer, *ό.π.*

A) Λειτουργικές κατασκευές του ιερού βήματος

Η λειτουργική κατασκευή η οποία κατέχει την ιερότερη θέση είναι αυτή της **Αγίας Τράπεζας** (ή θυσιαστήριον)²⁵⁵, καθώς σε αυτήν τελείται η αναίμακτος θυσία, το ιερό μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Η θέση της βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του ναού, στο κέντρο του ιερού βήματος, στην αψίδα του ιερού. Στους σταυρόσχημους ωστόσο ναούς είναι δυνατόν να βρίσκεται και στο κέντρο του ναού, στο έννομα των κεραιών του σταυρού.²⁵⁶ Κάθε ναός δε, έχει μόνο μία Αγία Τράπεζα, ο Ευσέβιος συγκεκριμένα αποκαλεί το θυσιαστήριον του ναού της Τύρου μονογενές, ακριβώς για να δηλώσει αυτή του τη μοναδικότητα.²⁵⁷

Στα πρώτα αποστολικά χρόνια οι Τράπεζες ήταν ξύλινες όπως ξύλινο ήταν και το τραπέζι του Μυστικού Δείπνου, ενώ δεν διέφεραν σε τίποτα από ένα απλό τραπέζι οικιακής χρήσης.²⁵⁸ Ξύλινες και κινητές, συνέχισαν να είναι και οι αγίες τράπεζες των πρώτων παλαιοχριστιανικών χρόνων. Γνωστή είναι η ξύλινη Αγία Τράπεζα, φτιαγμένη από κυπαρίσσι, στον ναό της Αγίας Σοφίας του Κιέβου.²⁵⁹ Αργότερα, κατά τα τέλη του 4^{ου} αιώνα, αρχίζει η χρήση πολύτιμων υλικών για την κατασκευή των Αγίων Τραπεζών, ενώ συνήθως πλέον κατασκευάζονται από λίθο ή μάρμαρο.²⁶⁰ Οι πιο γνωστή είναι η Αγία Τράπεζα από χρυσό, την οποία χάρισε ο Μ. Κωνσταντίνος στον ναό της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα.²⁶¹ Μία αγία Τράπεζα ιδιαίτερης αξίας και ιδιαιτερότητας είναι αυτή την οποία χάρισαν ο Ιουστινιανός και η Θεοδώρα στην Μεγάλη Εκκλησία της οποίας υπήρξαν κτήτορες.²⁶² Αυτή η Αγία Τράπεζα υπήρξε ένα έργο αμίμητο, καθώς κατασκευάστηκε από όλων των ειδών τα ξύλα και τα μέταλλα τα οποία κατόρθωσαν να βρουν και να περισυλλέξουν, περιείχε λοιπόν σε συνδυασμό από τα πιο ευτελή έως τα πιο πολύτιμα υλικά.²⁶³

Η Αγία Τράπεζα στηρίζεται σε ένα τρία, τέσσερα ή και περισσότερα πόδια.²⁶⁴ Σύμφωνα με τον Συμεών Θεσσαλονίκης, κάθε ένας από αυτούς τους αριθμούς ενέχει τον συμβολισμό του. Το ένα πόδι, ή κάλαμος όπως καλείται, συμβολίζει τον έναν

²⁵⁵ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

²⁵⁶ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²⁵⁷ Ευσεβίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, [242]

²⁵⁸ Καλλινίκου, *ό.π.*

²⁵⁹ Καλλινίκου, *ό.π.*

²⁶⁰ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²⁶¹ Πουλημένου, *ό.π.*

²⁶² Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

²⁶³ Καλλινίκου, *ό.π.*

²⁶⁴ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

Ιησού Χριστό, πάνω στον οποίο στηρίζεται ολόκληρη η Δημιουργία για τη σωτηρία της.²⁶⁵ Τα τρία στηρίγματα αντιπροσωπεύουν την Αγία Τριάδα,²⁶⁶ τα τέσσερα τους τέσσερις Ευαγγελιστές, πάνω στους οποίους εδράζεται η χριστιανική πίστη και ούτω καθεξής.²⁶⁷ Στην βάση της, συνήθως σε υπόγεια κρύπτη η οποία ήταν ένας τετραγωνισμένος χώρος,²⁶⁸ τοποθετούνταν λείψανα αγίων, το γνωστό εγκαίνιον ή κατάθεσις.²⁶⁹ Τα λείψανα αυτά προέρχονται από τα γνωστά μας μαρτύρια, τους τάφους των αγίων τα οποία η πιστοί μετέφεραν προς λατρεία μέσα στους ενοριακούς τους ναούς.²⁷⁰ Με αυτά καθαγίαζαν τον ναό κατά την ημέρα των εγκαίνιων του.²⁷¹

Πάνω τώρα από την κατασκευή της Αγίας Τραπέζης, σαν ουράνιος θόλος τοποθετείται το **κιβώριο** (Εικ. 4), λαμπρύνοντας ακόμα περισσότερο την Αγία Τράπεζα.²⁷² Η κατασκευή του κιβωρίου αποτελεί ένα ημισφαιρικό, θολωτό κουβούκλιο το οποίο στηρίζεται στην Αγία Τράπεζα με τέσσερις σχετικά χαμηλές κολώνες.²⁷³ Άλλοτε πάλι η στέγη του κιβωρίου μπορούσε να είναι πυραμοειδής, ενώ οι κολώνες συνήθως έφεραν ευθύγραμμο ή τοξωτό επιστύλιο.²⁷⁴ Τα υλικά που χρησιμοποιούνταν ομοιάζουν με αυτά της αγίας Τραπέζης. Συνήθως ήταν μαρμάρια (Καταπολιανής Πάρου), μεταλλικά (Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης) ή ακόμα και επιχρυσωμένα.²⁷⁵ Τα ανοίγματα του κιβωρίου έκλειναν βήλα τα οποία υπέκρυπταν ή φανέρωναν αντιστοίχως τα τελούμενα κατά τη Θεία Ευχαριστία.²⁷⁶ Όπως αναφέρει ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Σωφρόνιος, το κιβώριο αποτελεί τύπο της κιβωτού ενώ τα παρακίονια, μιμούνται τα τέσσερα ζώα που αναφέρει ο Ευαγγελιστής Ιωάννης στην Αποκάλυψη.²⁷⁷

Σε ελάχιστη απόσταση από την Αγία Τράπεζα, εντός της κόγχης του ιερού σε ημικυκλικό σχήμα, θυμίζοντας το αρχαίο θέατρο, βρίσκεται το **σύνθρονο** (Εικ.

²⁶⁵ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Τα άπαντα*, [186]

²⁶⁶ Αντουράκη, ό.π.

²⁶⁷ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Τα άπαντα*, [186]

²⁶⁸ Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10] και Γκιολέ, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη*, [51]

²⁶⁹ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

²⁷⁰ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

²⁷¹ Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία - Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση*, Τομ. Β', εκδ.: Γιώργος Παπανικολάου, Α.Ε.Β.Ε., Αθήνα 1994, σελ. 659

²⁷² Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

²⁷³ Αντουράκη, ό.π.

²⁷⁴ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²⁷⁵ Πουλημένου, ό.π.

²⁷⁶ Καλλινίκου, ό.π.

²⁷⁷ Σωφρονίου Πατριάρχου Ιεροσολύμων, «Λόγος περιέχων την εκκλησιαστικήν άπασαν ιστορίαν και λεπτομερή αφήγησιν πάντων των εν τη θεία λειτουργία τελουμένων», PG 87, 3984

4).²⁷⁸ Στα αμφιθεατρικά αυτά κτιστά καθίσματα κάθετοι ο κλήρος τοποθετώντας στο κέντρο τον επίσκοπο δηλώνοντας την αποδοχή και ενότητα.²⁷⁹ Ο μεσαίος και υπερυψωμένος θρόνος ανήκει στον επίσκοπο, ενώ οι υπόλοιποι είναι για τον κλήρο που συμμετέχει συλλειτουργώντας και συμπάλλοντας (εξού και συμπελίο) συμβολίζοντας τον Χριστό με τους Αποστόλους.²⁸⁰ Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Σοφρόνιος, αναφερόμενος στο σύνθρονο, λέει ότι είναι τοποθετημένο σε τύπο του Δεσποτικού θρόνου, πάνω στον οποίο κάθισε ο Ιησούς μετά του Πατρός του, μετά τη νίκη του κατά του θανάτου, την Ανάσταση και την Ανάληψή του.²⁸¹ Τα υπόλοιπα καθίσματα του συνθρόνου, φανερώνουν την τιμή των δικαίων κατά τη Δευτέρα Παρουσία, δίνοντας έτσι εσχατολογικό χαρακτήρα.²⁸²

Σταδιακά, κατά τον 6^ο αιώνα ο επισκοπικός θρόνος υπερυψώνεται, πιθανόν λόγω και της υπερύψωσης του φράγματος του ιερού.²⁸³ Οι συνηθέστερες μορφές συνθρόνου είναι τρεις: α) ημικυκλικό – θεατροειδές (καταλαμβάνει όλον τον χώρο της αφίδας), β) με υπερυψωμένο πόδιο (ένα υπερυψωμένο πόδιο καταλαμβάνει όλη την κόγχη του ιερού, κλίμακα οδηγεί στον επισκοπικό θρόνο πάνω σε αυτό ενώ οι ιερείς κάθονται σε έδρανα εκτός της αφίδας) και γ) το μικτό σύνθρονο (ένα χαμηλότερο πόδιο καταλαμβάνει την κόγχη στο κέντρο του τοποθετείται ο επισκοπικός θρόνος και στην περιφέρεια χαμηλότερα καθίσματα για τον κλήρο).²⁸⁴ Πίσω από το σύνθρονο συχνά υπήρχε το κύκλιο, ένας κυκλοτερής διάδρομος.²⁸⁵ Συχνά στις δύο απολήξεις του υπήρχαν πόρτες διευκολύνοντας τους διακόνους στις κινήσεις τους ενώ ίσως χρησίμευε και για τη φύλαξη αντικειμένων.²⁸⁶

Σε κάποιους ναούς, όπως στην Καταπολιανή της Πάρου, ανάμεσα στο σύνθρονο και την Αγία Τράπεζα τοποθετείται μία βρύση ή ένα μικρό τετράγωνο σκάμμα που ονομάζεται χωνείον ή **χωνευτήριο**.²⁸⁷ Σε αυτό πλένουν οι ιερείς και ο επίσκοπος τα χέρια τους τόσο πριν την τέλεση της προσκομιδής όσο και αργότερα

²⁷⁸ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

²⁷⁹ Δημητρίου Χατζηλαζάρου, «Η καταγωγή και η σημασία του παλαιοχριστιανικού συνθρόνου», *Δελτίον ΧΑΕ*, 40, 2019, Περίοδος Δ', σσ. 17-28

²⁸⁰ Καλλινίκου, *ό.π.*

²⁸¹ Προκοπίου, *Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική*, [194]

²⁸² Σωφρονίου, «Λόγος περιέχων την εκκλησιαστικήν άπασαν ιστορίαν», *ό.π.*

²⁸³ Χατζηλαζάρου, «Η καταγωγή και η σημασία του παλαιοχριστιανικού συνθρόνου», [279]

²⁸⁴ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6] και Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

²⁸⁵ Αντουράκη, *ό.π.*

²⁸⁶ Πουλημένου, *ό.π.*

²⁸⁷ Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10]

στην απόλυση.²⁸⁸ Επιπλέον σε αυτό χωνεύεται και το αγίασμα του βαπτίσματος²⁸⁹ ενώ πλένονται και τα διάφορα ιερά σκεύη της Αγίας τράπεζας καθώς τα νερά του δεν καταλήγουν στην αποχέτευση.²⁹⁰ Άλλη παλαιότερη ονομασία που του αποδίδεται είναι θάλασσα ή θαλάσσιον.²⁹¹

Πέρα από την Αγία Τράπεζα, έχουμε και τις **τράπεζες προθέσεως** ή προσκομιδής. Αυτές είναι κυκλικές ή τετράπλευρες κατασκευές με κοίλη επιφάνεια, πάνω στις οποίες οι διάκονοι τοποθετούσαν τις προσφορές των πιστών και ετοίμαζαν τα προσκομισθέντα Δώρα. Στην Ανατολή, οι τράπεζες προθέσεως βρισκόταν στο διακονικό ενώ στη Δύση εντός του κυρίως ναού, πριν από το φράγμα του ιερού. Ωστόσο παρόμοια με τη Δύση θέση, έχουν οι τράπεζες προθέσεως και σε κάποιους παλαιοχριστιανικούς ναούς του ελλαδικού χώρου.²⁹²

Μία ακόμα κατασκευή που σχετίζεται με τον χώρο του ιερού βήματος είναι το **φράγμα του ιερού** ή αλλιώς τέμπλο ή εικονοστάσιο, το οποίο χωρίζει το Ιερό Βήμα από τον κυρίως ναό.²⁹³ Όπως αναφέρει ο Συμεών Θεσσαλονίκης, το φράγμα του ιερού αναδεικνύει την διαφορά των αισθητών από τα υπεραισθητά, των υλικών από των νοητών.²⁹⁴ Αποτελεί συνεπώς ένα είδος συνόρων ανάμεσα στον υλικό και πρόσκαιρο τούτο κόσμο και στον ουράνιο και αιώνιο. Συνήθως για την κατασκευή του χρησιμοποιούνταν το ξύλο,²⁹⁵ το μάρμαρο ή άλλοτε επάργυρα θωράκια.²⁹⁶ Ήταν ιδιαίτερα χαμηλό. Συνήθως αποτελούνται από πεσσίσκους ή μικρούς χαμηλούς κίονες (εξού και η ονομασία κάγκελα ή κίονια).²⁹⁷ Τα διαστήματα ανάμεσα στους κιονίσκους αφήνονταν κενά (Εικ. 11), ενώ άλλοτε ανάμεσά τους παρεμβάλλονταν χαμηλά θωράκια με γλυπτό διάκοσμο.²⁹⁸ Πάνω στους κιονίσκους τοποθετούνταν εικόνες μικρού μεγέθους (εξού και εικονοστάσιον) οι οποίες μετά την Εικονομαχία θα λάβουν πολύ μεγαλύτερο μέγεθος και θα τοποθετηθούν μεταξύ των κιονίσκων όπως είναι μέχρι και σήμερα.²⁹⁹ Από τον 6^ο αιώνα και έπειτα, συναντάμε και

---

²⁸⁸ Καλλινίκου, ό.π.

²⁸⁹ Καλλινίκου, ό.π.

²⁹⁰ Γούναρη, ό.π.

²⁹¹ Γκιολέ, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη*, [51]

²⁹² Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

²⁹³ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

²⁹⁴ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Τα άπαντα*, [186]

²⁹⁵ Ευσεβίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, [242]

²⁹⁶ Αντουράκη, ό.π.

²⁹⁷ Πουλημένου, ό.π.

²⁹⁸ Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [5]

²⁹⁹ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

φράγματα με ολόσωμους κίονες (Καταπολιανή Πάρου) στα μετακίονια διαστήματα των οποίων αναρτούνται βήλα.³⁰⁰ Οι κουρτίνες αυτές παρέμεναν κλειστές μετά την τοποθέτηση στην αγία τράπεζα των Τιμίων Δώρων και άνοιγαν πριν την Αναφορά.³⁰¹ Ως απώτερο σκοπό είχαν την ψυχική προετοιμασία των πιστών πριν τη Θεία Ευχαριστία και όχι την απομόνωση του ιερού.³⁰² Από τον 5^ο αιώνα και μετά (αρχικά στον ελλαδικό χώρο) αρχίζει να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην κατασκευή της Ωραίας Πύλης η οποία γίνεται πλέον τοξωτή, σε παραλληλισμό με ης θριαμβικές καμάρες από τις οποίες διέρχονταν οι Αυτοκράτορες καθώς και αυτή συμβολίζει κατά τους Πατέρες την πύλη της ουρανού πόλης.³⁰³ Τέλος δεν γίνεται να μην αναφερθούμε στο σχήμα του τέμπλου, το οποίο αρχικά ήταν σε σχήμα αντεστραμμένου προς τους πιστούς Π. Αργότερα, με την επικράτηση του τριπλού ιερού μετά τον 6^ο αιώνα, θα λάβει την ευθύγραμμη μορφή του.³⁰⁴

B) Λειτουργικές κατασκευές κυρίως ναού

Κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ο **άμβωνας** βρισκόταν στο μεσαίο κλίτος στις βασιλικές ή αν επρόκειτο για περίκεντρα κτήρια στον κεντρικό χώρο.³⁰⁵ Ονομαζόταν ακόμα και πύργος ή βήμα των αναγνωστών,³⁰⁶ ενώ προσομοιάζει με το βήμα της εβραϊκής συναγωγής.³⁰⁷ Αποτελεί ένα υπερυψωμένο βήμα με μία ή δύο σκάλες, οι οποίες οδηγούν σε έναν εξώστη, με κυκλικό συνήθως σχήμα, τον οποίον περιβάλλουν χαμηλά θωράκια³⁰⁸ (χαμηλό με μικρό πάχος φράγμα ξύλινο ή λίθινο, συμπαγές ή διάτρητο).³⁰⁹ Χρησιμοποιείται για την ανάγνωση των Γραφών, την ανακοίνωση της κινητής εορτής του Πάσχα, το ψάλσιμο μικρών επινίκιων ύμνων ή άλλων, τη στέψη του αυτοκράτορα, τη καθαίρεση Πατριαρχών, τις ανακοινώσεις χειροτονιών ή άλλων σημαντικών γεγονότων και κατ' άλλους για το κήρυγμα.³¹⁰ Ωστόσο, σχετικά με το κήρυγμα υπάρχει μία διχογνωμία καθώς υποστηρίζεται ότι

---

³⁰⁰ Ιωάννας Στουφή - Πουλημένου, *Το φράγμα του ιερού βήματος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος*, εκδ. ΜΠΑΣΤΑ, Αθήνα, 1999

³⁰¹ Πουλημένου, *Το φράγμα του ιερού βήματος*, [300]

³⁰² Πουλημένου, ό.π.

³⁰³ Πουλημένου, ό.π.

³⁰⁴ Πουλημένου, ό.π.

³⁰⁵ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

³⁰⁶ Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10]

³⁰⁷ Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [5]

³⁰⁸ Πουλημένου, ό.π.

³⁰⁹ Ορλάνδου, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, σελ.132, [233]

³¹⁰ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

κατά τα πρώτα παλαιοχριστιανικά χρόνια το κήρυγμα γινόταν από τον ιερέα στο ιερό βήμα το οποίο ήταν χαμηλότερο και περισσότερο οικείο προς τους πιστούς, άλλωστε από το ιερό βήμα της Αγίας Σοφίας, ο Άρειος δίδασκε στους πιστούς την αίρεσή του.³¹¹ Αργότερα, κατά τους προϊουστινιάνειους χρόνους, μιμούμενοι τον ιερό Χρυσόστομο, ο οποίος κήρυττε από άμβωνος χάριν καλύτερης ακουστικής, μιας και ο κόσμος που συγκεντρωνόταν ήταν πολύς, άρχισε και το κήρυγμα να γίνεται από άμβωνος.³¹²

Υπάρχουν διάφορες κατηγορίες άμβωνα (Εικ. 12). Κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα συνηθίζονται οι άμβωνες με μία ευθύγραμμη κλίμακα, των οποίων η όψη μπορεί να είναι ημικυκλική (Αχειροποίητος), ορθογώνια ή εξάπλευρη (Άγιος Μηνάς στη Θεσσαλονίκη). Έχουμε ακόμα άμβωνες σε μορφή ανοιχτού ριπιδίου, των οποίων η κάτωψη μοιάζει με ανοιγμένη βεντάλια. Σε αυτούς η πρόσβαση γινόταν από δύο καμπύλες κλίμακες, ενώ καλύπτονταν από κιβώριο (Άγιου Γεωργίου Ροτόντα, στον Μουσείο Κωνσταντινούπολεως). Άλλοτε πάλι οι κλίμακες μπορούσαν να είναι ευθύγραμμες, οπότε έχουμε και τον πιο σύνθετης μορφής άμβωνα, καθώς ο χώρος κάτωθεν του εξώστη ήταν κενός. Τέλος, στην περιοχή της Συρίας, έχουμε τον λεγόμενο συριακό άμβωνα – σύνθρονο. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη κατασκευή πεταλοειδούς σχήματος, με κιονοστήρικτο ουρανίσκο-κιβώριο, διέθετε επιπλέον καγκελοθύριο καθώς και ερμάρια για τα εκκλησιαστικά βιβλία. Αυτό ωστόσο που τον κάνει ιδιαίτερα ασυνήθιστο ως κατασκευή είναι η ύπαρξη εδράνων κατά το μέσον του ημικυκλίου όπως και ένας ελαφρά υπερυψωμένος επισκοπικός θρόνος κάτι που παραπέμπει σε σύνθρονο.³¹³ Τον άμβωνα συναντάμε ως κατεξοχήν τόπο αναγνώσεως των Γραφών στην εβραϊκή συναγωγή.³¹⁴

Η τοποθέτηση του άμβωνα εξαρτάται από την περιοχή. Στην Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Αιγαίου, τοποθετούνταν κατά μήκος του κεντρικού κλίτους. Αντίθετα, στις επαρχίες του ανατολικού Ιλλυρικού, ο άμβωνας τοποθετούνταν δίπλα στο νότιο στυλοβάτη (εξαίρεση Αχειροποίητος). Σε άλλες επαρχίες, όπως στην Αχαΐα και την Κρήτη, ο άμβωνας τοποθετούνταν κατά μήκος του βόρειου στυλοβάτη (εξαίρεση βασιλική Λεχαιού, Άγιος Τίτος Γόρτυνας).

---

³¹¹ Καλλινίκου, ό.π.

³¹² Καλλινίκου, ό.π.

³¹³ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

³¹⁴ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

Φυσικά, συχνά συναντούνται εξαιρέσεις κυρίως λόγω των επιρροών από την Κωνσταντινούπολη.³¹⁵

Τα **αναλόγια**, τα οποία πλέον υπάρχουν σε όλες τις εκκλησίες, είναι θα λέγαμε οι διάδοχοι του παλαιού άμβωνα, ωστόσο ελάχιστα έχουν γραφτεί για το πέρασμα από το ανέβασμα των ψαλτών στον άμβωνα στα αναλόγια και την πρώτη τους εμφάνιση. Αυτό που μπορούμε να ξέρουμε με σιγουριά από τον 15^ο Κανόνα της Λαοδικείας (365μ.Χ.), καθώς και από την Ενδημούσα Σύνοδο της Κωνσταντινούπολεως το 536μ.Χ., είναι ότι κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα συνηθίζεται να ψάλλει το σύνολο των πιστών. Η κοινή ψαλμωδία χαρακτήριζε κατά τα πρώτα χριστιανικά χρόνια την λατρεία. Ωστόσο, υπήρχαν και δύο χοροί ψαλτών, οι χοδολέκται και οι χόραρχοι, οι οποίοι και ήταν οι μόνοι που δικαιωματικά ανέβαιναν στον άμβωνα προς υμνολογία.³¹⁶

Από τους αποστολικούς ακόμα χρόνους η ύπαρξη καθισμάτων για τους πιστούς στον κυρίως ναός θεωρούνταν απαραίτητη. Τα καθίσματα των πιστών ή αλλιώς **στασίδια**, όπως τα λέμε έως και σήμερα, ήταν πάρα πολλά και στενά.³¹⁷ Χρησίμευαν περισσότερο για υποστηρίγματα, άλλωστε η ορθοστασία ήταν ιδιαίτερα προσφιλής στους Χριστιανούς της Ανατολής.³¹⁸ Οι πιστοί κάθονταν ή στέκονταν ανά τάξη και φύλο, ενώ οι διάκονοι επέβλεπαν ώστε να διατηρείται η τάξη.³¹⁹ Σύμφωνα με τις Αποστολικές Διαταγές, οι λαϊκοί καλούνταν να καθίσουν με πάση τάξη στον κυρίως ναό έχοντας επίβλεψη από τους διακόνους για την τήρηση της τάξεως.³²⁰ Μάλιστα υπήρχε τάξη για το που θα καθόταν ο καθένας ανάλογα το φύλο αλλά και την ηλικία του, ενώ σε περίπτωση συνωστισμού οι νεότεροι προβλεπόταν να δώσουν τη θέση τους στους πρεσβυτέρους.³²¹

Τέλος, από τα χρόνια του Μ. Θεοδοσίου (347 – 395μ.Χ.) και έπειτα, έχουμε την ύπαρξη ειδικού **αυτοκρατορικού θρόνου** στον χώρο της σολέας. Αρχικά ο αυτοκράτορας εκκλησιαζόταν εντός του ιερού μαζί με τον κλήρο. Αργότερα, κατά

---

³¹⁵ Jean P. Sodini, «Les dispositifs liturgiques des basiliques paléochrétiennes en Grèce et dans les Balkans», CorsiRav 31, 1984, p.: 441-473

³¹⁶ Καλλινίκου, ό.π.

³¹⁷ Ευσεβίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, [242]

³¹⁸ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

³¹⁹ Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [5]

³²⁰ Αποστολικοί Πατέρες, *Άπαντα τα Έργα Ι*, επιμ.: Π. Παπαευαγγέλου, ΕΠΕ 114, εκδ.: Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1993

³²¹ Αποστολικοί Πατέρες, *Άπαντα τα Έργα Ι*, ό.π.

τον 4^ο αιώνα, ο επίσκοπος (και άγιος πλέον της Εκκλησίας μας) Αμβρόσιος Μεδιολάνων, θεωρώντας αυτήν την τακτική ως εκκλησιαστική αταξία όρισε, ως τόπο για την παραμονή του βασιλέα εντός του ναού, την σολέα, τον υπερυψωμένο χώρο έμπροσθεν του φράγματος του ιερού όπου και τοποθετήθηκε το κάθισμα-θρόνος του αυτοκράτορα.³²²

Η προσπάθεια να αναδειχθούν αρχιτεκτονικοί τύποι που θα ανταποκρίνονταν στις νέες ανάγκες της ισχυρής πλέον χριστιανικής κοινότητας έδειξε να ολοκληρώνεται γύρω στα τέλη του 4^{ου} αιώνα. Σταδιακά, ο πειραματισμός και η ευρυματικότητα θα δώσουν τη θέση τους στην εδραίωση αρχιτεκτονικών και χωροταξικών κανόνων. Πλέον, κατά κανόνα, ο προσανατολισμός του κάθετου άξονα του ναού έχει κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Τοποθετημένη προς την ανατολή είναι και η αψίδα του ιερού ενώ η πρόσοψη είναι στραμμένη προς τη δύση. Ωστόσο, συνεχίζουν να υπάρχουν κατά τόπους μικρές διαφοροποιήσεις (θέση Αγίας Τράπεζας, άμβωνα, θέσεων κλήρου, τοποθέτηση εισόδων στην πρόσοψη ή στα πλάγια, διαχωρισμό μεσαίου με πλάγια κλίτη κ.α.) οι οποίες οφείλονται σε διαφοροποιημένο τρόπο τέλεσης των Θείων Λειτουργιών, ο οποίος όπως είναι φυσικό, επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό και την τελική διαμόρφωση του ναού. Παρ' όλ' αυτά, η ομοιογένεια η οποία κυριαρχεί ως προς τους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς και τον διάκοσμο είναι μεγάλη. Η αποκρυστάλλωση ρυθμών και κανόνων στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική έχει ήδη συντελεστεί συνεπώς ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο.

---

³²² Καλλινίκου, ό.π.

2^ο Κεφ.: Το πέρασμα από την παλαιοχριστιανική στην πρωτοβυζαντινή εποχή – Μία μεταβατική περίοδος

Χάρης στο διάταγμα των Μεδιολάνων (313μ.Χ.) και με την στήριξη του Μ. Κωνσταντίνου η χριστιανική θρησκεία αποκτά σταδιακά ιδιαίτερη αίγλη, ξεκινώντας με αυτόν τον τρόπο η ιστορία της χριστιανικής αρχιτεκτονικής, η οποία θα θέσει τα θεμέλια για αυτό που αργότερα θα ονομαστεί βυζαντινή αρχιτεκτονική. Ωστόσο, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι ο Μ. Κωνσταντίνος απλά κατοχύρωσε τη θρησκευτική ελευθερία των χριστιανών³²³ χωρίς να καταργήσει των εθνική λατρεία όπως αναφέρει και ο Ευσέβιος στην Εκκλησιαστική του Ιστορία,³²⁴ χωρίς φυσικά αυτό το γεγονός να μειώνει στο ελάχιστο την τεράστια προσφορά του στην εξάπλωση και άνθηση της χριστιανικής πίστης, καθώς και στην εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Η ρωμαϊκή θρησκεία συνεχίζει να παραμένει επίσημη θρησκεία του κράτους ενώ ο Μ. Κωνσταντίνος κρατά τον τίτλο του μέγα αρχιερέα της.³²⁵ Οι διάδοχοι του θα συνεχίσουν την ίδια γραμμή, ευνοώντας την χριστιανική θρησκεία και διατηρώντας παράλληλα την εθνική θρησκεία ως κύρια θρησκεία του κράτους, καθώς και τον τίτλο του μεγίστου αρχιερέα της.³²⁶ Η αρχή προς τη νομιμοποίηση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του ρωμαϊκού κράτους γίνεται από τον Γρατιανό (375 – 383), ο οποίος είναι ο πρώτος που δεν δέχτηκε τον τίτλο του μεγίστου αρχιερέα.³²⁷ Ακολουθεί ο Μ. Θεοδόσιος (347 – 395), ο οποίος με διάταγμά του το 381μ.Χ. θα αναγνωρίσει ως επίσημη πλέον θρησκεία του κράτους την Χριστιανική.³²⁸

Κατά τους μελετητές, όπως αναφέραμε και στην αρχή του κεφαλαίου, η παλαιοχριστιανική περίοδος ξεκινά ακριβώς με το διάταγμα των Μεδιολάνων (313μ.Χ.) και φτάνει έως τον 6^ο αιώνα μετά το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού.³²⁹ Η εποχή του Ιουστινιανού (482 – 565) ωστόσο, αποτελεί μία μεταβατική περίοδο, μία γέφυρα μεταξύ της πρώιμης χριστιανικής αρχιτεκτονικής με

³²³ Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία - Απ' αρχής μέχρι την Εικονομαχία*, Τομ. Α', εκδ.: Γιώργος Παπανικολάου Α.Β.Ε.Ε., Αθήνα, 2002

³²⁴ Ευσεβίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, [242]

³²⁵ Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'*, [323]

³²⁶ Φειδά, *ό.π.*

³²⁷ Φειδά, *ό.π.*

³²⁸ Φειδά, *ό.π.*

³²⁹ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4] και Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

αυτή της βυζαντινής, γι' αυτό και κρίνεται απαραίτητο να την εξετάσουμε σε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο.

2.1 Ιστορικό πλαίσιο

Όσον αφορά το εκκλησιαστικό πλαίσιο της εποχής, με το διάταγμα του Μ. Θεοδοσίου (380 – 395), ο Χριστιανισμός γίνεται η μόνη αποδεκτή θρησκεία, ενώ με το διάταγμα του Θεοδοσίου Β' (435μ.Χ.) έχουμε την αναστολή λειτουργίας των αρχαίων ναών.³³⁰ Ο Χριστιανισμός είναι πλέον επίσημη θρησκεία του ρωμαϊκού κράτους και έχει την εύνοια της κρατικής εξουσίας. Ωστόσο, οι διαταραχές δεν παύουν να υπάρχουν.

Ο Θεοδόσιος έχει προχωρήσει στη διαίρεση της αυτοκρατορίας σε Ανατολή και Δύση, μία διαίρεση η οποία λόγω των συνθηκών θα μετατραπεί αργότερα σε σχίσμα μεταξύ των Εκκλησιών.³³¹ Παράλληλα, στην Ανατολή, κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα, επικρατεί μεγάλη αναταραχή στα εκκλησιαστικά πράγματα λόγω δογματικών διαμαχιών σχετικά με τη φύση του Χριστού (μονοφυσιτισμός – νεστοριανισμός - αρειανισμός).³³² Η αναστάτωση που προκλήθηκε στους κόλπους της Εκκλησίας ήταν μεγάλη και είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της αυτοκρατορικής εξουσίας καθώς είχε ανάγκη την προστασία της. Ακριβώς κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Ιουστινιανός (527 – 565) δράττεται της ευκαιρίας και κατοχυρώνει με τη Νεαρά του τη βάση της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας, τονίζοντας την υπεροχή των ιερών κανόνων της Εκκλησίας σε ένα κλίμα αμοιβαίου αλληλοσεβασμού και συναλληλίας με την Πολιτεία.³³³ Εν τούτοις, η εναρμόνιση των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, που έφερε το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, θα καταπατηθεί και θα παρερμηνευτεί αργότερα κατά την περίοδο της Εικονομαχίας (7^ος αιώνας) οδηγώντας σε πράξεις αυθαιρεσίας.³³⁴

Αποφασιστικής σημασίας ήταν και η στάση του Ιουστινιανού απέναντι στις διάφορες αιρέσεις, τις οποίες και καταδικάζει, ενώ παράλληλα κάνει διωγμούς

---

³³⁰ Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'*, [323]

³³¹ Lowden John, *Early Christian and Byzantine Art*, [50] και Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

³³² Krautheimer, *ό.π.*

³³³ Φειδά, *ό.π.*

³³⁴ Φειδά, *ό.π.*

εναντίον των οπαδών τους.³³⁵ Σκληρά μέτρα ακολουθεί και εναντίον των ελαχίστων εναπομεινάντων ειδωλολατρών με πιο ακραίο ίσως μέτρο το κλείσιμο της Ακαδημίας του Πλάτωνος.³³⁶ Η επιβολή της χριστιανικής ορθοδόξου πίστεως σε ολόκληρη την αυτοκρατορία ήταν ο κυριότερος στόχος της θρησκευτικής πολιτικής την οποία ακολούθησε. Έτσι λοιπόν προσπάθησε να εξαλείψει κάθε ειδωλολατρικό κατάλοιπο, να καταστείλει τις διάφορες αιρέσεις αλλά και να ενισχύσει την ιεραποστολή ελπίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην ενότητα της αυτοκρατορίας.³³⁷

Η αναστάτωση δεν αφορά μόνο τα εκκλησιαστικά, αλλά και τα κρατικά πράγματα. Ήδη από τον 5^ο αιώνα η ρωμαϊκή αυτοκρατορία έρχεται αντιμέτωπη με συνεχείς εισβολές Αβάρων, την διείσδυση σλαβικών φύλων καθώς και τον εξισλαμισμό.³³⁸ Καθώς η Δύση είναι αυτή που πλήττεται περισσότερο, οι πάπες αναγκάζονται να αναλάβουν και πολιτικό ρόλο, λόγω της εξασθένησης της πολιτικής εξουσίας του αυτοκράτορα,³³⁹ (ένα ακόμα στοιχείο που θα συντελέσει στη δημιουργία του σχίσματος).

Όσον αφορά στα κρατικά θέματα της εποχής του Ιουστινιανού, έχουμε την συρρίκνωση της αυτοκρατορίας λόγω αλλεπάλληλων επιδρομών. Κύριο λοιπόν μέλημα του Ιουστινιανού είναι να δώσει στην αυτοκρατορία του την παλιά της αίγλη και να αποκαταστήσει τα όριά της.³⁴⁰ Έτσι λοιπόν ξεκινάει μία σειρά αιματηρών και πολυετών πολέμων στην προσπάθειά του να επαναφέρει την ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα όρια που αυτή είχε κατά τον 3^ο αιώνα. Ξεκινάει αυτό το μεγαλεπίβολο σχέδιό του πολεμώντας με τους Βανδάλους και κατορθώνει να νικήσει και να ενσωματώσει στην αυτοκρατορία του ένα πολύ μεγάλο μέρος των χαμένων επαρχιών όπως η Καρχηδόνα, η Κορσική, οι Βαlearίδες κ.ά. Συνεχίζει με έναν πολυετή πόλεμο κατά των Οστρογότθων και έπειτα των Γότθων, νικώντας και στις δύο περιπτώσεις μετά από αλλεπάλληλες μάχες που κράτησαν χρόνια.³⁴¹ Τελικός του στόχος, η ανακατάληψη της Ιβηρικής χερσονήσου, τον οποίο και πετυχαίνει.

---

³³⁵ Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, [20]

³³⁶ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

³³⁷ Vasiliev, *ό.π.*

³³⁸ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

³³⁹ Kraytheimer

³⁴⁰ Vasiliev, *ό.π.*

³⁴¹ Ευγενία Γαβριηλίδου, *Αγία Σοφία: Το αιώνιο Σύμβολο της Ορθοδοξίας - 1.500 χρόνια από την ανέγερσή της*, εκδ. Εστία Επενδυτική, Αθήνα

Ο Ιουστινιανός, μετά από πολλά χρόνια εχθροπραξιών και πολύ κόπο, καταφέρνει να επαναφέρει ένα πολύ μεγάλο μέρος των χαμένων εδαφών της αυτοκρατορίας. Το τίμημα, ήταν ωστόσο, δυσανάλογα μεγάλο. Μπορεί τα εδαφικά όρια να επανήλθαν στην πρότερή τους αίγλη και έκταση, ωστόσο η αυτοκρατορία ήταν εξουθενωμένη από τους συνεχείς πολέμους. Τα εδάφη είχαν υποστεί σημαντικές ζημιές εξαιτίας των πολέμων, ενώ ο πληθυσμός είχε εξαθλιωθεί. Ταυτόχρονα, ενώ τα εδάφη του στη Δύση επανερχόταν υπό την εξουσία του Ιουστινιανού σε μεγάλο βαθμό, ξεκίνησαν επιδρομές και στην Ανατολή με αξιοσημείωτες απώλειες.³⁴²

Η ειρήνη που είχε συνάψει ο Ιουστινιανός με τους Πέρσες στα ανατολικά, άρχισε να καταπατάται όταν αυτοί είδαν ότι ο αυτοκράτορας και ο ρωμαϊκός στρατός ήταν απορροφημένοι με τα δυτικά εδάφη της αυτοκρατορίας. Έτσι, οι Πέρσες δρᾶττονται της ευκαιρίας και καταλαμβάνουν εδάφη του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, καταπατώντας τη συμφωνία ειρήνης.³⁴³ Προβλήματα υπάρχουν και στα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας, όπου οι Ούννοι και οι Σλάβοι λεηλατούν και κάνουν σφοδρές επιδρομές στα βαλκανικά κράτη.³⁴⁴ Λόγω των επιδρομών αυτών, παρατηρείται μία πληθυσμιακή μείωση σε ορισμένες περιοχές.

Όπως ήταν φυσικό, όλη αυτή η εμπόλεμη κατάσταση δεν δημιουργεί μόνο κατεστραμμένα εδάφη, πληθυσμιακή μείωση και εξάντληση, αλλά κυρίως δημιουργεί οικονομική δυσχέρεια.³⁴⁵ Τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η αυτοκρατορία κατά τον 6^ο αιώνα είναι μεγάλα. Έχει μείνει άλλωστε γνωστή στην ιστορία η περίφημη στάση του Νίκα. Η στάση του Νίκα πραγματοποιήθηκε το 532μ.Χ. στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης και ήταν μία οργανωμένη προσπάθεια ανατροπής του Ιουστινιανού λόγω των δυσβάστακτων οικονομικών του μέτρων.³⁴⁶ Η γενικευμένη αγανάκτηση και οικονομική εξαθλίωση του λαού οδήγησε μία ομάδα φανατικών σε λεηλασίες και βιαιοπραγίες. Η αναταραχή κράτησε περίπου

---

³⁴² John Bagnall Bury, *History of the Later Roman Empire*, Dover Publication, New York, 1958

³⁴³ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

³⁴⁴ Vasiliev, *ό.π.*

³⁴⁵ Vasiliev, *ό.π.*

³⁴⁶ Γαβρηλίδου, *Αγία Σοφία*, [341]

μία εβδομάδα και η κατάληξή της ήταν η σφαγή όλων των υποκινητών στον ιππόδρομο.³⁴⁷

Η περίοδος μετά τον Ιουστινιανό Α΄ (482 – 565μ.Χ.), μεταξύ των ετών 565 και 610, είναι γεμάτη φτώχεια και αναρχία.³⁴⁸ Οι διάδοχοι του Ιουστινιανού Α΄ [Ιουστίνος Β΄ 565 – 578), Τιβέριος (578 – 582), Μαυρίκιος (582 – 602) και Φωκάς (602 – 610)] είχαν να αντιμετωπίσουν πολύ μεγάλα προβλήματα κρατικού αλλά και θρησκευτικού περιεχομένου.³⁴⁹ Τα μέτωπα που έχουν να αντιμετωπίσουν είναι ποικίλα. Οι Σλάβοι, με τη βοήθεια των Αβάρων, έπειτα από συνεχόμενες επιδρομές, καταλαμβάνουν τη Βαλκανική Χερσόνησο. Στην Ελλάδα συγκεκριμένα εισχωρούν μέχρι την Πελοπόννησο.³⁵⁰ Η «πεντηκονταετή ειρήνη» με την Περσία, που είχε υπογράψει ο Ιουστινιανός το 562, διακόπτεται από τον Ιουστίνο Β΄, ανοίγοντας έτσι πάλι το μέτωπο προς τα ανατολικά.³⁵¹ Τέλος, οι Λογγοβάρδοι εισχωρούν στην Ιταλία. Η Ρώμη εγκαταλειμμένη και αβοήθητη βρίσκει στήριγμα στο πρόσωπο του Πάπα.³⁵²

Όλες αυτές οι επιδρομές στα σύνορα της Αυτοκρατορίας δημιουργούν ανασφάλεια, η οποία, σε συνδυασμό με την αυστηρή δημοσιονομική πολιτική των διαδόχων του Ιουστινιανού, οδηγούν σε μετακίνηση μεγάλης μερίδας των πληθυσμών κατά το 2^ο ήμισυ του 6^{ου} αιώνα. Οι διάδοχοι του Ιουστινιανού, προσπάθησαν να διατηρήσουν τα εδάφη που ο ίδιος με κόπο ανέκτησε στην Δύση, κάτι το οποίο ωστόσο δεν το κατάφεραν.³⁵³ Όσον αφορά το θρησκευτικό κομμάτι, οι αυτοκράτορες που θα ακολουθήσουν, υπήρξαν υποστηρικτές της Ορθόδοξης Εκκλησίας και διατήρησαν σταθερή εκκλησιαστική πολιτική.³⁵⁴ Οι σχέσεις, ωστόσο, Δυτικής και Ανατολικής Εκκλησίας ήταν ιδιαίτερα τεταμένες (ίσως και λόγω των πολιτικών συνθηκών της περιόδου, ας μην ξεχνάμε ότι οι Λογγοβάρδοι είχαν καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της Ιταλίας και η Ρώμη έστεκε αβοήθητη), μάλιστα,

---

³⁴⁷ Γαβρηλίδου, ό.π.

³⁴⁸ Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, εκδ. Οργανισμός Εκδόσεων Διδαχτικών Βιβλίων, Αθήνα, 1986

³⁴⁹ Vasiliev, , *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

³⁵⁰ Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, ό.π.

³⁵¹ Χριστοφιλοπούλου, ό.π.

³⁵² Vasiliev, ό.π.

³⁵³ Χριστοφιλοπούλου, ό.π.

³⁵⁴ Vasiliev, ό.π.

ο ίδιος ο Πάπας σταμάτησε να στέλνει στην Κωνσταντινούπολη τον εκπρόσωπό του.³⁵⁵

Οι συνεχείς πόλεμοι, η μείωση του πληθυσμού και τα τρομερά οικονομικά προβλήματα της αυτοκρατορίας δεν μείωσε ωστόσο στο ελάχιστο την ανέγερση και κατασκευή νέων ναών ή την επισκευή των ήδη υπαρχόντων.³⁵⁶ Ο 6^{ος} αιώνας, χαρακτηρίζεται από αρκετούς ερευνητές ως ο τελευταίος αιώνας της ρωμαϊκής εποχής.³⁵⁷ Τα τρία επιτεύγματα τα οποία μπορούμε να πούμε ότι τον χαρακτηρίζουν είναι: α) η προσπάθεια αποκατάστασης των εδαφών της παλιάς αυτοκρατορίας, β) το μεγάλο νομοθετικό έργο και γ) η εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, όπως αποτυπώθηκε μέσα από το κτιριακό θαύμα της Αγίας Σοφίας.³⁵⁸

2.2 Περί της Ιουστινιάνειας εκκλησιαστικής πολιτικής και αρχιτεκτονικής

Κατά την εποχή του Ιουστινιανού (527 – 565), παρατηρούνται αλλαγές τόσο για την Αυτοκρατορία όσο και για την αρχιτεκτονική της περιόδου. Οι αλλαγές αυτές φάνηκαν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, ωστόσο επηρέασαν σταδιακά και άλλες περιοχές, κυρίως τα παράλια του Αιγαίου.³⁵⁹ Αν και οι συνθήκες ήταν δυσμενείς και στον ελλαδικό χώρο, παρ' όλ' αυτά η ανέγερση εκκλησιών δεν διακόπηκε.³⁶⁰

Ο Ιουστινιανός υπήρξε ένας Αυτοκράτορας με έντονο ρωμαϊκό αλλά και χριστιανικό φρόνιμα,³⁶¹ αν και ακολουθεί ένα αυστηρά απολυταρχικό σύστημα διακυβέρνησης, είναι βαθιά θρησκευόμενος και πιστεύει ότι έχει ως θεία αποστολή να αποκαταστήσει την Ορθοδοξία.³⁶² Μέλημα του Ιουστινιανού ήταν να ανασυγκροτήσει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπό ένα κράτος, με ενιαία νομοθεσία και

---

³⁵⁵ Vasiliev, ό.π.

³⁵⁶ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

³⁵⁷ Αλεξάνδρου Σαββίδη – Λαζάρου Δεριζιώτη, *Ιστορία του Βυζαντίου (με αποσπάσματα από τις πηγές) 284 - 717μ.Χ.*, τόμος Α', εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1996

³⁵⁸ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, ό.π.

³⁵⁹ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

³⁶⁰ Μπούρα, ό.π.

³⁶¹ Bury, *History of the Later Roman Empire*, [342]

³⁶² Lowden, *Early and Byzantine Art*, [50]

κοινή θρησκεία.³⁶³ Για τον Ιουστινιανό, η θρησκεία αποτελούσε ουσιαστικά, έναν υπηρέτη για τις πολιτικές του επιδιώξεις.³⁶⁴ Έτσι, λοιπόν, αν και στηρίζει την Εκκλησία της Ανατολής, συχνά στρέφεται προς τη δυτική Εκκλησία επιζητώντας φιλικές σχέσεις προς ενίσχυση των εδαφών της αυτοκρατορίας.³⁶⁵ Ταυτόχρονα, διατηρεί φιλικές σχέσεις και με τους Μονοφυσίτες, προστατεύοντάς τους εις βάρος της ορθής διδασκαλίας της Εκκλησίας.³⁶⁶

Η αρχιτεκτονική (και κυρίως η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική) είναι γι' αυτόν ένα μέσο επίδειξης ισχύος και εντυπωσιασμού του λαού.³⁶⁷ Οι αρχιτεκτονικές κατασκευές για τον Ιουστινιανό, σήμαιναν για τον ίδιο όχι μόνο την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας, αλλά ταυτόχρονα και την αποκατάσταση της ευμάρειας στην αυτοκρατορία του. Η Ιουστινιάνεια αρχιτεκτονική είναι μία καθαρά αυτοκρατορική αρχιτεκτονική, καθώς λόγω της οικονομικής δυσχέρειας, μόνο ο αυτοκράτορας διέθετε πλέον τους πόρους για την ανέγερση των εκκλησιαστικών συγκροτημάτων.³⁶⁸

Ο 4^{ος} και ο 5^{ος} αιώνας στην τέχνη, είναι μία προπαρασκευαστική περίοδος για την εποχή του Ιουστινιανού η οποία θα ακολουθήσει.³⁶⁹ Οι αρχιτέκτονες του Ιουστινιανού αναζητούσαν έναν ρυθμό που θα ήταν πιστός στην έως τότε παράδοση αλλά ταυτόχρονα θα εντυπωσίαζε με τις καινοτομίες του.³⁷⁰ Ξεκινάνε μεγάλες αρχιτεκτονικές αλλαγές καθώς η αρχιτεκτονική (και γενικότερα η τέχνη) εξελίσσεται από την παλαιοχριστιανική στην πρωτοβυζαντινή της περίοδο.³⁷¹ Υπάρχει μία μεγάλη ποικιλία καλλιτεχνικής έκφρασης και δεν δίνεται τόση βάση στην τήρηση των κανόνων.³⁷² Πλέον προτιμώνται τα περίκεντρα και θολοσκεπή κτήρια με αποκορύφωμά τους έναν κεντρικό τρούλο.³⁷³ Αυτού του τύπου τα κτήρια συναντώνται σε μια πολύ περιορισμένη κλίμακα, ήδη από τον 4^ο αιώνα ωστόσο συνήθως προορίζονται για ειδική χρήση π.χ. μαρτύρια ή βαπτιστήρια.

---

³⁶³ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

³⁶⁴ Vasiliev, *ό.π.*

³⁶⁵ Vasiliev, *ό.π.*

³⁶⁶ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

³⁶⁷ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

³⁶⁸ Krautheimer, *ό.π.*

³⁶⁹ Vasiliev, *ό.π.*

³⁷⁰ Krautheimer, *ό.π.*

³⁷¹ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

³⁷² Πουλημένου, *ό.π.*

³⁷³ Krautheimer, *ό.π.*

Τα περίκεντρα κτήρια της εποχής του Ιουστινιανού ωστόσο, πέρα από την αίγλη που προσδίδουν, είχαν και λειτουργική πρακτική, καθώς ανταποκρίνονται καλύτερα στις απαιτήσεις της χριστιανικής λειτουργίας, το κεντρικό μέρος της οποίας καταλάμβανε τον κεντρικό χώρο του ναού.³⁷⁴ Άλλωστε, ήδη από τον 5^ο αιώνα, ο τρόπος τέλεσης της Θείας Λειτουργίας στα μέρη των παραλίων του Αιγαίου, προσέδιδε στον κλήρο το μεσαίο κλίτος, ενώ οι πιστοί συγκεντρώνονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της λειτουργίας στα πλάγια κλίτη, τα υπερώα ή στον εσωνάρθηκα.³⁷⁵ Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο που μελετάμε συνηθίζεται (κυρίως στα παράλια του Αιγαίου) ο διαχωρισμός με παραπετάσματα του μεσαίου κλίτους από τα πλάγια. Στο μεσαίο κλίτος, ο κλήρος τελεί την προετοιμασία καθώς και την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, ενώ εδώ γίνεται και η πομπή κατά την Μικρή Είσοδο όπου ο επίσκοπος προχωρεί προς την Αγία Τράπεζα.³⁷⁶ Επιπλέον, κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού συνηθίζεται και μία δεύτερη πομπή, αυτή της Μεγάλης Εισόδου, όπου τα Τίμια Δώρα, συνοδευόμενα από τον κλήρο, προσκομίζονται από την πρόθεση προς την Αγία Τράπεζα.³⁷⁷ Οι νέες τάσεις συνεπώς της ναοδομίας εκφράζουν και επηρεάζονται από τις αλλαγές στον τρόπο Λατρείας της Εκκλησίας, ενώ δεν μπορούν να ερμηνευθούν έξω από την εκκλησιαστική Θεολογία.³⁷⁸

Η Ιουστινιάνειος εποχή είναι για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική μία πολύ γόνιμη και καινοτόμα περίοδος.³⁷⁹ Μάλιστα, λόγω της μεγαλοπρέπειας και της συμβολής της στη διαμόρφωση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, συχνά αυτή η περίοδος διαιρείται σε προ-Ιουστινιάνεια, Ιουστινιάνεια και μετά-Ιουστινιάνεια,³⁸⁰ ενώ επάξια φέρει τον τίτλο του «Πρώτου Χρυσού Αιώνα της Βυζαντινής Τέχνης».³⁸¹ Κατά την αρχιτεκτονική αυτή περίοδο, ο τύπος της βασιλικής φτάνει στο απόγειο του λαμβάνοντας νέα μορφή, ενώ η χρήση των θόλων και ειδικότερα του τρούλου θα γενικευτεί.³⁸² Οι νέοι τρόποι θολοδομίας που χρησιμοποιήθηκαν στις νέες εκκλησίες της εποχής του Ιουστινιανού, ταξιδεύουν από την Κωνσταντινούπολη σε όλα τα μητροπολιτικά κέντρα του βόρειου Αιγαίου και των παραλίων, ενώ οι πιο

---

³⁷⁴ Krautheimer, ό.π.

³⁷⁵ Kraytheimer

³⁷⁶ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

³⁷⁷ Krautheimer, ό.π.

³⁷⁸ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

³⁷⁹ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

³⁸⁰ Καλλινίκου, ό.π.

³⁸¹ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, σελ.235, [23]

³⁸² Πουλημένου, ό.π.

απομακρυσμένες επαρχίες συνεχίζουν να ακολουθούν τα πρότυπα της εποχής του Μ. Κωνσταντίνου.³⁸³ Ήδη από τον 5^ο αιώνα, η χριστιανική αρχιτεκτονική φτάνει σε αποκορύφωμα στον ελλαδικό χώρο –ίσως και λόγω της αυτοκρατορικής υποστήριξης- ενώ επισκιάζει με την ακτινοβολία της τις άλλες επαρχίες των ανατολικών παραλίων, πλην φυσικά της Κωνσταντινουπόλεως.³⁸⁴

Ως την εποχή του Ιουστινιανού, λοιπόν, τα εκκλησιαστικά κτήρια ακολουθούν με σχετικές διαφοροποιήσεις τον αρχιτεκτονικό τύπο της βασιλικής, δηλαδή μίας στενόμακρης ξυλόστεγης αίθουσας με ή χωρίς πλάγια κλίτη. Ένας κτιριακός τύπος που όπως είδαμε χρησιμοποιούνταν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήδη από τον 3^ο αιώνα π.Χ. στα δημόσια κτήρια. Κατά τον 6^ο αιώνα, η κατάσταση αυτή θα αλλάξει. Στην ανατολική αυτοκρατορία, έχουμε το οριστικό τέλος της αρχιτεκτονικής της κλασικής Ρώμης, όπως αυτή είχε επιβιώσει μέσα από τον αρχιτεκτονικό ρυθμό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.³⁸⁵ Ο Ιουστινιανός θέτει τα θεμέλια γι' αυτό που θα ονομαστεί μετέπειτα “βυζαντινή αρχιτεκτονική”.

Η βασιλική ωστόσο, δεν εγκαταλείπεται, απλά λόγω των νέων λειτουργικών αναγκών, η παραδοσιακή της διάταξη εμπλουτίζεται με νέα εκφραστικά στοιχεία. Οι περίκεντρες αυτοκρατορικές αίθουσες ακροάσεων δίνουν τον αρχιτεκτονικό τους ρυθμό στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, εξυπηρετώντας τις ανάγκες της Λειτουργίας, όπως αυτή τελούνταν στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 6^ο αιώνα.³⁸⁶ Οι παραδοσιακές ιδέες και τεχνοτροπίες τοποθετούνται σε νέα πλαίσια.

2.2.1 Το παράδειγμα της Αγίας Σοφίας

Ο Ιουστινιανός φρόντισε για την ανέγερση πολλών χριστιανικών ναών. Ο πιο φημισμένος ναός, ασύγκριτος σε σημασία και κάλλος, είναι αυτός της Αγίας Σοφίας, ένας ναός – σταθμός της Βυζαντινής ιστορίας και τέχνης.³⁸⁷ Η Αγία Σοφία, αποτελεί κορυφαίο μνημείο της περιόδου που άλλαξε «την αντίληψη του εσωτερικού χώρου

---

³⁸³ Kraytheimer, ό.π.

³⁸⁴ Kraytheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, σελ. 253, [22]

³⁸⁵ Patricios, *The Sacred Architecture of Byzantium*, [95]

³⁸⁶ Krautheimer, ό.π.

³⁸⁷ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

των εκκλησιών». ³⁸⁸ Κρίνεται τουλάχιστον, ηθικά αναγκαίο να αναφέρουμε μερικά ελάχιστα στοιχεία για αυτό το μοναδικό μνημείο του Χριστιανισμού.

Ο ναός της Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη, θα λέγαμε ότι αποτελεί τον πιο μεγαλεπήβολο στόχο του Ιουστινιανού. Η αρχική βασιλική του Μ. Κωνσταντίνου κήκε το 404 μετά από τα γεγονότα που συνέβησαν στην Κωνσταντινούπολη επί Αυτοκράτορα Αρκαδίου, εξαιτίας της εξορίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου. ³⁸⁹ Η νέα βασιλικού τύπου εκκλησία που κτίστηκε από τον Θεοδόσιο Β΄ κήκε και αυτή μετά από τα επεισόδια της στάσης του Νίκα (532) οπότε και ο Ιουστινιανός αποφασίζει να φτιάξει στην θέση της παλαιάς Αγίας Σοφίας έναν μεγαλοπρεπή ναό. ³⁹⁰ Ο νέος ναός θα υπερτερεί σε όγκο και μεγαλοπρέπεια. Απώτερος, άλλωστε, στόχος του Ιουστινιανού ήταν να κατασκευάσει έναν ναό τέτοιου όγκου που να επιβάλλεται όχι μόνο στους υπηκόους του αλλά και στους γειτονικούς λαούς της Αυτοκρατορίας. ³⁹¹

Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, για την οικοδόμηση του ναού της Αγίας Σοφίας, προμηθεύτηκε μάρμαρα διαφόρων ειδών, ελεφαντόδοντο, άργυρο, χρυσό καθώς και πολύτιμους λίθους. ³⁹² Παράλληλα διέταξε τους διοικητές των επαρχιών του να του στείλουν τα καλύτερα δείγματα αρχαίων μνημείων. ³⁹³ Με αυτόν τον τρόπο, ήθελε να διασφαλίσει, ότι ο ναός αυτός θα ήταν ένα κτήριο ασυνήθιστης λαμπρότητας και αίγλης. Αρχιτέκτονες αυτού του μεγαλοπρεπούς ναού ήταν ο Ανθέμιος ο Τραλλιανός και ο Ισίδωρος ο Μιλήσιος ενώ ο ίδιος ο Ιουστινιανός επόπτευε το έργο. ³⁹⁴ Οι αρχιτέκτονες του ναού, μέσα από την αντικατάσταση των ημικυλινδρικών καμάρων από τα ημιθόλια, πέτυχαν την τέλεια σύζευξη της δρομικότητας της βασιλικής και των περίκεντρων κτιρίων, ενώ παράλληλα με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται και η ενότητα του χώρου. ³⁹⁵

Ο αρχιτεκτονικός ρυθμός του νέου ναού προέκυψε από τον συνδυασμό των δύο δημοφιλέστερων αρχιτεκτονικών μορφών, της βασιλικής και των περίκεντρων κτιρίων. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, αυτή είναι και η

---

³⁸⁸ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, σελ. 48, [98]

³⁸⁹ Γραβρηλίδου

³⁹⁰ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144] και Lowden, *Early and Byzantine Art*, [50]

³⁹¹ Πελεκανίδη, *Μαθήματα Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, [145]

³⁹² Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

³⁹³ Προκοπίου, *Περί κτισμάτων*, εκδ.: Γεωργιάδης, Αθήνα, 1996

³⁹⁴ Προκοπίου, *Περί κτισμάτων*, ό.π.

³⁹⁵ Πελεκανίδη, ό.π.

αρχιτεκτονική καινοτομία της Ιουστινιάνειας εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Η Μεγάλη Εκκλησία έγινε σε ρυθμό πεντάκλιτης βασιλικής με τρούλο.³⁹⁶ Ο τρούλος της μάλιστα ήταν τόσο μεγάλος ώστε να αποτελεί το ασθενές στοιχείο της οικοδόμησής της (άλλωστε δεν είναι λίγες οι φορές που επανα-κατασκευάστηκε).³⁹⁷

Ο αρχικός ναός του Ιουστινιανού, διέθετε ένα μεγάλο, ευρύχωρο αίθριο, στο κέντρο του οποίου υπήρχε μαρμάρινη κρήνη.³⁹⁸ Η μία πλευρά της αυλής, ενωνόταν με τον ναό, δημιουργώντας κλειστό αίθριο.³⁹⁹ Ο νάρθηκας επικοινωνούσε με τα προπύλαια μέσω πέντε θυρών. Εξωτερικά, ο ναός φάνταζε γυμνός από διακοσμητικά στοιχεία και ιδιαίτερα απλός. Για να εκτιμήσει ο προσκυνητής την μεγαλοπρέπεια του ναού της Αγίας Σοφίας, πρέπει να αντικρίσει το εσωτερικό της.⁴⁰⁰

Στο εσωτερικό του ναού εισέρχονταν οι πιστοί μέσα από εννέα ορειχάλκινες πόρτες.⁴⁰¹ Η κεντρική και πιο ευρύχωρη προοριζόταν για τον αυτοκράτορα. Ο κεντρικός χώρος μοιάζει με τεράστιο κύβο στις άκρες του οποίου βρίσκονται τεράστιοι πεσσοί για να στηρίζουν τα τέσσερα μεγάλα τόξα⁴⁰² του τρούλου.⁴⁰³ Στη βάση του τρούλου υπάρχουν εν ήδη φωταγωγού σαράντα μεγάλα παράθυρα.⁴⁰⁴ Ανάμεσα σε αυτούς εκτείνονται προς τη βόρεια και νότια πλευρά διώροφες κιονοστοιχίες με ανοίγματα παραθύρων στα τύμπανά⁴⁰⁵ τους.⁴⁰⁶ Στο κέντρο του τρούλου δέσποζε ο τεράστιος Σταυρός.⁴⁰⁷ Τέλος, το πάτωμα, οι τέσσερις στύλοι και μέρος των τοίχων, ήταν καλυμμένα με μάρμαρα, ενώ το βλέμμα κέντριζαν τα εντυπωσιακά μωσαϊκά.⁴⁰⁸

Ο ναός της «Μεγάλης Εκκλησίας», όπως αλλιώς ήταν γνωστός, αποτελούσε το κέντρο της ζωής της Αυτοκρατορίας και ήταν άμεσα συνδεδεμένος με ιστορικές και πολιτικές αλλαγές της. Σε αυτόν γινόταν η στέψη του Αυτοκράτορα αλλά και η

---

³⁹⁶ Γαβριηλίδου, *Αγία Σοφία*, [341]

³⁹⁷ Γαβριηλίδου, *ό.π.*

³⁹⁸ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

³⁹⁹ Vasiliev, *ό.π.*

⁴⁰⁰ Mango, «Approaches to Byzantine Architecture», [5]

⁴⁰¹ Vasiliev, *ό.π.*

⁴⁰² Σύμφωνα με τον Ορλάνδο (Ορλάνδου, , *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, σελ.252 [233]), τα τόξα είναι ημικυκλικό αρχιτεκτονικό κατασκεύασμα που στηρίζεται πάνω σε δύο κίονες ή πεσσούς

⁴⁰³ Γαβριηλίδου, *Αγία Σοφία*, [341]

⁴⁰⁴ Lowden, *Early and Byzantine Art*, [50]

⁴⁰⁵ Κατά τον Ορλάνδο *ό.π.*, Το τύμπανο είναι ένα «κτιστό φράγμα μεταξύ δύο οργανικών μελών της συνθέσεως» σελ.255

⁴⁰⁶ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁴⁰⁷ Vasiliev, *ό.π.*

⁴⁰⁸ Vasiliev, *ό.π.*

εξόδιος ακολουθία του. Πλήθος λαϊκών και κληρικών μαζεύονταν για να παρακολουθήσουν ή να συμμετάσχουν στις τελετές στέψης ή για να συνοδεύσουν τον πρώην αυτοκράτορα στην τελευταία του κατοικία, στον ναό των Αποστόλων. Αποτελούσε ακόμα, καταφύγιο του λαού της Κωνσταντινούπολης σε περίπτωση επιδρομής βαρβάρων. Αντιλαμβανόμαστε, συνεπώς, ότι η ύπαρξη χώρου ήταν κομμάτι ζωτικής σημασίας για τον κεντρικό ναό της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας.⁴⁰⁹

Η Αγία Σοφία, από την εποχή της κατασκευής της έως τις μέρες μας, μαγνητίζει όποιον την αντικρίζει με την αρχιτεκτονική της ευφυΐα.⁴¹⁰ Σε αυτόν τον ναό – όραμα του Ιουστινιανού η αρμονία των υλικών, η μεγαλοπρέπεια που προσδίδουν οι υπερμεγέθεις όγκοι και η σύζευξη των δύο σημαντικότερων αρχιτεκτονικών ρυθμών για την γέννηση ενός καινούριου, μετατρέπουν την Αγία Σοφία σε μία γέφυρα της παλαιοχριστιανικής με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Ωστόσο, παρά τα τολμηρά και ευφάνταστα οικοδομικά σχέδια με τα οποία φτιάχτηκε η Αγία Σοφία, στα επόμενα χρόνια δεν παρατηρείται κάποια συνέχεια αυτών των προτύπων.⁴¹¹ Οι περισσότεροι αρχιτέκτονες του 6^{ου} αιώνα συνεχίζουν με απλούστερες κατασκευές και πιο συνηθισμένες ιδέες.

Η σχετική αποκρυστάλλωση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής των πρώτων αιώνων θα επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τη μετέπειτα πορεία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Αυτό που την επηρέασε σε μεγάλο βαθμό ήταν η τεχνική της θολοδομίας, «η στέρεη λιθοδομή και το χυτό υλικό αντικαταστάθηκαν με τα λεπτά κελύφη από τούβλα»⁴¹². Με τον ίδιο τρόπο θα κατασκευάζονται πλέον και απλές ή υπερυψωμένες ασπίδες πάνω σε λοφία. Όντας κατασκευασμένες από λεπτά κελύφη τούβλων, μπορούν να καλύπτουν με ευκολία ανοίγματα χώρων, αν και τα στηρίγματα στις γωνίες όπου στηρίζονται είναι αρκετά ελαφριά.⁴¹³

Ο νέος αρχιτεκτονικός ρυθμός, της βασιλικής με τρούλο σταδιακά θα κυριαρχήσει ενώ οι οικοδομικοί τρόποι θολοδομίας που χρησιμοποιήθηκαν τόσο στην Αγία Σοφία όσο και στις υπόλοιπες νέες Εκκλησίες της εποχής του

---

⁴⁰⁹ Πελεκανίδη, *Μαθήματα Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, [145]

⁴¹⁰ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

⁴¹¹ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

⁴¹² Krautheimer, *ό.π.*, σελ.295

⁴¹³ Krautheimer, *ό.π.*

Ιουστινιανού ταξιδεύουν από την Κωνσταντινούπολη σε όλα τα μητροπολιτικά κέντρα του Βορείου Αιγαίου και όχι μόνο.

2.2 Κυρίαρχος αρχιτεκτονικός ρυθμός της περιόδου - Βασιλική με τρούλο

Η εποχή του Ιουστινιανού είναι μία εποχή μεγάλης αλλαγής στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Μέσα από την κατασκευή περιλάμπρων ναών επιδιώκει να δώσει στην Αυτοκρατορία του την παλιά της αίγλη. Δεν αφορά μόνο σε αλλαγές των αποκρυσταλλωμένων τύπων και εισαγωγή νέων στοιχείων, αλλά και σε αλλαγές στην κάτοψη των ναών και κυρίως στον τρόπο στέγασής τους.⁴¹⁴ Οι συνδυασμοί τυπικών αρχιτεκτονικών στοιχείων είναι ωστόσο το βασικό χαρακτηριστικό της Ιουστινιάνειας περιόδου.

Οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί που συνδυάζονται, επί τω προκειμένω, για να μας δώσουν την τρουλαία βασιλική είναι αυτοί της τρίκλιτης δρομικής βασιλικής και των περίκεντρων κτιρίων με τρούλο.⁴¹⁵ Ο τονισμός του κατά μήκους άξονα της δρομικής βασιλικής δίνει μία αίσθηση ευρυχωρίας που σε συνδυασμό με τον τονισμό του καθ' ύψους άξονα των περίκεντρων κτιρίων συντελεί στην ψυχική ανάταση των πιστών.⁴¹⁶ Η βασιλική θα συνεχίσει να διατηρεί τα κλίτη καθώς και τη δρομικότητά της αν και περιορίζεται το μήκος του κτιρίου, ωστόσο, σιγά-σιγά αρχίζει να τετραγωνίζεται. Τέσσερις πεσσοί μπαίνουν στη θέση των γωνιών αυτού του τετραγώνου με σκοπό την στήριξη του τρούλου που θα την στεγάσει.⁴¹⁷

Κεντρικό στοιχείο της νέας αυτής οικοδομικής μορφής συνεχίζει να αποτελεί το μεσαίο κλίτος, εκεί όπου κατά τη Θεία Λειτουργία ο Χριστός δια του θείου Λόγου και της Ευχαριστίας αποκαλύπτεται στους πιστούς.⁴¹⁸ Ο νεωτερισμός έρχεται με την στέγαση αυτού του κεντρικού τετραγωνισμένου πλέον χώρου με έναν σφαιρικό

---

⁴¹⁴ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

⁴¹⁵ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁴¹⁶ Πουλημένου, *ό.π.*

⁴¹⁷ Πουλημένου, *ό.π.*

⁴¹⁸ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

τρούλο.⁴¹⁹ Τα πλάγια κλίτη, τα υπερώα και ο εσωνάρθηκας περιβάλλουν το κεντρικό κλίτος και φιλοξενούν τους πιστούς.⁴²⁰

Οι τρούλοι, οι καμάρες και τα ημιθόλια είναι τα στοιχεία που επικρατούν στον νέο αυτόν ρυθμό.⁴²¹ Οι θόλοι της παλαιοχριστιανικής περιόδου είναι βαρείς για αυτό και απαιτούνται ογκώδεις τοίχοι για να μπορέσουν να τους στηρίξουν. Η προσπάθεια ελάφρυνσής τους με τη βοήθεια αμφορέων ή πήλινων σωλήνων, όπως είδαμε, δεν βρήκε ευρεία απήχηση.⁴²² Η πρωτοτυπία της εποχής του Ιουστινιανού που θα χαράξει νέους δρόμους στην αρχιτεκτονική και θα κάνει τους υπερμεγέθεις τρούλους εύκολους σε χρήση και στήριξη είναι ακριβώς η εύρεση τρόπου κατασκευής ελαφριών θόλων.⁴²³ Ωστόσο η κάλυψη ενός τετραγώνου με έναν σφαιρικό θόλο δεν είναι ένα ιδιαίτερα εύκολο εγχείρημα γι' αυτό και χρειάστηκαν αρκετές τροποποιήσεις και εφαρμογές, αρχικά σε οκταγωνικούς ναούς (π.χ. Άγιοι Σέργιος και Βάκχος), μέχρις ότου επιτευχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό η στατικότητα και η ισορροπία.⁴²⁴ Ένας από τους ναούς στον οποίον έγιναν δοκιμές είναι και αυτός του Οσίου Δαβίδ Θεσσαλονίκης.

Η ύψωση ενός ημισφαιρικού τρούλου πάνω από μία τετραγωνισμένη βάση είναι σίγουρα ένα αρκετά δύσκολο πρόβλημα καθώς προϋποθέτει την κατάληξη του τετραγώνου σε κύκλο ή αντιστρόφως τον τετραγωνισμό του κύκλου... Η πρωτότυπη αυτή σύλληψη της Ιουστινιάνειας περιόδου θα απασχολήσει αρκετά τους μηχανικούς της εποχής και θα βρει τη λύση της στην ανακάλυψη και χρήση των λοφίων. Τα λοφία είναι ουσιαστικά σφαιρικά τρίγωνα τα οποία βοηθούν στην ομαλή μετάβαση από την κυκλική στεφάνη του τρούλου στην τετράγωνη βάση του κεντρικού ναού.⁴²⁵ Η κάλυψη ενός τετράγωνου χώρου από έναν σφαιρικό τρούλο αποτελεί μεγάλο νεωτερισμό για την εποχή. Με τον νέο τρόπο στήριξης του τρούλου επιτυγχάνεται η ανάδειξη του κεντρικού χώρου του ναού ο οποίος είναι ιδιαίτερα φωτεινός. Επιπλέον, η απομάκρυνση των μεγάλων όγκων και η εκμηδένιση του βάρους δίνει έναν αέρα εξαΰλωσης του χώρου, δημιουργώντας την αίσθηση του απείρου.⁴²⁶

---

⁴¹⁹ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁴²⁰ Krautheimer, *ό.π.*

⁴²¹ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁴²² Πελεκανίδη, *Μαθήματα Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, [145]

⁴²³ Πελεκανίδης, *ό.π.*

⁴²⁴ Αντουράκη, *ό.π.*

⁴²⁵ Αντουράκη, *ό.π.*

⁴²⁶ Πελεκανίδη, *ό.π.*

Τα σφαιρικά αυτά τρίγωνα, χάρη στα οποία γίνεται ομαλή η μετάβαση από το τετράγωνο στον κύκλο, αλλά και επιτυγχάνεται μεγαλύτερη κατά το δυνατόν στατικότητα, έχουν κοίλη επιφάνεια ενώ οι πλευρές τους είναι καμπυλόγραμμες.⁴²⁷ Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται το γέμισμα του κενού χώρου που δημιουργείται μεταξύ του τρούλου και των τεσσάρων τόξων που τον φέρουν.⁴²⁸

Το τεράστιο αυτό επίτευγμα της εποχής του Ιουστινιανού άλλαξε την αρχιτεκτονική αντίληψη της εποχής του ενώ εφαρμόζεται έως και σήμερα σε όλους τους τρουλαίους βυζαντινούς ναούς. Η επανάσταση που έφερε στους τρόπους δόμησης και θολοδομίας θα επηρεάσουν όλη την μετέπειτα αρχιτεκτονική και κατασκευαστική πορεία των κτιρίων. Η ανακάλυψη και χρήση των σφαιρικών τριγώνων, η χρήση οπτών, ελαφριών τούβλων στη θολοδομία καθώς και η σύνδεσή τους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα είναι ίσως τα πιο σημαντικά, καινοτόμα χαρακτηριστικά που έχει να μας δώσει η Ιουστινιάνεια αρχιτεκτονική.⁴²⁹ Τον 6^ο αιώνα έχουν ήδη ολοκληρωθεί οι κυρίαρχες αρχιτεκτονικές εκφράσεις και μορφές.⁴³⁰ Σταδιακά, η βασιλική με τρούλο θα εξελιχθεί σε έναν νέο ρυθμό, αυτόν του εγγεγραμμένου σταυροειδούς της βυζαντινής περιόδου.

Η εποχή του Ιουστινιανού, όπως είδαμε, αξίως θεωρείται μία μεταβατική περίοδος τόσο για την Βυζαντινή Αυτοκρατορία όσο και για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Η επιθυμία του Ιουστινιανού να δώσει στο κράτος του την παλιά του αίγλη αλλά και να στηρίξει την ορθόδοξη πίστη, πιστεύοντας σε ένα Κράτος υπό μία θρησκεία που θα μπορούσε να επιφέρει την ενότητα, τον οδήγησε στο κτίσιμο μεγαλοπρεπών ναών παρά τις οικονομικές δυσχέρειες της αυτοκρατορίας. Η προσπάθειά του να προσθέσει περισσότερη δόξα στο όνομά του τον ωθεί στην ανεύρεση νέων αρχιτεκτονικών μορφών με αποκορύφωμα τη δημιουργία της Αγίας Σοφίας. Ο αρχιτεκτονικός κόσμος δεν θα είναι πια ποτέ ο ίδιος. Η θολοδομία θα

---

⁴²⁷ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁴²⁸ Αντουράκη, *ό.π.*

⁴²⁹ Αντουράκη, *ό.π.* και Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁴³⁰ Πελεκανίδη, *Μαθήματα Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, [145]

εξελιχθεί σε νέα επίπεδα και οι νέες γνώσεις θα μεταλαμπαδευτούν σταδιακά σε όλη την αυτοκρατορία για να οδηγήσουν σε αυτό που ονομάζουμε βυζαντινή αρχιτεκτονική.

3ο Κεφάλαιο: Η ναοδομία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Η Βυζαντινή Εκκλησιαστική Αρχαιολογία, μελετά τα μνημεία εκείνα τα οποία διαμορφώθηκαν από την εποχή του Ιουστινιανού έως και την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως,⁴³¹ Η τέχνη της βυζαντινής περιόδου διακρίνεται σε τέσσερα μέρη: την πρωτοβυζαντινή, τη μεσοβυζαντινή, την υστεροβυζαντινή και τέλος, της μεταβυζαντινή περίοδο. Η πρωτοβυζαντινή περίοδος ξεκινά μετά τον τέλος της βασιλείας των διαδόχων του Ιουστινιανού, στις αρχές του 7^{ου} αιώνα έως και την οριστική λήξη της Εικονομαχίας το 843.⁴³² Η μεσοβυζαντινή τέχνη, αναφέρεται στην περίοδο από την λήξη της Εικονομαχίας το 843, έως και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, της πρωτεύουσας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Φράγκους, το 1204.⁴³³ Η τρίτη περίοδος, η υστεροβυζαντινή, οριοθετείται από το 1204 έως και την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους, το 1453.⁴³⁴ Τέλος, η μεταβυζαντινή περίοδος, αφορά στην περίοδο που ακολούθησε μετά την Άλωση έως και την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821.⁴³⁵

Στο παρόν κεφάλαιο της εργασίας μας, θα ασχοληθούμε με την πρώτη περίοδο της βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, την ονομαζόμενη πρωτοβυζαντινή. Όπως είδαμε προτύτερα, ο Ιουστινιανός είναι ο άνθρωπος εκείνος που έβαλε τα θεμέλια για αυτό που έπειτα θα ονομαστεί βυζαντινή αρχιτεκτονική. Η χρήση του τρούλου θα γενικευτεί κατά τον 7^ο, 8^ο και 9^ο αιώνα, ενώ θα έχουμε την εισαγωγή νέων αρχιτεκτονικών ρυθμών. Ωστόσο, αν και η αρχιτεκτονική κατά την εποχή του Ιουστινιανού, με το κτίσιμο της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, έφτασε θα λέγαμε στο απόγειο της δόξας της, με την χρήση ευφάνταστων και

⁴³¹ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁴³² Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁴³³ Πουλημένου, *ό.π.*

⁴³⁴ Πουλημένου, *ό.π.*

⁴³⁵ Πουλημένου, *ό.π.*

πρωτότυπων οικοδομικών σχεδίων, στα χρόνια που ακολούθησαν δεν παρατηρείται συνέχιση αυτής της γραμμής και των προτύπων.⁴³⁶

Οι πολιτικές εξελίξεις και οι συνεχείς επιδρομές ίσως μπορούν να δώσουν μια απάντηση σε αυτήν την ‘αρχιτεκτονική ασυνέχεια’ καθώς τα χρόνια που ακολούθησαν μετά την βασιλεία του Ιουστινιανού είναι γεμάτα αναταραχές, ανασφάλεια και αβεβαιότητα τόσο σε κρατικό όσο και σε εκκλησιαστικό επίπεδο. Από τον 7^ο έως και τον 9^ο αιώνα, η ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας βρίσκεται σε μεγάλο χάσμα.⁴³⁷ Η αβεβαιότητα μάλιστα, που επικρατεί και η συνεπακόλουθη φτώχεια οδήγησαν πολλές περιοχές, κυρίως του νησιωτικού Αιγαίου και των παραλίων, σε συρρίκνωση ή ακόμα και σε εγκατάλειψη,⁴³⁸ γεγονός που εύκολα εξηγεί την περιορισμένη χρήση πομπόδων αρχιτεκτονικών ρυθμών που θα απαιτούσαν μεγαλύτερα χρηματικά ποσά.

3.1 Ιστορικό πλαίσιο

Την εποχή του χάους και της ανασφάλειας των διαδόχων του Ιουστινιανού, τη διαδέχεται η βασιλεία του Ηρακλείου (610 – 717μ.Χ.), ο οποίος υπήρξε υποδειγματικός Αυτοκράτορας.⁴³⁹ Με τον Ηράκλειο ξεκινάει η πρωτοβυζαντινή περίοδος της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.⁴⁴⁰ Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ostrogorsky, υπήρξε αυτός ο οποίος ίδρυσε το Μεσαιωνικό Βυζάντιο, μία αυτοκρατορία με ρωμαϊκή οργάνωση, ελληνική γλώσσα και πολιτισμό, καθώς και Χριστιανική πίστη.⁴⁴¹ Λόγω των αλληπάλληλων επιδρομών τις οποίες αναφέραμε, η αυτοκρατορία έχει περιοριστεί αρκετά.

Όσον αφορά τα σύνορα της Αυτοκρατορίας, η Παλαιστίνη, η Συρία και η Αίγυπτος πέφτουν στα χέρια των Περσών, ενώ οι Βισιγόθοι κατακτούν την Ισπανία.⁴⁴² Ωστόσο, γρήγορα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θα βγει νικήτρια και θα θριαμβεύσει έναντι του περσικού κράτους το οποίο σταδιακά θα αποδυναμωθεί.⁴⁴³

---

⁴³⁶ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

⁴³⁷ Βαγενά – Κομινή, *Το ΑΙΓΑΙΟ*, [108]

⁴³⁸ Βαγενά – Κομινή, *ό.π.*

⁴³⁹ George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, *ό.π.*

⁴⁴⁰ Ostrogorsky, *ό.π.*

⁴⁴¹ Ostrogorsky, *ό.π.*, π.96

⁴⁴² Σαββίδη – Δεριζιώτη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, [357] και Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

⁴⁴³ Vasiliev, *ό.π.*

Σημαντικές είναι κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και οι επιδρομές των Αράβων, των οποίων η σφοδρή επιθυμία να γλιτώσουν από τη φτώχεια καθώς και ο θρησκευτικός τους φανατισμός, ενίσχυαν την ορμή τους.⁴⁴⁴ Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θα χάσει από τους Άραβες τις Ανατολικές και Νότιες επαρχίες της, ενώ γρήγορα θα εξαπλωθούν ως τις ακτές της Μεσογείου. Οι συνεχόμενες επιδρομές των Αράβων στα νησιά του Αιγαίου (κατέλαβαν τη Ρόδο, καταστρέφοντας τον περίφημο Κολοσσό) όσο και στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, θα δημιουργήσει κλίμα ανασφάλειας αλλά και ερήμωση πολλών νησιών του Αιγαίου.⁴⁴⁵ Από την άλλη μεριά, οι επιδρομές τους εναντίον της Κωνσταντινούπολης είναι συνεχόμενες αλλά άκαρπες, χάρις στο μεγάλο όπλο αντίστασης του Βυζαντινού Στρατού, του «υγρού πυρός». Το λεγόμενο «υγρό πυρ», ήταν ένα είδος διαφόρων εύλεκτων ουσιών, οι οποίες εκσφενδονίζονταν καίγοντας τα εχθρικά πλοία.⁴⁴⁶ Οι συνεχόμενες άκαρπες προσπάθειες των Αράβων θα λάβουν τέλος το 677, επί Κωνσταντίνου Δ' (668 – 685), οπότε και θα συνθηκολογήσουν με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.⁴⁴⁷

Όσον αφορά στα Βαλκάνια, έχουμε τον περιορισμό των Σλαβικών φύλων και την εμφάνιση των Βουλγάρων, οι οποίοι θα ιδρύσουν το Βουλγαρικό βασίλειο στα βόρεια σύνορα, κοντά στον Δούναβη, κάτι το οποίο τους καθιστά επικίνδυνο εχθρό.⁴⁴⁸ Έτσι κατά το δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα, η πρώην αχανής βυζαντινή αυτοκρατορία, έχει πλέον ως επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη και τα παράλια του Αιγαίου, ενώ περιλαμβάνει την Ελλάδα, τα νότια Βαλκάνια, τη Μικρά Ασία καθώς και την πόλη της Ρώμης.⁴⁴⁹

Η κατάσταση θα συνεχιστεί κατά τον ίδιο τρόπο και κατά τους επόμενους δύο αιώνες. Οι Άραβες θα συνεχίσουν να είναι μία σημαντική απειλή, ενώ παράλληλα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θα ξεκινήσει έναν αγώνα κατά του τουρκικού Χαλιφάτου και του μουσουλμανισμού, τα οποία αποκτούν όλο και περισσότερη ισχύ και εξουσία.⁴⁵⁰ Μεγάλος μέρος της Βαλκανικής Χερσονήσου θα συνεχίσουν να κατέχουν οι Βούλγαροι και οι Σλάβοι. Ταυτόχρονα, κατά τον 9^ο αιώνα, έχουμε και την πρώτη επιδρομή των Ρώσων κατά της Κωνσταντινούπολης.

---

⁴⁴⁴ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, [357]

⁴⁴⁵ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

⁴⁴⁶ Vasiliev, *ό.π.*

⁴⁴⁷ Vasiliev, *ό.π.*

⁴⁴⁸ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, [357]

⁴⁴⁹ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

⁴⁵⁰ Vasiliev, *ό.π.*

3.1.1 Τα θρησκευτικά θέματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου

Οι δογματικές και κυρίως οι χριστολογικές έριδες είναι αυτές που χαρακτηρίζουν την περίοδο την οποία μελετάμε. Οι Μονοφυσίτες, παρά την καταδίκη της αίρεσής τους το 553μ.Χ. από την Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης, συνεχίζουν να επηρεάζουν τα θεολογικά πράγματα του 7^{ου} αιώνα.⁴⁵¹ Όταν ωστόσο η Παλαιστίνη, η Συρία και η Αίγυπτος (περιοχές με πολλούς μονοφυσίτες) περνάνε υπό την κυριαρχία των Αράβων, η κατάσταση εξομαλύνεται, καθώς η κίνηση έχει χάσει την πολιτική της σημασία.⁴⁵²

Η αυτοκρατορική εξουσία, ωστόσο, δείχνει σταθερά προτίμηση προς τους οπαδούς του Μονοφυσιτισμού. Οι διαμάχες συνεχίζονται δημιουργώντας εντάσεις στην Αυτοκρατορία. Ο Ηράκλειος, μαζί με τον Πατριάρχη Σέργιο, προωθούν την άποψη ότι στις δύο φύσεις του Χριστού ενεργεί μία ενέργεια, θεωρώντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα ήταν όλοι ευχαριστημένοι και θα εξαλειφόταν οι χριστολογικές έριδες.⁴⁵³ Η άποψη αυτή δημιούργησε σε αντίποδα το κίνημα του Μονοθελητισμού.

Οι διαφωνίες συνεχίζουν να δημιουργούν εντάσεις στην Αυτοκρατορία. Έτσι, λοιπόν, προς την εύρεση λύσης και την επικράτηση θρησκευτικής ειρήνης, συγκαλείται το 680μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη, η ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδος.⁴⁵⁴ Η Σύνοδος, αναγνωρίζει την ταυτόχρονη ύπαρξη των δύο θελημάτων και ενεργειών στο πρόσωπο του Χριστού, καταδικάζοντας τον Μονοθελητισμό.⁴⁵⁵ Τα δογματικά ζητήματα της Ε΄ και ΣΤ΄ οικουμενικής Συνόδου, οι οποίες καταδίκασαν αντίστοιχα τον Μονοφυσιτισμό και τον Μονοθελητισμό, ενισχύθηκαν με την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο (691/92) επί Ιουστινιανού Β΄.⁴⁵⁶ Ωστόσο η μεγάλη αίρεση του Μονοθελητισμού, είχε ως αποτέλεσμα την αποκοπή των υπηκόων των ανατολικών επαρχιών από το Ορθόδοξο κέντρο της αυτοκρατορίας.⁴⁵⁷

---

⁴⁵¹ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

⁴⁵² Vasiliev, *ό.π.*

⁴⁵³ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, [357]

⁴⁵⁴ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *ό.π.*

⁴⁵⁵ Vasiliev, *ό.π.*

⁴⁵⁶ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *ό.π.*

⁴⁵⁷ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *ό.π.*

Το μεγαλύτερο ωστόσο, θρησκευτικό πρόβλημα το οποίο μαστίζει την Αυτοκρατορία κατά τον 8^ο και 9^ο αιώνα είναι η διαμάχη σχετικά με την προσκύνηση των ιερών εικόνων. Μία διαμάχη η οποία θα επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τον εσωτερικό διάκοσμο των εκκλησιών της περιόδου. Η Εικονοκλαστική κίνηση, όπως ονομάζεται, διαιρείται σε δύο περιόδους. Η πρώτη διαρκεί από το 726 έως το 780 και λήγει με την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο, ενώ η δεύτερη, διαρκεί από το 813 έως το 843, οπότε και έχουμε τη λήξη της Εικονομαχίας και την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας και των ιερών εικόνων (γεγονός τον οποίο εορτάζουμε την Α΄ Κυριακή των Νηστειών, την Κυριακή της Ορθοδοξίας).⁴⁵⁸

Τα αίτια της Εικονομαχίας είναι τόσο πολιτικά όσο και θρησκευτικά. Μέσω των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων της εικονομαχικής περιόδου, οι αυτοκράτορες επιδίωξαν την απόκτηση πλήρους δυνάμεως καθώς και την αφοσίωση του λαού. Όπως πίστευαν, η Εκκλησία, μέσω της λατρείας των εικόνων, υπερείχε στην πλήρη αφοσίωση των πολιτών.⁴⁵⁹ Από θρησκευτικής απόψεως, η θρησκευτική μεταρρύθμιση της περιόδου, αφορά στην υπερβολική λατρεία των εικόνων και την αποφυγή μία αναζωογόνησης της ειδωλολατρίας, καθώς οι Εικονολάτρες, συχνά λάτρευαν την ίδια την εικόνα ή την ύλη από την οποία ήταν φτιαγμένη και όχι το πρόσωπο το οποίο εικονίζονταν.⁴⁶⁰

Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε, ότι το ζήτημα των ιερών εικόνων δεν ήταν ένα τελείως νέο συμβάν. Ήδη από τον 4^ο αιώνα, όταν ο Χριστιανισμός αποκτά νομική υπόσταση, αρχίζει η δόμηση ναών οι οποίοι εξωραΐζονται με εικόνες. Ωστόσο, και τότε ακόμα, η κατάσταση δεν ήταν ιδιαίτερα ξεκάθαρη ως προς την ορθότητα της χρήσης των εικόνων. Μάλιστα, σε ένα κείμενό του, ο Ευσέβιος Καισαρείας, χαρακτηρίζει τη λατρεία των εικόνων ως ειδωλολατρική συνήθεια.⁴⁶¹

Το 754, ο Κωνσταντίνος Ε΄ ο Κοπρώνυμος (741 – 775) θα συγκαλέσει την πρώτη εικονομαχική σύνοδο, η οποία θα καταδικάσει οριστικά τις εικόνες. Η πρώτη περίοδος (726 – 780) της Εικονομαχίας, λοιπόν, ξεκινάει με τον Κωνσταντίνο τον Ε΄ και θα λάβει τέλος με τον θάνατο του Λέοντος Γ΄ (780), οπότε στον θρόνο θα ανέβει η αυτοκράτειρα Ειρήνη, καθώς ο γιός του Λέοντος, Κωνσταντίνος ΣΤ΄ ήταν

---

⁴⁵⁸ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23]

⁴⁵⁹ Vasiliev, *ό.π.*

⁴⁶⁰ Vasiliev, *ό.π.*

⁴⁶¹ Ευσεβίου Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, [242]

ανήλικος.⁴⁶² Η Αυτοκράτειρα, θα συγκαλέσει το 786, στη Νίκαια της Βιθυνίας, την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο, οπότε και θα έχουμε την επίσημη αποκατάσταση των εικόνων. Η 7^η Οικουμενική Σύνοδος, αποκαθιστά τη λατρεία των εικόνων, επισημαίνοντας ότι η τιμή πηγαίνει στο εικονιζόμενο πρόσωπο και θα αφορίζονται όσοι Χριστιανοί τις αντιμετωπίζουν σαν θεούς και είδωλα. Επαναφέρει την τιμή των ιερών λειψάνων, καθώς και τη λειτουργία των μοναστηριών, καταδικάζοντας τη χρήση τους ως κοινή κατοικία και δίνοντας προσοχή στην εξύψωση του ηθικού επιπέδου του κλήρου.⁴⁶³

Η σημασία της Ζ΄ Συνόδου είναι μεγάλη, καθώς όχι μόνο αποκατέστησε τη λατρεία των ιερών εικόνων, αλλά ταυτόχρονα την πλαισίωσε με θεολογικά επιχειρήματα, κάτι το οποίο θα χρησιμοποιήσουν αργότερα, κατά τη β΄ φάση της εικονομαχίας, οι Εικονολάτρες ως όπλο.⁴⁶⁴

Οι Αυτοκράτορες που ακολούθησαν την Ειρήνη, δεν ήταν Εικονομάχοι και έτσι ακολούθησαν και διατήρησαν ανεκτική στάση. Ωστόσο, παρά την αποκατάσταση της λατρείας των εικόνων από τη Σύνοδο, το 786, η κίνηση των Εικονομάχων συνεχίζει να είναι ιδιαίτερα έντονη στα ανατολικά της Μ. Ασίας. Το 815, γίνεται στην Κωνσταντινούπολη, μία δεύτερη εικονομαχική σύνοδος, η οποία θα επαναφέρει τις αποφάσεις της συνόδου του 754, κατά των ιερών εικόνων. Οι Εικονομάχες ωστόσο της δεύτερης φάσης, θα συναντήσουν ισχυρή αντίσταση. Μετά από μία περίοδο διαμάχης και έντονων θεολογικών συζητήσεων, συγκαλείται το 843, στον ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, Σύνοδος (η οποία χαρακτηρίστηκε τοπική και όχι Οικουμενική), από την Αυτοκράτειρα Θεοδώρα. Με την σύνοδο του 843, έχουμε πλέον την οριστική λήξη της Εικονομαχίας, την αποκατάσταση των ιερών εικόνων αλλά και την λήξη της πρωτοβυζαντινής περιόδου την γεμάτη αναταραχές και διαμάχες.

---

⁴⁶² Vasiliev, ό.π.

⁴⁶³ Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, [23] και Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α΄*, [323]

⁴⁶⁴ Vasiliev, ό.π.

3.2 Οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί της περιόδου

Ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού έχουμε δείγματα μιας πρόωμης βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Η περίοδος των ετών 630 – 843 μ.Χ., η λεγόμενη πρωτοβυζαντινή περίοδος, είναι η απαρχή αυτού που θα ονομαστεί Βυζαντινή Αρχιτεκτονική.⁴⁶⁵ Θεωρείται μεταβατική περίοδος, καθώς από τις βασιλικές και τα περίκεντρα κτήρια της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής, διαμέσω των τρουλαίων ναών της περιόδου του Ιουστινιανού, θα οδηγηθούμε σταδιακά στον σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, τον καθαυτό βυζαντινό αρχιτεκτονικό τύπο.⁴⁶⁶

Την περίοδο που ακολούθησε έπειτα από τον θάνατο του Ιουστινιανού, παρατηρείται ελάττωση του ζήλου προς ανοικοδόμηση νέων ναών.⁴⁶⁷ Οι Εκκλησίες που οικοδομήθηκαν από τον 5^ο έως και τον 8^ο αι., ήταν κατώτερης αξίας και υπολείπονταν τόσο σε διακόσμηση όσο και σε καλαισθησία.⁴⁶⁸ Μετά την αρχιτεκτονική μεγαλοφυΐα των αρχιτεκτονικών τύπων που χρησιμοποιήθηκαν επί Ιουστινιανού στον ναό της Αγίας Σοφίας, αλλά και της πρωτοποριακής σύλληψης στηρίγματος της κυκλικής βάσης του τρούλου σε τετράγωνη βάση με την χρήση των τυμπάνων (σφαιρικών τριγώνων), παρατηρείται κατά τον 7^ο, 8^ο και 9^ο αιώνα, μία σημαντική έκπτωση στις αρχιτεκτονικές μορφές, καθώς και στον διάκοσμο των εκκλησιών.⁴⁶⁹ Ο λόγος αυτού του φαινομένου μπορεί να αναζητηθεί στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής το οποίο ήδη αναλύσαμε και είναι φυσικά οι περιορισμένες οικονομικές συνθήκες, κυρίως εξαιτίας των συνεχών επιδρομών και των πολεμικών κινήσεων. Η αναταραχή που επικρατεί στα σύνορα της αυτοκρατορίας, όπως είδαμε, καθώς και οι συνεχείς επιδρομές έχουν παράλληλα ως αποτέλεσμα την διακοπή της επικοινωνίας με διάφορες επαρχίες με συνακόλουθο αποτέλεσμα τη δυσκολία στην

---

⁴⁶⁵ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, [357]

⁴⁶⁶ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *ό.π.*

⁴⁶⁷ Διονυσίου Λάτα, «Περί Εκκλησιών και Ιερών Τόπων», *Χριστιανική Αρχαιολογία*, τόμος Α', εκδ: Μέλλοντος, Αθήνα, 1883, σσ. 262 - 301

⁴⁶⁸ Λάτα, «Περί Εκκλησιών και Ιερών Τόπων», *ό.π.*

⁴⁶⁹ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

διακίνηση των δομικών υλικών.⁴⁷⁰ Παράλληλα, συχνά, στην κατασκευή των εκκλησιών κυρίως αυτής της περιόδου, βρίσκουμε προσαρτημένο σε δεύτερη χρήση αρχαίο υλικό κάτι το οποίο λύνει κατά ένα μέρος τόσο το οικονομικό θέμα όσο και αυτό της μετακίνησης.⁴⁷¹ Το υλικό αυτό είναι κατά βάση μάρμαρα αρχαίων μνημείων, τα οποία χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο στα ανώφλια των παραθύρων ή των θυρών ή ακόμα και στις παραστάδες.⁴⁷² Σπανιότερα συναντάμε και ένθετα μαρμάρια τμήματα αρχαίων ναών στην τοιχοποιία. Η οικονομική δυσχέρεια, η δυσκολία εύρεσης υλικών καθώς και η χρήση επαναχρησιμοποιημένων υλικών, οδηγούν στην υποβάθμιση της δομικής τεχνολογίας κατά την περίοδο που μελετάμε.⁴⁷³

Παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, έχουμε άνθηση του χριστιανισμού και την πλήρη αποδοχή του. Ειδικά στον ελλαδικό χώρο, η ευρεία επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας, φαίνεται από τη διαρκή αύξηση των επισκοπών έως και τον 7^ο αιώνα.⁴⁷⁴ Κατά τον 8^ο αι., ωστόσο, υπάρχει μία παύση αυτής της αυξητικής τάσης των επισκοπών, η οποία μπορεί να δικαιολογηθεί λόγω των οικονομικών δυσκολιών αλλά και της ελάττωσης του πληθυσμού.⁴⁷⁵ Στις ελληνικές θάλασσες επικρατεί ανασφάλεια ενώ πολλές παλιές πόλεις συρρικνώνονται. Αρκετά νησιά του ελλαδικού χώρου είχαν άλλωστε, εγκαταλειφθεί τελείως και χρησιμοποιούνταν ως ορμητήριο των Αράβων.⁴⁷⁶ Από τον 9^ο αιώνα συνεχίζεται η αυξητική τάση, παρατηρείται ακμή στον ελλαδικό χώρο και κυρίως στα νησιά του Αιγαίου, πολλά από τα οποία προάγονται σε αρχιεπισκοπές (π.χ. Αίγινα 8^ο αι., Λήμνος 9^ο αι.)⁴⁷⁷

Οι νέοι ναοί που κτίζονται ακολουθούν κατά βάση την εσωτερική διαμόρφωση καθώς και την αρχιτεκτονική των πρότερων χρόνων, ωστόσο δεν είναι λίγες και οι διαφοροποιήσεις. Η αρχιτεκτονική της πρωτοβυζαντινής περιόδου δείχνει ότι η τέχνη των πρώτων χριστιανικών αιώνων έχει αρχίσει να ωριμάζει και να μπορεί να αποτυπώσει καλύτερα μεγάλες δογματικές και φιλοσοφικές έννοιες.⁴⁷⁸

---

⁴⁷⁰ Μπούρα, ό.π.

⁴⁷¹ Εμμανουέλα ντε Νορά, *Εκκλησίες στα νησιά του Αιγαίου*, εκδ.: Τρία Φύλλα, Αθήνα, 1989

⁴⁷² Νορά, *Εκκλησίες στα νησιά του Αιγαίου*, [471]

⁴⁷³ Μπούρα, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [98]

⁴⁷⁴ Βαγενά – Κομινή, *Το ΑΙΓΑΙΟ*, [108]

⁴⁷⁵ Βαγενά – Κομινή, ό.π.

⁴⁷⁶ Αλιμπράντη, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, [189]

⁴⁷⁷ Βαγενά – Κομινή, ό.π.

⁴⁷⁸ Πελεκανίδη, *Μαθήματα Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, [145]

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό στην αρχιτεκτονική των ναών της πρωτοβυζαντινής περιόδου είναι και η εξέλιξη του Ιερού Βήματος, το οποίο τονίζεται ιδιαίτερα, ενώ είναι πλέον αυτοτελές και τριμερές.⁴⁷⁹ Το Ιερό Βήμα καθώς και το περίστωο, φέρουν δε χαμηλότερη στέγαση από αυτήν του κεντρικού πυρήνα κάτι το οποίο το κάνει να ξεχωρίζει ακόμα περισσότερο.⁴⁸⁰

Η τάση η οποία είχε επικρατήσει κατά τα προηγούμενα χρόνια συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια του 7^{ου}, 8^{ου} και 9^{ου} αιώνα. Ο παραδοσιακός αρχιτεκτονικός ρυθμός της βασιλικής συνεχίζει να χρησιμοποιείται ευρέως.⁴⁸¹ Την περίοδο αυτή, έχουμε και την εμφάνιση των τρουλαίων ναών με περίστωο, ως εξέλιξη του ρυθμού της βασιλικής, αν και φέρουν ελάχιστα κοινά χαρακτηριστικά.⁴⁸²

Λόγω των συνθηκών η εξέλιξη στην αρχιτεκτονική των εκκλησιών εως και τον 8^ο αι. είναι ισχνή. Επικρατούν οι διάφοροι τύποι βασιλικών (βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, σταυρική βασιλική, τρουλαία βασιλική) αλλά και οι ναοί με τρούλο και περίστωο, ο συνδυασμός των οποίων θα οδηγήσει σταδιακά κατά τον 9^ο αι. στη διαμόρφωση της πρώιμης μορφής του εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού. Ο λεγόμενος «μεταβατικός σταυροειδής εγγεγραμμένος», κατά βάση, αποτελεί συνδυασμό της βασιλικής με τρούλο, καθώς και του ελεύθερου σταυρού.⁴⁸³ Παράδειγμα τέτοιου ναού (και ίσως ο μοναδικός σωζόμενος) είναι η Σκριπού στον Ορχομενό της Βοιωτίας.⁴⁸⁴ Το βασικό στοιχείο των πρωτοβυζαντινών εκκλησιών είναι ο τρουλωτός κεντρικός χώρος όπου τελείται το Μέγα Μυστήριο της αναμιάκτου θυσίας, στοιχείο το οποίο θα οδηγήσει στον αντιπροσωπευτικό ρυθμό της περιόδου, τον σταυροειδή ναό με τρούλο.⁴⁸⁵

Καθώς έχουμε ήδη αναφερθεί εκτενώς στην τρουλαία βασιλική των Ιουστινιάνειων χρόνων στο προηγούμενο κεφάλαιό μας, στην παρούσα ενότητα θα αναλύσουμε εν συντομία τις υπόλοιπες επικρατούσες παραλλαγές της βασιλικής οι οποίες χρησιμοποιούνται στην αρχιτεκτονική της περιόδου και θα μας οδηγήσουν στην απαρχή του κατεξοχόν βυζαντινού τύπου, του εγγεγραμμένου σταυροειδούς.

⁴⁷⁹ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, [357]

⁴⁸⁰ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, [357]

⁴⁸¹ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

⁴⁸² Σαββίδη – Δεριζιώτη, *ό.π.*

⁴⁸³ Σαββίδη – Δεριζιώτη, *ό.π.*

⁴⁸⁴ Βογιατζής Σωτήρης, "Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία", *Δελτίον ΧΑΕ*, τ. 20, Περίοδος Ε', Αθήνα, 1999

⁴⁸⁵ Krautheimer, *ό.π.*

3. 2. 1 Βασιλική με εγκάρσιο κλίτος

Στον τύπο της συνήθους βασιλικής, τον οποίο και εξετάσαμε στο 2^ο κεφάλαιό μας, ο κατά μήκος άξονας του κτιρίου κινείται από δυσμάς προς ανατολάς (σύμφωνα και με τις Αποστολικές Διαταγές) ενώ κίονες διατρέχουν όλον τον άξονα, φτάνοντας έως και τον ανατολικό τοίχο, όπου βρίσκεται το Ιερό Βήμα, χωρίζοντας τον ναό σε τρία, πέντε ή και επτά κλίτη.⁴⁸⁶

Στην παραλλαγή της βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, έχουμε την διακοπή αυτής της κίνησης των κιονοστοιχιών από τον δυτικό έως τον ανατολικό τοίχο του ναού, από την ύπαρξη ενός εγκάρσιου κλίτους.⁴⁸⁷ Ο τύπος αυτός βασιλικής ξεκινάει ήδη από τον 4^ο αιώνα και θα αποκτήσει σταδιακά ιδιαίτερη απήχηση. Προσφέροντας έναν διευρυμένο χώρο μπροστά και γύρω από το Ιερό Βήμα βοηθάει ιδιαίτερα στη διαμόρφωση των λειτουργικών αναγκών της περιόδου και κυρίως στον τονισμό του χώρου όπου τελείται το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, όπως θα δούμε άλλωστε, την ίδια περίοδο που μελετάμε το Ιερό γίνεται τριμερές ενώ θα απομονωθεί με την ανύψωση του τέμπλου. Το εγκάρσιο κλίτος ενισχύει αυτόν τον τονισμό του χώρου του Ιερού και την τάση απομόνωσής του από τον κυρίως ναό, ενώ παράλληλα εξυπηρετεί τις πολλές ανάγκες λόγω της αύξησης του ιερατείου,⁴⁸⁸ αλλά και τις λειτουργικές ανάγκες, τις σχετικές με την προσφορά και την προσκομιδή των Τιμίων Δώρων.⁴⁸⁹

Το εγκάρσιο κλίτος, λοιπόν, τοποθετείται εμπροσθεν του Ιερού Βήματος, καθέτως προς τον κατά μήκος άξονα του ναού και παραλλήλως με τον νάρθηκά του.⁴⁹⁰ Υπάρχουν ωστόσο διαφοροποιήσεις. Συχνά παρατηρείται το εγκάρσιο κλίτος να είναι στενότερο από το μεσαίο κλίτος του ναού και να εκτείνεται πέρα από τα πλαϊνά όριά του, σχηματίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο δύο εξέχοντα από τα πλάγια περύγια, τα οποία δίνουν στην κάτοψη του ναού την μορφή T (ταυόμορφος ναός).⁴⁹¹ Άλλοτε πάλι, το μεσαίο κλίτος και οι κίονές του, συνεχίζουν να προεκτείνονται και εντός του εγκάρσιου κλίτους φτάνοντας έως του ανατολικού

⁴⁸⁶ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁴⁸⁷ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁴⁸⁸ Καλοκύρη, *ό.π.*

⁴⁸⁹ Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [5]

⁴⁹⁰ Καλοκύρη, «Βασιλική, Ρυθμός», [113]

⁴⁹¹ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3] και Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10]

τοίχου του ναού.⁴⁹² Είναι σύνηθες σε αυτήν την περίπτωση η επικοινωνία με θύρες του εισχωρούμενου μεσαίου κλίτους προς τα πλάγια.⁴⁹³ Στη συνάντηση του μεσαίου με το εγκάρσιο κλίτος σχηματίζεται το λεγόμενο θριαμβευτικό τόξο.⁴⁹⁴ Τέλος, στις βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος, παρατηρείται μπροστά από την αψίδα του ιερού βήματος η ανύψωση μορφής πύργου ξυλόστεγου ή θολοσκεπούς⁴⁹⁵ ή άλλοτε η ανύψωση τρούλου.

Η προέλευση του εγκάρσιου κλίτους υποστηρίζεται ότι προέρχεται από τα μαρτύρια. Μπροστά από την κόγχη, εκεί όπου υπήρχε ο τάφος του μάρτυρος, δημιουργήθηκε μία εγκάρσια αίθουσα για την τέλεση της λατρείας η οποία θεωρείται πρόδρομος του εγκάρσιου κλίτους έμπροσθεν από τον Ιερό Βήμα και την Αγία Τράπεζα.⁴⁹⁶ Αυτό που έχει σημασία, όποια κι αν είναι η προέλευσή της καθώς και οι λόγοι που διαδόθηκε ευρέως σε όλη την αυτοκρατορία, είναι το γεγονός, ότι ο τύπος αυτός έχει μεγάλη σημασία για την μετέπειτα εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.⁴⁹⁷

3.2.2 Σταυρική βασιλική

Σταυρικές βασιλικές καλούνται εκείνες οι βασιλικές των οποίων η κάτοψη έχει το σχήμα σταυρού και έχουν άμεση σχέση με τη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος.⁴⁹⁸ Συνήθως, αυτού του είδους οι βασιλικές, κτίζονταν σε μέρος όπου υπήρχε ο τάφος κάποιου μάρτυρος ή κάποιος σημαντικός ιερός τόπος στον οποίο είχε ασκηθεί κάποιος Άγιος.⁴⁹⁹ Υπάρχει ωστόσο μία διαφωνία ως προς το αν μπορούμε αυτόν τον τύπο ναού να τον εντάξουμε στις βασιλικές ή να αποτελέσει μία ξεχωριστή κατηγορία.⁵⁰⁰

---

⁴⁹² Γούναρη, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, [10]

⁴⁹³ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁴⁹⁴ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁴⁹⁵ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁴⁹⁶ Καλοκύρη, *ό.π.*

⁴⁹⁷ Αντουράκη, *ό.π.*

⁴⁹⁸ Καλοκύρη, «Βασιλική, Ρυθμός», [113]

⁴⁹⁹ Αντουράκη, *ό.π.*

⁵⁰⁰ Γούναρη, *ό.π.*

Αν από μία βασιλική με εγκάρσιο κλίτος αφαιρεθεί η κόγχη του Ιερού και επεκτείνουμε προς ανατολάς το μεσαίο κλίτος του ναού τότε θα προκύψει η παραλλαγή της σταυρικής βασιλικής.⁵⁰¹ Ουσιαστικά πρόκειται για δύο διασταυρούμενες δρομικές βασιλικές ή διαφορετικά τέσσερις δρομικές βασιλικές οι κεραίες των οποίων εκκινούν από ένα κεντρικό σημείο εκτεινόμενες προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντος και διαμορφώνοντας έναν υπερμεγέθη σταυρό (συνήθως ισοσκελή).⁵⁰² Τόσο στις σταυρικές όσο και στις απλές βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος, συνηθιζόταν η κατασκευή, εκεί όπου διασταυρωνόταν οι βραχίονες του σταυρού (στο ίδιο σημείο τοποθετούνταν το ιερό και η Αγία Τράπεζα), ενός ξυλόστεγου πύργου.⁵⁰³ Κατά τον 5^ο αιώνα αυτός ο πύργος συγχωνεύτηκε στην απλή βασιλική με υπερώο.⁵⁰⁴

Διαφοροποιήσεις συναντούνται και σε αυτόν τον τύπο ναών. Οι τέσσερις κεραίες οι οποίες σχηματίζουν τον σταυρό, μπορεί να είναι μονόχωρες με δικλινή στέγη, ενώ στο σημείο ένωσής τους να στεγάζονται με θόλο.⁵⁰⁵ Έχουμε ωστόσο και ναούς όπου τα τέσσερα σκέλη είναι τρίκλιτα και ανισομερή.⁵⁰⁶ Υπάρχει ωστόσο και η περίπτωση, οι κεραίες του σταυρού να μη μείνουν ελεύθερες και εμφανείς, αλλά να εγγράφονται εντός ορθογωνίου. Στην περίπτωση αυτή δημιουργούνται τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα τα οποία δεν επιτρέπουν να γίνει αντιληπτό εξωτερικά το σταυρικό σχήμα. Το κεντρικό κομμάτι του ναού ωστόσο, και εδώ στεγάζεται με θόλο.⁵⁰⁷ Σε όλες τις περιπτώσεις οι στέγες είναι ισοΰψεις και καταλήγουν προς ένα κεντρικό κομμάτι το οποίο και είναι το σημείο ένωσης.⁵⁰⁸

Η τελευταία αυτή περίπτωση είναι το βασικό σημείο το οποίο θα μας οδηγήσει σταδιακά από τους σταυρικούς ναούς με ελεύθερο ή εγγεγραμμένο σταυρό, στον εγγεγραμμένο σταυροειδή με τρούλο.

3.2.3 Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και περίστωο

Στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, συναντάμε πλέον πολύ συχνά εκκλησιαστικά κτήρια που βασίζονται σε συγχωνεύσεις των πρωτο-χρησιμοποιούμενων

⁵⁰¹ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁵⁰² Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁵⁰³ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

⁵⁰⁴ Krautheimer, *ό.π.*

⁵⁰⁵ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁵⁰⁶ Πουλημένου, *ό.π.*

⁵⁰⁷ Πουλημένου, *ό.π.*

⁵⁰⁸ Καλοκύρη, *ό.π.*

αρχιτεκτονικών ρυθμών. «Αυτού του είδους οι συγχωνεύσεις ενός ευμεγέθους σταυρικού πυρήνα, στεγασμένου σε ημικυλινδρικές καμάρες και τρούλο, με την κάτοψη μιας βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος ή μίας σταυρικής εκκλησίας είναι πολύ πιο ελκυστικές και ενδιαφέρουσες από τις κοινές βασιλικές με τρούλο».⁵⁰⁹

Κατά τον 7^ο έως και 9^ο αιώνα, στην πρωτοβυζαντινή περίοδο την οποία και μελετάμε, εμφανίζεται μία πρώιμη μορφή του βυζαντινού ρυθμού του σταυροειδούς τρουλαίου ναού, ο οποίος από εδώ και στο εξής θα είναι το αντιπροσωπευτικό δείγμα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής επί της δυναστείας των Μακεδόνων Αυτοκρατόρων.⁵¹⁰

Στην κάτοψη τους, αυτού του τύπου οι ναοί, παρουσιάζουν ένα κέντρο σε μορφή σταυρού, το οποίο περιβάλλεται από περίστωο το οποίο διαμορφώνει τα πλάγια κλίτη καθώς και τον νάρθηκα.⁵¹¹ Το σταυρικό κέντρο συνεπώς του ναού εγγράφεται εντός ορθογώνιου το οποίο μάλιστα συχνά τείνει να τετραγωνοποιείται.⁵¹² Ανατολικά η προέκταση του ναού καταλήγει σε αφίδα, όπου εκεί βρίσκεται το Ιερό, ενώ αντίστοιχα, η δυτική προέκταση καταλήγει σε πόρτα η οποία οδηγεί στον εσωνάρθηκα.⁵¹³

Οι πλάγιες προεκτάσεις, καθώς και τα υπερώα, επικοινωνούν πλευρικά με το κεντρικό τετράγωνο διαμέρισμα που δημιουργείται από την ένωση των κεραιών του. «Τόσο τα πλάγια κλίτη όσο και τα υπερώα, μεταβάλλονται σε απλούς βοηθητικούς χώρους, ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονται, ενδιάμεσες στρώσεις κονιάματος».⁵¹⁴ Συχνά τα γωνιακά διαμερίσματα που δημιουργούνται επικοινωνούν με πόρτες, είτε με το δυτικό τμήμα είτε με το ιερό. Η στέγαση των γωνιακών διαμερισμάτων που δημιουργούνται είναι χαμηλότερη από αυτή των κεραιών του σταυρού, κάτι το οποίο έχει ως αποτέλεσμα την έντονη προβολή του σταυρού στη μορφή της στέγης του ναού.⁵¹⁵ Η διασταύρωση των κεραιών του σταυρού οδηγεί στη δημιουργία καμάρων πάνω από τις οποίες υψώνεται ο κεντρικό τρούλος.⁵¹⁶ Παρατηρείται ωστόσο, σε

---

⁵⁰⁹ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, σελ. 315, [22]

⁵¹⁰ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁵¹¹ Καλοκύρη, *ό.π.*

⁵¹² Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁵¹³ Krautheimer, *ό.π.*

⁵¹⁴ Krautheimer, *ό.π.*, σελ.353

⁵¹⁵ Πουλημένου, *ό.π.*

⁵¹⁶ Πουλημένου, *ό.π.*

ορισμένες περιπτώσεις, η ύψωση μικρότερων τρούλων και πάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα.⁵¹⁷

Ο εγγεγραμμένος σταυροειδής με τρούλο, φέρνει την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο απόγειό της, καθώς είναι τελειοποιημένος τόσο από αισθητικής απόψεως όσο και από δογματικής. Ο τύπος αυτός εκκλησίας, εξυπηρετεί τόσο τις λειτουργικές απαιτήσεις της Θείας Λειτουργίας, όσο και τους συμβολισμούς της.⁵¹⁸ Οι πιστοί, όντας στα πλάγια κλίτη, τον εσωνάρθηκα και τα υπερώα που περιβάλλουν τον κεντρικό πυρήνα, συμμετέχουν πνευματικά στη θεία Λειτουργία (εξωτερική ζώνη πυρήνα).⁵¹⁹ Ο κεντρικός πυρήνας όπου ο κλήρος ιερουργεί περιβάλλεται με περισσότερη μεγαλοπρέπεια, τρουλωτός και περίκεντρος.⁵²⁰ Τέλος, τα παστοφόρια (πλευρικά διαμερίσματα) καλύπτονται συχνά επίσης με τρούλο και μαζί με την αφίδα του ιερού σχηματίζουν μία τριπλή ενότητα.⁵²¹

Μέσα από τον συγκεκριμένο τύπο ναού, η άποψη των Βυζαντινών, ότι ο ναός είναι μία μικρογραφία του κόσμου, βρίσκει τον πλήρη συμβολισμό της. Το σχήμα του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο αποτελεί την πιο πλήρη αντιπροσώπευση αυτής της εικόνας. Η γη συμβολίζεται δια του δαπέδου του ναού ενώ ο ουρανός δια του τρούλου,⁵²² έτσι έχουμε το κτιστό και το άκτιστο, τη θεία αλλά και την ανθρώπινη φύση του Ιησού Χριστού γεγονός που ενισχύει τον τέλος των χριστολογικών ερίδων οι οποίες όπως είδαμε ταλάνιζαν κατά την περίοδο αυτή την Αυτοκρατορία. Τέλος, το σταυρικό σχήμα του σταυρού δίνει μία επιπλέον χριστολογική διάσταση, παραπέμποντας στη σταυρική θυσία και την Ανάσταση του Κυρίου.

Η αίσθηση που προκαλεί ο νέος αυτός αρχιτεκτονικός ρυθμός στον πιστό είναι τελείως διαφορετική από αυτή της δρομικής βασιλικής, η οποία με τον τονισμό του κατά μήκος άξονα έδινε μία αίσθηση επιβολής. Ο περιορισμός των διαστάσεων των ναών της περιόδου αλλά και τα βιώματα που δημιουργεί στον πιστό ο νέος αυτός ρυθμός, τον φέρνει πιο κοντά στα μέτρα του ανθρώπου.⁵²³ Η σχέση Θεού και ανθρώπου τονίζεται μέσω του κάθετου άξονα αλλά ταυτόχρονα δεν λείπει από την

⁵¹⁷ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁵¹⁸ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

⁵¹⁹ Krautheimer, *ό.π.*

⁵²⁰ Krautheimer, *ό.π.*

⁵²¹ Krautheimer, *ό.π.*

⁵²² Αντουράκη, *ό.π.*

⁵²³ Αντουράκη, *ό.π.*

Εκκλησία και η οριζόντια διάσταση. Η διαβάθμιση του φωτισμού εντός του ναού, από το πολύ φωτεινό κεντρικό τμήμα λόγω του τρούλου έως τα πιο σκοτεινά πλευρικά διαμερίσματα, βοηθάει στη δημιουργία κατάνυξης και συντριβή των πιστών, χωρίς ωστόσο να λείπει και η υπενθύμιση της λύτρωσης και της Αναστάσεως του Κυρίου δια του άπλετου φωτός που εισχωρεί από τον τρούλο.⁵²⁴

3.3 Εσωτερική διαμόρφωση ναών πρωτοβυζαντινής περιόδου

Στους πρωτοβυζαντινούς ναούς αρχίζει να παρατηρείται μία διαφοροποίηση και ως προς την εσωτερική τους διαμόρφωση. Τα δύο βασικότερα χαρακτηριστικά τα οποία θα μεταβληθούν σφραγίζοντας τη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική είναι: α) η διαμόρφωση του τριμερούς Ιερού, β) η ανύψωση του φράγματος του Ιερού Βήματος, καθώς και γ) η ύπαρξη στοάς η οποία συνήθως περιβάλλει τον ναό από τις τρεις έμπροσθεν πλευρές του δημιουργώντας το λεγόμενο περίστωο. Αυτά τα τρία στοιχεία σηματοδοτούν την αρχιτεκτονική των βυζαντινών χρόνων και έπειτα.⁵²⁵

3.3.1 Το Ιερό Βήμα

Η σταδιακή διαμόρφωση του τριπλού Ιερού, συνδέεται άμεσα με το τελετουργικό των δύο Εισόδων κατά τη Θεία Λειτουργία (Μικρή και Μεγάλη Είσοδο) το οποίο και θα τροποποιηθεί, καθώς και με την κατάργηση – ενσωμάτωση των χώρων του διακονικού/πρόθεση και του σκευοφυλάκιου/παστοφόριου.

Κατά τον 4^ο αι., όπως είδαμε στο 1^ο κεφάλαιο της εργασίας μας, το διακονικό ήταν τοποθετημένο κοντά στο ιερό, καθώς χρησιμοποιούνταν και ως πρόθεση. Εκεί άφηναν οι πιστοί τις προσφορές τους και οι διάκονοι προετοίμαζαν τα Τίμια Δώρα πριν μεταφερθούν κατά τη Μεγάλη Είσοδο στην Αγία Τράπεζα.⁵²⁶ Τον 5^ο αι., αυτό το δωμάτιο τοποθετείται κοντά στην είσοδο του ναού. Συνεπώς, ενώ ήταν εύκολα προσιτό στους πιστούς, βρισκόταν ταυτόχρονα αρκετά μακριά από το ιερό. Κατά τον 6^ο αι. (αρχικά στα παράλια του Αιγαίου), η πρόθεση χωρίζεται από το διακονικό, το οποίο τοποθετείται σε ένα δωμάτιο συνεχόμενο με τον νάρθηκα και η πρόθεση

⁵²⁴ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁵²⁵ Αντουράκη, *ό.π.*

⁵²⁶ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

εγγύτερα στο ιερό.⁵²⁷ Άλλωστε, η προσκόμιση προσφορών από τους πιστούς, έχει πλέον εγκαταλειφθεί, συνεπώς δεν ήταν αναγκαία η ύπαρξη των αντίστοιχων δωματίων κοντά στην είσοδο της εκκλησίας.⁵²⁸

Κατά τον 7^ο και 8^ο αι., έχουμε σταδιακά τη διαμόρφωση του τριπλού ιερού, σε μία προσπάθεια το διακονικό, αλλά κυρίως η πρόθεση και τα παστοφόρια να τοποθετηθούν όσο το δυνατόν πιο κοντά στο ιερό. Σε αυτήν την εξέλιξη οδήγησαν οι αλλαγές στο λειτουργικό μέρος της Θείας Λειτουργίας. Όταν σταδιακά επικράτησε ο νηπιοβαπτισμός, η λειτουργία των κατηχουμένων πήρε τυπική μορφή. Στην πρόθεση πλέον, δεν γινόταν μία απλή εναπόθεση των προσφορών αλλά γινόταν προετοιμασία των Τιμίων Δώρων για τη Θεία Λειτουργία.⁵²⁹ Τότε είναι που καθιερώνεται ο «Χερουβικός Ύμνος» κατά την πομπή της Μεγάλης Εισόδου. Η Αλλαγή αυτή στο τυπικό της Λειτουργίας καθιστά αναγκαία την τοποθέτηση της πρόθεσης κοντά στο ιερό βήμα. Έτσι λοιπόν, στο νότιο μέρος του προστίθεται ένα ακόμα τμήμα και μία μικρότερη κόγχη όπου βρίσκεται πλέον η πρόθεση.⁵³⁰ Αργότερα, θα τοποθετηθεί στο βόρειο τμήμα του ιερού, τόσο για λόγους συμμετρίας όσο και για πρακτικούς λόγους, το παστοφόριο ή σκευοφυλάκιο και θα δημιουργηθεί και μία τρίτη κόγχη, μικρότερου μεγέθους από την κόγχη του ιερού, όπως και αυτή της προθέσεως.⁵³¹

Κατ' αυτόν τον τρόπο, έχουμε τη διαμόρφωση του τριπλού Ιερού, το οποίο πλέον δεν εκτείνεται μόνο στο μεσαίο κλίτος, αλλά καταλαμβάνει όλο το πλάτος του ανατολικού τοίχους. Ο προσανατολισμός του Ιερού συνεχίζει να έχει κατεύθυνση προς ανατολάς. Οι πιστοί καλούνται να προσευχηθούν κοιτώντας προς την ανατολή. Όπως ο Ιησούς σταυρώθηκε κοιτώντας προς τη δύση και ο κόσμος τον κοιτούσε κοιτώντας προς την Ανατολή, έτσι και οι πιστοί, κοιτώντας τον Εσταυρωμένο Χριστό που θυσιάστηκε για μας, προσεύχονται εντός του ναού έχοντας το βλέμμα τους προς την ανατολή.⁵³²

Αυτή η αλλαγή, θα σφραγίσει τη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ενώ ταυτόχρονα έχει ως αποτέλεσμα να καταργηθεί η κατά μήκος της Εκκλησίας πομπή των δύο Εισόδων, η οποία γινόταν από την κεντρική είσοδο του ναού έως το

---

⁵²⁷ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

⁵²⁸ Krautheimer, *ό.π.*

⁵²⁹ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁵³⁰ Καλοκύρη, *ό.π.*

⁵³¹ Καλοκύρη, *ό.π.*

⁵³² Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

ιερό.⁵³³ Τώρα, η Μικρή και η Μεγάλη Είσοδος, είναι συντομότερες και πραγματοποιούνται από τον χώρο της προθέσεως (αριστερά του ιερού) προς το ιερό για να επιδειχθούν το Ευαγγέλιο και τα Τίμια Δώρα στους πιστούς. Έτσι, η αρχιτεκτονική του δρομικού κτιρίου, δίνει τη θέση της στο κτήριο με περίκεντρη κάτοψη, κάτι το οποίο ταυτίζεται και με τις νέες λειτουργικές ανάγκες.⁵³⁴ Το κεντρικό τρουλωτό διαμέρισμα του σταυροειδούς ναού (ο οποίος χαρακτηρίζει τη βυζαντινή περίοδο), είναι σαν ένα είδος προθαλάμου του ιερού, το οποίο είναι μεν ορατό στους πιστούς, όμως προσιτό μόνο από τον κλήρο.⁵³⁵

Έτσι, λοιπόν, κατά τον 8^ο και 9^ο αι., στις σταυροειδείς εκκλησίες με τρούλο, έχουμε την πλήρη ενσωμάτωση της προθέσεως και του σκευοφυλακίου στον χώρο του Ιερού. Επομένως, το Ιερό Βήμα περιλαμβάνει από δω και στο εξής, όλη την έκταση του ανατολικού τοίχους του ναού, ενώ στα όριά του με το μεσαίο κλίτος, υψώνεται υψηλότερο πλέον το φράγμα του ιερού, το οποίο κρύβει τον χώρο του ιερού από το βλέμμα των πιστών.

3.3.2 Το φράγμα του ιερού

Όπως και το τριμερές Ιερό, έτσι και η ύψωση του φράγματος του ιερού, είναι δύο βασικά στοιχεία που δίνουν την ταυτότητα της διαμόρφωσης του εσωτερικού των ναών κατά τα βυζαντινά χρόνια. Μάλιστα, είναι δύο στοιχεία, τα οποία θα εισαχθούν από τη πρωτοβυζαντινή ακόμα περίοδο και θα συνεχιστούν έως και τις μέρες μας.

Το φράγμα του ιερού ή αλλιώς τέμπλο, όπως έχει επικρατήσει, είναι αυτό το διαχωριστικό το οποίο διακρίνει το Ιερό Βήμα από τον Κυρίως Ναό, έτσι ώστε, όπως σημειώνει ο Συμεών Θεσσαλονίκης, να τονίζει τη διαφορά των αισθητών προς τα νοητά.⁵³⁶ Ο όρος τέμπλο, πρωτοεμφανίζεται κατά τον 8^ο αι.,⁵³⁷ προέρχεται δε από τον λατινικό όρο *templum*, ο οποίος συνδέεται με το ρήμα τέμνω.⁵³⁸ Οι παλαιότερες

---

⁵³³ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

⁵³⁴ Krautheimer, *ό.π.*

⁵³⁵ Krautheimer, *ό.π.*

⁵³⁶ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Τα άπαντα*, [186]

⁵³⁷ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁵³⁸ Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σελ. 1752, [2]

ονομασίες του προέρχονται κατά βάση από τον τρόπο ο οποίος χρησιμοποιούνταν για τον διαχωρισμό του ιερού βήματος από τον κυρίως ναό και έτσι έχουμε τις ονομασίες: «κιγκλίδες», «κάγκελα», «δρύφακτα», «κιόνια», «θώρακες», κ.ά.⁵³⁹ Το τέμπλο αλλάζει σταδιακά και διαμορφώνεται με βάση τις λατρευτικές απαιτήσεις της κάθε περιόδου.⁵⁴⁰

Αρχικά, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, έως και τον 6^ο αι., το φράγμα του ιερού ήταν χαμηλό και καταλάμβανε αποκλειστικά το μεσαίο κλίτος όπου ήταν περιορισμένος και ο χώρος του ιερού. Το ύψος του ήταν έως ένα μέτρο και μπορούσε κανείς να ακουμπήσει πάνω του τους αγκώνες του. Διέθετε μικρούς κιονίσκους και στήλες πάνω στις οποίες συνηθίζονταν να εναποτίθενται μικρές εικόνες.⁵⁴¹ Μεταξύ των κιονίσκων τοποθετούνταν θωράκια, τα οποία παλιότερα ήταν ξύλινα ή σιδερένια, σταδιακά ωστόσο, αρχίζουν να επικρατούν τα μαρμάρινα.⁵⁴²

Αργότερα, από τον 6^ο αι. και έπειτα, το φράγμα του ιερού ανυψώνεται. Στην θέση των κιονίσκων, τοποθετούνται υψηλότεροι κίονες οι οποίοι στο επάνω μέρος στηρίζουν επιστύλιο, ενώ τα κενά ανάμεσά τους καλύπτονται από βήλα (δηλαδή, κουρτίνες).⁵⁴³ Σύμφωνα με μαρτυρίες, τα βήλα κατά τη Θεία Λειτουργία, άλλοτε παρέμεναν κλειστά και άλλοτε άνοιγαν, έχοντας αποκαλυπτικό ρόλο.⁵⁴⁴ Με το κλείσιμο των βήλων (ή καταπετάσματα ή αμφίθυρα) υπογραμμίζονταν τα κρισιμότερα σημεία της Θείας Λειτουργίας.⁵⁴⁵ Όπως αναφέρει ο ιερός Χρυσόστομος: «...όταν ιδής ανελκόμενα τα αμφίθυρα, τότε νόμισον διαστέλλεσθαι τον ουρανόν άνωθεν και κατιέναι τους αγγέλους.»⁵⁴⁶ Αργότερα, με το τέλος της Εικονομαχίας και τον θρίαμβο της Ορθοδοξίας τα διαστήματα αυτά μεταξύ των κίωνων θα καλυφθούν από υπερμεγέθεις εικόνες, οπότε θα έχουμε και τη χρήση του ονόματος εικονοστάσιο.⁵⁴⁷

Κατά τον 8^ο και 9^ο αι., λοιπόν, επικρατεί το υπερυψωμένο τέμπλο με κίονες και επιστύλιο, το οποίο εκτείνεται σε ολόκληρο το πλάτος του ναού και στα τρία

---

⁵³⁹ Πουλημένου, *Το φράγμα του ιερού βήματος*, [300]

⁵⁴⁰ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁵⁴¹ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

⁵⁴² Πουλημένου, *ό.π.*

⁵⁴³ Πουλημένου, *ό.π.*

⁵⁴⁴ Πουλημένου, *ό.π.*

⁵⁴⁵ Καλλινίκου, *ό.π.*

⁵⁴⁶ Χρυσοστόμου, *Ομιλία προς Εφεσίους*, p.23;;;

⁵⁴⁷ Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός ναός*, [144]

κλίτη, λόγω της διαμόρφωσης πλέον του τριμερούς ιερού. Τώρα πια, το φράγμα του ιερού αποκρύπτει πλήρως τον χώρο του ιερού θυσιαστηρίου από τους πιστούς. Οι θύρες που ενώνουν το ιερό με τον κυρίως ναό είναι πλέον τρεις. Η κεντρική πύλη, που συνδέει το Ιερό με το μεσαίο κλίτος καλείται Ωραία Πύλη, όπως και πριν, ενώ είναι μεγαλύτερη σε μέγεθος και λαμπρότητα. Δύο μικρότερες θύρες συνδέουν τα πλάγια μέρη του ιερού με τα μεσαία κλίτη. Οι θύρες καλύπτονται και αυτές με βήλα.⁵⁴⁸ Συχνά οι κουρτίνες που καλύπτουν τις τρεις εισόδους του ιερού διαθέτουν σταυρό. Μαρτυρείται μάλιστα, ότι όταν ο Βυζαντινός Αυτοκράτορας εισερχόταν στο Ιερό ώστε να εκδυθεί και να εναποθέσει στην Αγία Τράπεζα την χρηματική του προσφορά (το «αποκόμβιον», όπως ονομαζόταν), ασπαζόταν πρώτα τον σταυρό των βήλων της Ωραίας Πύλης.⁵⁴⁹ Στα παραπόρτια του ιερού, δηλαδή στις πλαϊνές θύρες, εκεί όπου σήμερα υπάρχουν οι εικόνες των Αρχαγγέλων Γαβριήλ και Μιχαήλ, στέκονταν οι διάκονοι επιτηρώντας ώστε να μην εισέλθει στον ναό κατά την ιερουργία κάποιος αμύητος.⁵⁵⁰

Με την ανύψωση του φράγματος του Ιερού έχουμε τον σαφή διαχωρισμό του χώρου παραμονής των πιστών καθώς και των ιερέων. Με αυτόν τον τρόπο, υπερτονίζεται μέσω της αρχιτεκτονικής το λειτούργημα της ιερωσύνης το οποίο παραδίδεται στους ιερείς από τους αρχιερείς μέσω της αποστολικής διαδοχής.⁵⁵¹

---

⁵⁴⁸ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁵⁴⁹ Καλλινίκου, *ό.π.*

⁵⁵⁰ Καλλινίκου, *ό.π.*

⁵⁵¹ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

4ο Κεφάλαιο: Παραδείγματα σημαντικών μνημείων εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.

Αμέσως μετά το Διάταγμα των Μεδιολάνων περί ανεξιθρησκίας στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία το 313 μ.Χ., ξεκινάνε τα ανεγείρονται σε ολόκληρη την επικράτεια τα πρώτα εκκλησιαστικά συγκροτήματα και φυσικά οι πρώτοι επίσημοι χριστιανικοί ναοί. Ο Χριστιανισμός θα δανειστεί αρχιτεκτονικά στοιχεία και μορφές ήδη γνωστές προσδίδοντάς τους έναν άλλον χαρακτήρα. Οι εκάστοτε αυτοκράτορες θα δείξουν ιδιαίτερο ζήλο στην δημιουργία μεγαλεπήβολων ναών για λόγους πολιτικής ανάδειξης και σκοπιμότητας. Η νέα θρησκεία θα κερδίζει όλο και περισσότερους πιστούς, κάνοντας επιτακτική την ανάγκη για ανέγερση περισσότερων καθώς και μεγαλύτερων δομών. Ναοί εξαιρετικής αρχιτεκτονικής σημασίας θα ανεγερθούν σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία.

Ακριβώς με αυτά τα μνημεία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής θα ασχοληθούμε στο παρόν κεφάλαιο της εργασίας μας. Θα γίνει μία σύντομη αναφορά στα πιο γνωστά και σημαντικά μνημεία της κάθε περιόδου στον ελλαδικό κυρίως χώρο, αλλά όχι μόνο. Τέλος, για να μπορέσουμε να έχουμε μία πιο σαφή εικόνα της δομής των οικοδομημάτων θα εξετάσουμε από κάθε περίοδο ένα χαρακτηριστικό δείγμα ώστε να μπορούμε να δούμε με περισσότερη σαφήνεια τις διαφοροποιήσεις που έφερε το πέρασμα του χρόνου. Το μνημείο στο οποίο θα αναφερθούμε με μεγαλύτερη προσοχή έχει επιλεγεί να είναι κυρίως από την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Η επιλογή αυτή δεν έγινε τυχαία. Η πόλη της Θεσσαλονίκης, ως εμπορικό σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης επηρεάζεται άμεσα από τις αρχιτεκτονικές μορφές που κυριαρχούσαν στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου, την Κωνσταντινούπολη, ενώ είναι ίσως η μόνη ελληνική πόλη, η οποία διατηρεί έναν τόσο μεγάλο αριθμό βυζαντινών μνημείων σχεδόν στην αρχική τους μορφή, κάτι το οποίο είναι ιδιαίτερα βοηθητικό για τον σκοπό της παρούσας μελέτης.

Όπως και στον κεντρικό κορμό της εργασίας μας, η μελέτη θα στηριχτεί στις περιόδους και το χρονολογικό εύρος πάνω στο οποίο ήδη έχουμε στηριχτεί.

4.1 Τα εκκλησιαστικά αρχιτεκτονικά μνημεία της Παλαιοχριστιανικής εποχής – Κωνσταντινεία περίοδος (4^{ος} – 5^{ος} αι.).

Αμέσως μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων, 313 μ., αρχίζουν να κτίζονται οι πρώτοι χριστιανικοί ναοί, οι οποίοι όπως ήδη έχουμε δει αποτελούσαν ένα ολόκληρο συγκρότημα κτιρίων τόσο λειτουργικής όσο και πρακτικής χρησιμότητας. Ο ρυθμός ο οποίος υιοθετείται αρχικά, ως ο πιο κατάλληλος για να εξυπηρετήσει τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες της εκκλησιαστικής κοινότητας, είναι ο ρυθμός της βασιλικής. Έτσι, λοιπόν, οι πρώτοι ναοί που ανεγείρονται στην Αυτοκρατορία ακολουθούν τον αρχιτεκτονικό ρυθμό της απλής βασιλικής.

4.1.1 Ναοδομία πέρα του ελλαδικού χώρου

Στην Ρώμη, την Κωνσταντινούπολη και το Μιλάνο, τα μεγάλα αστικά – εμπορικά κέντρα της Αυτοκρατορίας, ανεγείρονται με ενίσχυση συχνά των Αυτοκρατόρων, οι πιο λαμπροί ναοί, προς ένδειξη κύρους και ευημερίας. Δύο είναι οι ναοί που ξεχωρίζουν στη **Ρώμη**, η βασιλική του Λατερανού, καθώς και η βασιλική του Αγίου Πέτρου. Η βασιλική του Λατερανού, έχει ιδιαίτερη ιστορία μιας και βρίσκεται εντός του χώρου του παλατιού του Λατερανού, το οποίο και δώρισε ο Μ. Κωνσταντίνος στον επίσκοπο Ρώμης έπειτα από την μεγάλη νίκη του κατά του Μαξεντίου.⁵⁵² Κτίστηκε το 324, ενώ θεωρείται ο παλαιότερος χριστιανικός ναός στη Ρώμη. Δυστυχώς το κτήριο υπέστη αρκετές ζημιές κατά τον 14^ο αι., έπειτα από δύο πυρκαγιές και ανακατασκευάστηκε.⁵⁵³ Η βασιλική του Αγίου Πέτρου, έχει μεγάλη θρησκευτική αξία καθώς κατασκευάστηκε πάνω σε ένα μαρτύριο του 2ου αι., συγκεκριμένα στον χώρο όπου υπήρχε ο τάφος του Αποστόλου Πέτρου. Είναι μία πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος. Στο εγκάρσιο κλίτος υπήρχε και ο τάφος του Αποστόλου Πέτρου. Δυστυχώς κατά τον 16ο αι. κατεδαφίστηκε ο αρχικός παλαιοχριστιανικός ναός για να ανεγερθεί στη θέση της μεγαλοπρεπέστερος ναός.

---

⁵⁵² Matilda Webb, “San Giovanni in Laterano”, *The churches and the catacombs of early Christian Rome – A comprehensive guide*, Brighton: Sussex Academic Press, Great Britain, 2001, p.41-45

⁵⁵³ Webb, ό.π. και Patricios, *The Sacred Architecture of Byzantium*, [95]

Τόσο η βασιλική του Λατερανού όσο και αυτή του Αγίου Πέτρου ιδρύθηκαν από τον Μ. Κωνσταντίνο.⁵⁵⁴

Σημαντικοί ναοί οικοδομούνται και στη νέα πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, την **Κωνσταντινούπολη**, τη Νέα Ρώμη. Οι πιο σημαντικοί ναοί της περιόδου, οι οποίοι δυστυχώς δεν σώζονται στις μέρες μας (ή τουλάχιστον όχι με την αρχική τους μορφή), είναι η Αγία Σοφία, η Αγία Ειρήνη και οι Άγιοι Απόστολοι. Η οικοδόμηση του ναού της Αγίας Σοφίας ξεκίνησε από τον Μ. Κωνσταντίνο, ωστόσο ολοκληρώθηκε από τον γιό του Κωνσταντίνο. Οι Βυζαντινοί αφιέρωσαν τον ναό στην του Θεού Σοφία και έκαναν τα εγκαίνια του ναού με ιδιαίτερη λαμπρότητα. Όπως μαρτυρείται κατά την ημέρα των εγκαινίων βαπτίσθηκαν δισμύριοι (20.000) ειδωλολάτρες. Ο ναός ήταν ξυλόστεγη πεντάκλιτη βασιλική και παρέμενε ανέπαφος στην αρχική του μορφή έως την εποχή του Μ. Θεοδοσίου, οπότε και πλήττεται από πυρκαγιά κατά τα γεγονότα των στασιασθέντων Αρειανών έπειτα από τις αποφάσεις της Συνόδου του 381.⁵⁵⁵ Λόγω έλλειψης στοιχείων ελάχιστα γνωρίζουμε για την αρχική της μορφή. Ομοίως και για της άλλες δύο βασιλικές της Αγίας Ειρήνης και των Αγίων Αποστόλων. Η Αγία Ειρήνη ήταν μία τυπική ξυλόστεγος βασιλική, η οποία, όπως και η Αγία Σοφία, καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά τη στάση του Νίκα το 532, στη θέση της ο Ιουστινιανός έκτισε τη μετέπειτα Αγία Ειρήνη.⁵⁵⁶ Ο ναός ανοικοδομήθηκε από τον Μ. Κωνσταντίνο προς τιμή της ειρήνης που κερδήθηκε έπειτα από τη νίκη του επί του Λικινίου στην μάχη της Χρυσούπολης το 324.⁵⁵⁷ Σε αντίθεση με τις άλλες δύο κλασικές βασιλικές, ο ναός των Αγίων Αποστόλων είχε τη μορφή βασιλικής σε σχήμα ελεύθερου σταυρού. Ίσως η ιδιάζουσα αυτή αρχιτεκτονική του μορφή να οφείλεται στο γεγονός ότι κτίσθηκε από τον Μ. Κωνσταντίνο με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως μαυσωλείο των βυζαντινών αυτοκρατόρων.⁵⁵⁸

---

⁵⁵⁴ Rosamond McKitterick et al, "From Constantine to Constans: the chronology of the construction of Saint Peter's basilica", *Old Saint Peter's Rome*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2013, p.35-64

⁵⁵⁵ Δημητρίου Μενάγια, *Περιγραφή του εν Κωνσταντινουπόλει ναού της Αγίας Σοφίας*, εκδ. Ιω. Κασσανδρέως, Αθήνα, 1865

⁵⁵⁶ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁵⁵⁷ Stephen Baskolan, *Ο Χριστιανισμός στην Ύστερη Αρχαιότητα και τη Μέση Ανατολή*, μτφρ. Αρχιμήδης Θεοδορίδης, εκδ. Cambridge Stanford Books, διαθέσιμο στο <https://www.google.gr/books/edition/%CE%9F%CE%A7%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD/gvErEAAAQBAJ?hl=el&gbpv=0>, ημ/νία αν.: 25/1/2023

⁵⁵⁸ Baskolan, ό.π. και Πουλημένου

Στο **Μιλάνο**, ο ανακτορικός ναός του Αγίου Λαυρεντίου, αποτελεί εξαιρετικό δείγμα της αρχιτεκτονικής των πρώτων χριστιανικών αιώνων. Αν και υπέστη κάποιες αλλαγές ωστόσο διατήρησε σε πολύ μεγάλο βαθμό την αρχική αρχιτεκτονική του. Είναι ένα τετράκογχο κτήριο το οποίο καλύπτεται περιμετρικά με διώροφο διάδρομο. Το σημαντικό με τον ναό του Αγίου Λαυρεντίου, είναι ότι αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο δείγμα περίκεντρου τετράκογχου κτιρίου του 4^{ου} αι. το οποίο να διασώζεται.⁵⁵⁹

4.1.2 Ναοδομία στον ελλαδικό χώρο

Ο χριστιανισμός ανθεί και στον ελλαδικό χώρο, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει η πληθώρα των λαμπρών εκκλησιαστικών οικοδομημάτων τα οποία ανεγείρονται ήδη από τον 4^ο αιώνα. Η οικοδομική δραστηριότητα της εποχής είναι μεγάλη, ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι χάρις στην Pax Romana το Αιγαίο αποτελεί μία ειρηνική θάλασσα στην οποία ευημερεί το εμπόριο. Χριστιανικοί ναοί, του ρυθμού της βασιλικής ανεγείρονται κατά δεκάδες, ακόμα και στα πιο μικρά νησιά.⁵⁶⁰ Η αρχιτεκτονική των παραλιών του Αιγαίου έχει επιδράσεις τόσο από την Κωνσταντινούπολη όσο και από τη Δύση, κάτι το οποίο οδηγεί ορισμένες φορές, σε ιδιαίτερες κατασκευές και επινοήσεις.⁵⁶¹ Οι κατά τόπους λειτουργικές παραδόσεις, οι τοπικές συνήθειες και ασφαλώς τα διαθέσιμα υλικά προσθέτουν όπως είναι αναμενόμενο διάφορες παραλλαγές ή ακόμα ενίοτε και νεωτερισμούς.⁵⁶²

Από τους σημαντικότερους ναούς του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα οι οποίοι δέσποζαν κατά την περίοδο αυτή στον ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα στην **Πελοπόννησο**, είναι ο ναός της Επιδαύρου. Η βασιλική της Επιδαύρου κτίστηκε στον ευρύτερο χώρο του αρχαίου Ασκληπιείου και αποτελεί την αρχαιότερη βασιλική του ελλαδικού χώρου.⁵⁶³ Πρόκειται για μία πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος η οποία διέθετε αίθριο και βαπτιστήριο. Τον ναό πλαισιώνουν και διάφορα ακόμα προσκτίσματα τα οποία χρονολογούνται κατά τον 5^ο αι.⁵⁶⁴ Σχετικά κοντά στην Επίδαυρο, στην περιοχή της Κορίνθου, συναντάμε μία ακόμα σημαντική

⁵⁵⁹ Charles R. Morey & Richard Krautheimer, «La Basilica Maggiore di S. Lorenzo in Milano», by A. Calderini, G. Chierici, and C. Cecchelli, *The Art Bulletin*, 35:2, 1953, p.:151-154

⁵⁶⁰ Γκιόλε - Πάλλη, *Άτλας των χριστιανικών μνημείων*, [234]

⁵⁶¹ Χαράλαμπος Μπούρα, *Ιστορία Αρχιτεκτονικής*, Β' τόμος, εκδ.: Μέλισσα, Αθήνα, 1999

⁵⁶² Μπούρα, *Ιστορία Αρχιτεκτονικής*, ό.π.

⁵⁶³ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁵⁶⁴ Γκιόλε - Πάλλη, ό.π.

παλαιοχριστιανική βασιλική, τη βασιλική του Λεχαίου. Ο ναός είναι κτισμένος στον τόπο μαρτυρίου του επισκόπου Αθηνών Λεωνίδα στον οποίο και είναι αφιερωμένος.⁵⁶⁵ Ο συγκεκριμένος ναός, ίσως και λόγω της εμπορικής και ναυτικής σπουδαιότητας του λιμανιού της Κορίνθου ήταν, όπως καταδεικνύουν οι ανασκαφές, ιδιαίτερα εντυπωσιακός. Δυστυχώς ο ναός καταστράφηκε ολοσχερώς κατά το 551 μ.Χ. από ισχυρό σεισμό.⁵⁶⁶ Όσον αφορά την αρχιτεκτονική μορφή του, πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική μεγάλων διαστάσεων (91x27μ.), η οποία διέθετε πενταμερές εγκάρσιο κλίτος.⁵⁶⁷ Πενταμερής ήταν και ο νάρθηκάς της ενώ είχε δύο αίθρια.⁵⁶⁸ Τέλος, πάνω από το ιερό βήμα, στη διασταύρωση του εγκάρσιου με το κεντρικό κλίτος υψωνόταν ξύλινος θόλος.⁵⁶⁹ Γίνεται επομένως εύκολα αντιληπτή η λαμπρότητα του συγκεκριμένου ναού καθώς και η αρχαιολογική του σπουδαιότητα.

Φτάνοντας κανείς στην **Αθήνα** του 4^{ου} αι., θα συναντήσει χριστιανικές βασιλικές στον Παρθενώνα, το Ερέχθειο καθώς και στον χώρο του Ασκληπιείου. Οι περισσότερες βασιλικές στον ελλαδικό χώρο, άλλωστε, προήλθαν έπειτα από μετατροπή των αρχαίων ελληνικών ναών και μνημείων.⁵⁷⁰ Μία παλαιοχριστιανική βασιλική των Αθηνών στην οποία αξίζει να αναφερθούμε είναι ο τετράκογχος ναός στη βιβλιοθήκη του Ανδριανού. Ο συγκεκριμένος ναός κτίστηκε πάνω στο τετράκογχο της αυλής της βιβλιοθήκης του Ανδριανού και ήταν μία τρίκλιτη βασιλική.⁵⁷¹ Διέθετε μία κεντρική τετράγωνη αίθουσα της οποίας η κάθε πλευρά είχε μία κόγχη, εξού και η ονομασία τετράκογχος. Στην ανατολική ασίδα υπήρχε μαρμάρινο σύνθρονο. Γύρω από τον ναό υπήρχαν διάφορα προσκτίσματα, ενώ διέθετε νάρθηκα και αίθριο. Δυστυχώς το κεντρικό μέρος του αρχικού κτιρίου καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά το 500 μ.Χ.⁵⁷²

Σημαντικούς παλαιοχριστιανικούς ναούς διαθέτει και η πόλη της **Θεσσαλονίκης**. Η καίρια θέση της την έκανε μία ισχυρή δύναμη και σημαντικότερο

⁵⁶⁵ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁵⁶⁶ Κωνσταντίνα Σκαρμούτσου, «Παλαιοχριστιανική βασιλική Λεωνίδα», διαθέσιμο στο: http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=1772, ημ/νία ανάκτ.: 22/03/2023 και Πουλημένου, ό.π.

⁵⁶⁷ Σκαρμούτζου, «Παλαιοχριστιανική βασιλική Λεωνίδα», ό.π.

⁵⁶⁸ Σκαρμούτσου, ό.π.

⁵⁶⁹ Πουλημένου, ό.π.

⁵⁷⁰ Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁵⁷¹ Cilliers Breytenbach and Elli Tzavella, *Early Christianity in Athens, Attica, and Adjacent Areas - From Paul to Justinian I (1st–6th Cent. AD)*, publisher: Brill, 2022, p. 402-407

⁵⁷² Breytenbach et Tzavella, *Early Christianity in Athens*, , [571] και Γεωργίου Πάλλη, «Δύο παλαιοχριστιανικές επιγραφές από τη συλλογή της Βιβλιοθήκης του Ανδριανού», *Γραμμάτειον*, τ. 5, Αθήνα, 2016

λιμάνι της περιόδου. Οι εμπορικές συναλλαγές τόσο με την Ανατολή όσο και με τη Δύση την έκαναν κοιτίδα πολιτισμού και κάτοχο περίλαμπρων αρχιτεκτονικών οικοδομημάτων.⁵⁷³ Μερικοί από τους παλαιοχριστιανικούς ναούς στους οποίους αξίζει να αναφερθούμε είναι ο ναός της Αχειροποιήτου, ένα έξοχο δείγμα τρίκλιτης δρομικής βασιλικής στην οποία θα αναφερθούμε διεξοδικά στην επόμενη υποενότητα, το καθολικό της μονής Λατόμου καθώς και ο Άγιος Γεώργιος (Ροτόντα). Το καθολικό της μονής Λατόμου, γνωστό και ως Όσιος Δαυΐδ, κτίστηκε κατά τον 5^ο αι. και κατατάσσεται στα περίκεντρα κτήρια, αρχιτεκτονική μορφή που συνηθιζόταν κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.⁵⁷⁴ Ο Άγιος Γεώργιος, γνωστός ως Ροτόντα, εξαιτίας του κυκλικού σχήματος της κατόψεώς του. Κατασκευάστηκε γύρω στο 300μ.Χ. και έτσι αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα οικοδομήματα της πόλης. Η αρχική του χρήση δεν είναι γνωστή, ωστόσο, μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό κατά την εποχή του Θεοδοσίου Α΄, προς τιμήν του Παντοκράτορα.⁵⁷⁵ Ακριβώς επειδή δεν προοριζόταν αρχικά για χριστιανικός ναός διαφέρει κατά πολύ από τους συνήθεις παλαιοχριστιανικούς ναούς. Έχει τη μορφή περίκεντρου κτιρίου με τις διαστάσεις του κεντρικού πυρήνα του ναού να φτάνουν σε διάμετρο τα 24μ. Η προσθήκη του χώρου του ιερού βήματος είναι μεταγενέστερη από ότι η κατασκευή του υπόλοιπου κτιρίου και έγινε όταν το κτήριο μετατράπηκε σε ναό. Την ίδια περίοδο προστέθηκε στα δυτικά νέα είσοδος μαζί με νάρθηκα ενώ παράλληλα στη νότια πλευρά εισήχθη πρόπυλο με δύο παρεκκλήσια.

Από τα πιο γνωστά, ωστόσο, παλαιοχριστιανικά μνημεία της πόλης είναι ο ναός του πολιούχου της, του Αγίου Δημητρίου (Εικ. 18), ο οποίος κτίστηκε ανάμεσα στο ρωμαϊκό στάδιο και το δημόσιο λουτρό, στο σημείο όπου βρισκόταν κατά την παράδοση ο τάφος του Αγίου.⁵⁷⁶ Αρχικά οι χριστιανοί της πόλεως έφτιαξαν έναν μικρό ναΐσκο – μαρτύριο. Αργότερα, τον 5^ο αι., ο έπαρχος Λεόντιος χτίζει στη θέση του ναΐσκου, μία πεντάκλιτη βασιλική, ενώ το αρχαίο λουτρό διατηρείται και μετατρέπεται σε κρύπτη του ναού, ενώ κάποια διαμερίσματά του χρησιμοποιήθηκαν ως προσκτίσματα.⁵⁷⁷ Η πεντάκλιτη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, διέθετε εγκάρσιο κλίτος, το οποίο βρίσκεται στο ύψος του ιερού, στο ανατολικό άκρο του ναού και

⁵⁷³ Millet Gabriel, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Publisher: E. Leroux, Paris, 1916, pp. 15 - 17

⁵⁷⁴ Πελεκανίδη, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης*. [64]

⁵⁷⁵ Θεοχάρη Παζαρά, *Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη*, εκδ.: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ), Θεσσαλονίκη, 1985

⁵⁷⁶ Mango, «Approaches to Byzantine Architecture», [5]

⁵⁷⁷ Στουφή – Πουλημένου,

χωρίζει το όλο οικοδόμημα σε τρία μέρη. Το εγκάρσιο αυτό κλίτος εξυπηρετεί λειτουργικούς σκοπούς ενώ όντας κάθετο ως προς τα άλλα τρία μέρη δίνει το συμβολικό σχήμα του σταυρού.⁵⁷⁸ Το μεσαίο από αυτά τα τρία μέρη είναι το ιερό βήμα, ενώ τα άλλα δύο, τα επονομαζόμενα «πτερύγια», έχουν διαμορφωθεί σε παρεκλήσια. Το ιερό βήμα διαθέτει σύνθρονο με επισκοπική καθέδρα ενώ ως προσθήκη των νεώτερων χρόνων, χωρίζεται από τον υπόλοιπο ναό με μαρμαρόγλυπτο τέμπλο. Στη μέση περίπου του ναού, στην αριστερή κιονοστοιχία του μεσαίου κλίτους υπήρχε ένα εξαγωνικό ασημένιο κιβώριο, κάτω από το οποίο θεωρούνταν ότι βρίσκεται το ιερό λείψανο του Αγίου. Το αρχικό αυτό κιβώριο καταστράφηκε από επιδρομείς.⁵⁷⁹ Η στέγη ήταν διαμορφωμένη με την κλασική μορφή των παλαιοχριστιανικών βασιλικών και κρατάει την ίδια μορφή ακόμα και μετά την ανακατασκευή του ναού. Κλιμακώνεται σε τρία επίπεδα, οι επικλινείς στέγες αφήναν ελεύθερο χώρο για τους φωταγωγούς του υπερυψωμένου μεσαίου κλίτους. Σειρά ανοιγμάτων υπήρχαν και πάνω από τα μέτωπα των κιονοστοιχιών των δευτέρων πλαγιών κλιτών.⁵⁸⁰ Τέλος, ο ναός διαθέτει νάρθηκα, μικρό σε σχέση με τον κυρίως ναό, ωστόσο αρκετά ψηλό, ο οποίος επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με τρίλοβο άνοιγμα, καθώς και δύο τοξωτά πλάγια ανοίγματα.⁵⁸¹ Δυστυχώς ο ναός καταστράφηκε από δύο πυρκαγιές (η πρώτη το 613μ.Χ. και η δεύτερη το 1917), ωστόσο, αναστηλώθηκε πολύ κοντά στην αρχική του μορφή.

Φυσικά, ερευνώντας και την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στη βασιλική Α΄ των Φιλίππων. Οι Φίλιπποι της Μακεδονίας, μία πόλη κτισμένη πάνω στον εμπορικότατο δρόμο της Εγνατίας οδού, αποτέλεσαν σημαντική πόλη της περιόδου, με αποστολική μάλιστα παράδοση, καθώς σε αυτήν ιδρύθηκε εκκλησία αμέσως μετά το κήρυγμα του αποστόλου Παύλου.⁵⁸² Η παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλίππων, είναι κτισμένη στις αρχές του 5^{ου} αι. στο βόρειο μέρος της ρωμαϊκής αγοράς. Αρχικά οικοδομήθηκε μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος ενώ διέθετε ευρύ νάρθηκα, πρόπυλο, αίθριο με μνημειώδη φιάλη, βαπτιστήριο καθώς και ένα πλήθος προσκτισμάτων που μαρτυρεί τόσο την λαμπρότητα του ναού όσο και την κομβική

⁵⁷⁸ Μαϊτού, *Ο ναός του Αγίου Δημητρίου*, [137]

⁵⁷⁹ Μαϊτού, *ό.π.*

⁵⁸⁰ Μαϊτού, *ό.π.*

⁵⁸¹ Μαϊτού, *ό.π.*

⁵⁸² Γκιάλε – Πάλλη, *Ατλας των Χριστιανικών μνημείων*, [234]

σημασία της πόλεως των Φιλίππων.⁵⁸³ Ο ναός ήταν μεγάλων διαστάσεων (130 x 50 μ.) και έφτανε κανείς σε αυτόν μέσω μία κλίμακας που οδηγούσε από την Εγνατία οδό στην αυλή του ναού η οποία στο κέντρο της διέθετε μία δεξαμενή νερού.⁵⁸⁴ Από το αίθριο ο επισκέπτης οδηγούνταν στον νάρθηκα καθώς και έπειτα στον κυρίως ναό από τρεις εισόδους.⁵⁸⁵

4.1.3 Ο ναός της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη

Ο ναός της Αχειροποιήτου (Εικ. 19), είναι χαρακτηριστικό δείγμα των πρώτων παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Αποτελεί ένα από τα καλύτερα και πιο διατηρημένα δείγματα του τύπου της ξυλόστεγης βασιλικής, ένας τύπος ευρέως διαδεδομένος κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.⁵⁸⁶ Θεωρείται ότι κτίστηκε το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα, γύρω στο 431 με 450 μ.Χ.⁵⁸⁷

Αρχικά, ο ναός ήταν γνωστός ως ο Μεγάλος Ναός της Παναγίας Θεοτόκου, ενώ λαμβάνει το όνομα Αχειροποίητος μόλις κατά τον 14^ο αιώνα.⁵⁸⁸ Η πρώτη ονομασία του ναού, ως ο Μεγάλος Ναός της Παναγίας Θεοτόκου, σχετίζεται με τη Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο, το 431μ.Χ. στη Χαλκηδόνα, στην οποία έχουμε τη καταδίκη της διδασκαλίας του Νεστορίου ότι η Παναγία δεν είναι Θεοτόκος, αλλά Θεοδόχος και Χριστοτόκος.⁵⁸⁹ Η αιρετική αυτή διδασκαλία καταδικάζεται από την Γ΄ Οικ. Συν., η οποία αναφέρει στον «όρο» της ότι : «κατά ταύτην τήν τῆς ἀσυγχύτου ἐνώσεως ἔννοιαν ὁμολογῶμεν τήν ἁγίαν Παρθένον Θεοτόκον, διά τό τόν Θεόν Λόγον σαρκωθῆναι καί ἐνανθρωπῆσαι καί ἐξ αὐτῆς τῆς συλλήψεως ἐνῶσαι ἑαυτῷ τόν ἐξ αὐτῆς ληφθέντα ναόν.»⁵⁹⁰ Έτσι, λοιπόν, υποστηρίζεται, ότι ο Μεγάλος Ναός της Παναγίας (η Αχειροποίητος, δηλαδή) κτίστηκε ως αναγνώριση αυτής της αποφάσεως

⁵⁸³ Γκιολέ- Πάλλη, *Ατλας των Χριστιανικών μνημείων*, [234]

⁵⁸⁴ Σταυρούλα Δαδάκη, «Παλαιοχριστιανικοί Φίλιπποι», διαθέσιμο στο: http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=2619, ημ/νία ανάκτησης: 23/3/2023

⁵⁸⁵ Δαδάκη, ό.π.

⁵⁸⁶ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3] και Κωνσταντίνου Ράπτη, «Η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής», *Δελτίον ΧΑΕ* 40 (2019), Περίοδος Δ', σσ. 29-60

⁵⁸⁷ Ευτυχίας Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, *Αχειροποίητος (Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου)*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1986 και Πελεκανίδη, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης*. [64]

⁵⁸⁸ Ευτυχίας Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, «Από τη Μητρόπολη της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης ως το σημερινό Μητροπολιτικό ναό», *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, εκδ: ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, 1997, σσ. 239 - 256

⁵⁸⁹ Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α΄*, [323]

⁵⁹⁰ Από το κείμενο της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου, γνωστό ως «Εκθεση Πίστεως των Διαλλαγών», PG 77

και ως επικύρωση του θριάμβου της Ορθοδοξίας κατά της αιρετικής διδασκαλίας του Νεστορίου.⁵⁹¹ Η μετέπειτα επωνυμία «Αχειροποίητος», σχετίζεται με την εικόνα της Παναγίας η οποία θησαυρίζεται στον συγκεκριμένο ναό. Η εικόνα αυτή, απεικονίζει την Παναγία δεομένη, μορφή η οποία πήρε το σχήμα της κατά θαυμαστό τρόπο, εξού και η ονομασία Αχειροποίητος (= χωρίς να είναι φτιαγμένη από ανθρώπινο χέρι).⁵⁹²

Το κτηριακό συγκρότημα της Αχειροποιήτου έχει ανεγερθεί πάνω σε ρωμαϊκό οικοδόμημα για την προέλευση του οποίου υπάρχουν διάφορες εκδοχές, χωρίς να μπορούμε να πούμε κάτι με απόλυτη σιγουριά. Κάποιοι ταυτίζουν το ρωμαϊκό συγκρότημα αυτό με αρχαίο ειδωλολατρικό ναό αφιερωμένο στον θεό Διόνυσο,⁵⁹³ άλλοι με ιδιωτική οικία,⁵⁹⁴ ενώ πλέον φαίνεται να έχει επικρατήσει η άποψη για την ύπαρξη σε αυτήν την τοποθεσία αρχαίων ρωμαϊκών λουτρών.⁵⁹⁵ Σύμφωνα με την τελευταία και επικρατέστερη άποψη, η Αχειροποίητος είναι οικοδομημένη πάνω σε κομμάτι του συγκροτήματος των παλαιών δημόσιων λουτρών, τμήμα των οποίων ενσωματώθηκε εν μέρη στη βασιλική.⁵⁹⁶ Να σημειώσουμε στο σημείο αυτό, παρά το γεγονός πως στη θέση του κεντρικού ρωμαϊκού οικοδομήματος ανηγέρθει ο ναός της Αχειροποιήτου, ωστόσο τα υπόλοιπα οικοδομήματα των γειτονικών οικοδομικών νησίδων, παρέμειναν σε χρήση έως και τον 6^ο αιώνα.⁵⁹⁷ Ο κάθετος προς τη κεντρική Λεωφόρο (η οποία σχεδόν ταυτίζεται με τη σημερινή Εγνατία) δρόμος, περνούσε μπροστά από την Αχειροποίητο και τη συνέδεε με το αίθριο μίας πεντάκλιτης επισκοπικής βασιλικής, στο ίδιο σημείο όπου αργότερα ανηγέρθηκε ο καθεδρικός ναός της Αγίας Σοφίας. Το πρότυπο της νοτίου πλευράς είναι στραμμένο προς τη βυζαντινή Λεωφόρο της εποχής.⁵⁹⁸

---

⁵⁹¹ Πελεκανίδη, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης*. [64]

⁵⁹² Κουρκουτίδου, *Αχειροποίητος*, [587] και Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3] και Christos Bakirtzis, «Sur le donateur et la date des mosaïques d' Acheiropoietos à Thessalonique», *ACIAC* 9 (Roma, 21-27.9.1975), B, Roma-Città del Vaticano, 1978, p.:37-44

⁵⁹³ Ch. Edson, «Cults of Thessaloniki (Macedonia III)», *HTR* 41 (1948), p.:153-204

⁵⁹⁴ Ανδρέα Ευγγόπουλου, «Περὶ τὴν Ἀχειροποίητον Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), σσ. 472-487

⁵⁹⁵ Χαράλαμπος Μπακιρτζή, «Ρωμαϊκός λουτρών και η Αχειροποίητος της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 1983, σσ. 310-329

⁵⁹⁶ Κουρκουτίδου, *ό.π.*

⁵⁹⁷ Κωνσταντίνου Ράπτη, «Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: Μία επανεξέταση των αφιερωματικών επιγραφών στα ψηφιδωτά του τριβήλου», *Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπος Μπούρα*, Δελτίον ΧΑΕ, τ. 39, Περίοδος Δ', Αθήνα, 2018

⁵⁹⁸ Αριστοτέλη Μέντζου, «Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, τ. 21, αρ. 1, 1981, σσ. 201 - 221

Ο ναός της Αχειροποιήτου αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα μία κλασικής τρίκλιτης, ξυλόστεγης, ελληνοιστικής βασιλικής με υπερώα.⁵⁹⁹ Αποτελεί ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο κτήριο, χωρισμένο σε κλίτη με κιονοστοιχίες, ενώ το κεντρικό κλίτος είναι διπλάσιο σε πλάτος από τα πλάγια κλίτη, όπως συνηθιζόταν.⁶⁰⁰ Αν και ιδιαίτερα καλοδιατηρημένη και πιστά στην αρχική του μορφή, ωστόσο από το αρχικό κτήριο, δυστυχώς δε διατηρείται έως σήμερα, ο εξωνάρθηκας καθώς και ο φωταγωγός του κεντρικού κλίτους.⁶⁰¹ Το υπερυψωμένο τμήμα της στέγης του κεντρικού κλίτους διέθετε τον μη σωζόμενο φωταγωγό, ο οποίος αποτελούσε τον βασικό φωτισμό του ναού. Επιπλέον, ο μη σωζόμενος εξωνάρθηκας, αποτελούσε έναν χώρο ο οποίος εκτεινόταν δυτικά του νάρθηκα σαν μέρος της στοάς του αιθρίου το οποίο έφτανε έως την πλατεία των Μακεδονομάχων.⁶⁰²

Στη δυτική πλευρά της, εκεί όπου σήμερα εκτείνεται η πλατεία της Αγίας Σοφίας, βρισκόταν το αίθριό της. Η είσοδος σε αυτό γινόταν από τρεις μαρμάρινες στοές, δύο εκ των οποίων, σε κάθετο με το κτήριο άξονα, οδηγούσαν δια του εξωνάρθηκα στις δύο άκρες του δυτικού τοίχους, δηλαδή ουσιαστικά, στα πλάγια κλίτη.⁶⁰³ Στο μέσον του νοτίου τοίχους του ναού σώζεται το μνημειακό πρότυλον, μέσω του οποίου, η παλαιοχριστιανική βασιλική, θα είχε άμεση πρόσβαση στην κεντρική Λεωφόρο της εποχής.⁶⁰⁴ Στα ανατολικά του ναού, βρίσκεται αψιδωτό διαμέρισμα, το οποίο χρησιμοποιούταν πιθανόν ως διακονικό ή βαπτιστήριο,⁶⁰⁵ είτε κατ' άλλους ως μαρτύριο.

Όπως όλες οι βασιλικές, όλων των τύπων, έτσι και η Αχειροποιήτος, δε φέρει κάποια ιδιαίτερη εξωτερική διακόσμηση.⁶⁰⁶ Μόνο στοιχείο διακόσμου ίσως μπορούν να θεωρηθούν οι διακοσμητικές κόγχες του δυτικού εξωτερικού τοίχους, οι οποίες τονίζουν ακόμα περισσότερο τη δρομικότητα του κτηρίου.⁶⁰⁷ Οι παραλλαγές επίσης,

---

⁵⁹⁹ Πελεκανίδη, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης*. [64] και Κουρκουτίδου, *Αχειροποιήτος*, [587]

⁶⁰⁰ Πελεκανίδη, *ό.π.*

⁶⁰¹ Ράπτη, «Η Αχειροποιήτος Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής», [586]

⁶⁰² Κουρκουτίδου, *Αχειροποιήτος*, *ό.π.*

⁶⁰³ Πελεκανίδη, *ό.π.*

⁶⁰⁴ Κουρκουτίδου, *Αχειροποιήτος*, *ό.π.* και Ράπτη, *ό.π.*

⁶⁰⁵ Sodini, «Basiliques paléochrétiennes», [315] και Ξυγγόπουλου, «Περὶ τὴν Αχειροποιήτον», [594] και Ορλάνδου, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, [129]

⁶⁰⁶ Bakirtzis, «Acheiropoietos à Thessalonique», [592] και Πελεκανίδη, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης*. [64]

⁶⁰⁷ Γεωργίου Βελένη, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, 2003

καθώς και η διαφορετική διάταξη των παραθύρων, κόβει τη μονοτονία.⁶⁰⁸ Το μήκος του κτιρίου είμαι 51,90 μ., το πλάτος 30,80 μ., ενώ το ύψος των πλαγίων τοίχων είναι στα 14 μ. και του κεντρικού κλίτους στα 14,20 μ. (αρχικά λόγω της ύπαρξης του φωταγωγού θα ήταν ψηλότερο ωστόσο το αρχικό του ύψος μας είναι άγνωστο).⁶⁰⁹ Υπάρχει γενικά μία ισορροπία και αρμονία στα οικοδομικά μέρη του ναού.

Η είσοδος στον νάρθηκα του ναού γινόταν από πέντε τοξωτά θυραία ανοίγματα, τέσσερα εκ των οποίων ήταν τοποθετημένα στον δυτικό τοίχο και ένα στη στενή νότια πλευρά του νάρθηκα. Αντί κεντρικής πύλης, στο μέσον του δυτικού τοίχους του ναού ανοίγεται ένα τρίλοβο παράθυρο με διακοσμητικές κόγχες στο κάτω μέρος του. Τα τέσσερα μπροστινά ανοίγματα ανοίγονταν έκκεντρα, δηλαδή εκατέρωθεν του κεντρικού τρίλοβου παραθύρου. Η έλλειψη κεντρικής πύλης προφύλασσε το εσωτερικό του ναού από τον αέρα, αλλά και το Ιερό Βήμα από τα βλέμματα όσων ήταν έξω από τον ναό.⁶¹⁰ Ο νάρθηκας καταλαμβάνει όλο το δυτικό πλάτος του ναού. Με κιλλίβαντες που βρίσκονται στη δυτική απόληξη της γραμμής των κιονοστοιχιών, ο χώρος του νάρθηκα χωρίζεται σε τρία διαμερίσματα.⁶¹¹ Εκτός από το μεγάλο κεντρικό τρίλοβο άνοιγμα, υπάρχει άλλο ένα στον νοτιό τοίχο, ενώ υπάρχουν ακόμα δύο μονόλοβα ανοίγματα στον βόρειο τοίχο καθώς και κλιμακοστάσιο με εξωτερική κλίμακα που οδηγεί στο υπερώο.⁶¹²

Από τον νάρθηκα, μπαίνει κανείς στο κεντρικό κλίτος από ένα μνημειακό τρίβηλο άνοιγμα πλάτους 9μ. και ύψους 6,80μ. στο κεντρικό άνοιγμα και 6.60μ. στα δύο πλάγια ανοίγματα. Οι κίονές του είναι κατασκευασμένοι από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο.⁶¹³ Από τις εγκοπές οι οποίες υπάρχουν στις βάσεις του τριβήλου, φαίνεται ότι στο τρίβηλο υπήρχαν μαρμάρινα περιθυρώματα, τα οποία κατά τη διάρκεια της λειτουργίας θα έκλειναν με βήλα.⁶¹⁴ Το τρίβηλο διακοσμεί το σύμβολο του σταυρού σε κυκλική δόξα, που συμβολίζει το ουράνιο στερέωμα.⁶¹⁵

---

⁶⁰⁸ Πελεκανίδη, ό.π.

⁶⁰⁹ Κουρκουτίδου, *Αχειροποίητος*, [587]

⁶¹⁰ Πελεκανίδη, ό.π. και Ράπτη, «Η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής», [586]

⁶¹¹ Πελεκανίδη, ό.π.

⁶¹² Πελεκανίδη, ό.π.

⁶¹³ Κουρκουτίδου, ό.π.

⁶¹⁴ Βελένη, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, ό.π.

⁶¹⁵ Κουρκουτίδου, *Αχειροποίητος*, [587]

Το κεντρικό κλίτος του ναού διαχωρίζεται από τα πλάγια κλίτη από δύο επάλληλες κιονοστοιχίες των 12 κίωνων, κατασκευασμένων από προκοννήσιο μάρμαρο.⁶¹⁶ Οι διαχωριστικές κιονοστοιχίες φέρουν στυλοβάτη ενώ σημάδια εγκοπών πάνω σε αυτόν από μεταλλικούς γομφίους, φανερώνουν την ύπαρξη θωρακίων, τα οποία απομόνωναν το κεντρικό κλίτος, σχηματίζοντας ένα συνεχόμενο φράγμα.⁶¹⁷ Χωρίς θωράκιο παρέμενε μόνο το έκτο μετακίονιο (μετρώντας από τα δυτικά) για τη δυνατότητα επικοινωνίας με τα πλάγια κλίτη.⁶¹⁸ Ένα κενό στο μαρμάρινο δάπεδο του κεντρικού κλίτους, σε παραλληλία με τις κιονοστοιχίες, μαρτυρεί την ύπαρξη άμβωνα. Ο άμβωνας της Αχειροποιήτου (ο οποίος φυλάσσεται στην αρχαιολογική συλλογή της Ροτόντας), είναι μονόλιθος και διαθέτει ημικυκλικό εξώστη και μία χαμηλή κλίμακα των τεσσάρων σκαλοπατιών, χαρακτηριστικός τύπος άμβωνα των παλαιοχριστιανικών ναών της Θεσσαλονίκης του 5^{ου} αιώνα.⁶¹⁹

Από ίχνη του δαπέδου του ναού, μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα και για το αρχικό φράγμα του Ιερού Βήματος. Η ημικυκλική κόγχη του Ιερού είναι αρκετά μεγάλη σε διαστάσεις.⁶²⁰ Ωστόσο, ο χώρος του πρεσβυτερίου, δεν περιοριζόταν μόνο στην αψίδα του Ιερού όπως σήμερα, αλλά εκτεινόταν σε ένα μεγάλο τμήμα του κεντρικού κλίτους, έως και τον τρίτο κίονα της κιονοστοιχίας από τα ανατολικά. Ένα ευθύγραμμο υψηλό φράγμα όριζε τον χώρο, ενώ στο κέντρο του διέθετε προστώο.⁶²¹ Σήμερα, σώζονται ακόμα οι μαρμάρινες παραλληλόγραμμες πλάκες, οι οποίες αποτελούσαν τη βάση των μαρμάρων της εισόδου του ιερού, του προστώου.⁶²²

Μέσα στην κόγχη του Ιερού Βήματος βρισκόταν το σύνθρονο, σε ημικυκλικό κι αυτό, θεατροειδές σχήμα. Στο κέντρο υπερυψωμένος βρισκόταν ο επισκοπικός θρόνος, ενώ δεξιά και αριστερά του, σε χαμηλότερο επίπεδο, οι έδρες των ιερέων. Η Αγία Τράπεζα βρισκόταν στο κέντρο του ιερού, ακριβώς μπροστά από τον επισκοπικό θρόνο, αλλά έξω από την κόγχη του ιερού. Η πρόθεση, ήταν

---

⁶¹⁶ Κουρκουτίδου, ό.π.

⁶¹⁷ Cyril Mango, *Byzantine Architecture*, published by: Faber and Faber, United Kingdom, 1986 και Ορλάνδου, *Η ζυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, [129] και Κουρκουτίδου, ό.π.

⁶¹⁸ Ράπτης, Αχειροποίητος

⁶¹⁹ Κουρκουτίδου, ό.π.

⁶²⁰ Κουρκουτίδου, ό.π.

⁶²¹ Ξυγγόπουλου, «Περὶ τὴν Ἀχειροποίητον», [594]

⁶²² Πελεκανίδη, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης*. [64]

τοποθετημένη αριστερά της Αγίας Τραπέζης, εκεί όπου αρχίζει το γύρισμα της κόγχης κατά την αριστερή παραστάδα του Ιερού.⁶²³

Τα πλάγια κλίτη του ναού, ήταν ίσα σε μήκος με το κεντρικό αλλά μικρότερα τόσο σε πλάτος όσο και σε ύψος. Πάνω από τα πλάγια κλίτη, καθώς και τον νάρθηκα, βρισκόταν τα υπερώα ή αλλιώς ο γυναικωνίτης.⁶²⁴ Το ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους, διέθετε τέμπλο, κάτι το οποίο δεικνύει ότι χρησιμοποιούνταν είτε ως παστοφόριο (σύνηθες στον ελλαδικό χώρο), είτε ως διακονικό, είτε και ως παρεκκλήσιο αφιερωμένο πιθανόν στον Άγιο Δημήτριο, ο οποίος συλλατρευόταν σύμφωνα με τη θεσσαλονίτικη λειτουργική παράδοση της Αχειροποιήτου.⁶²⁵

Οι χρονογράφοι της Θεσσαλονίκης μιλούν για την Αχειροποίητο με θαυμασμό, τόσο για το μέγεθος και την επιβλητικότητά της, όσο και για τον διάκοσμό της. Ο επιβλητικός αυτός χώρος όχι μόνο δεν εκμηδενίζει την ανθρώπινη οντότητα, αλλά τον αγκαλιάζει μέσα από την ευρυχωρία του και το άπλετο φως του, κάνοντάς τον να νιώθει κι αυτός, ένα μικρό κομμάτι του Θεού στον οποίον θέλει να φτάσει.

---

⁶²³ Πελεκανίδη, ό.π.

⁶²⁴ Πελεκανίδη, ό.π.

⁶²⁵ Βελένη, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, [607]

4.2 Τα εκκλησιαστικά αρχιτεκτονικά μνημεία της εποχής του Ιουστινιανού – Ιουστινιάνεια περίοδος (6ος αι.)

Από την εποχή του Ιουστινιανού και μετά, η αρχιτεκτονική θα προχωρήσει σε περισσότερο σύνθετες μορφές ανοίγοντας σταδιακά τον δρόμο για τις αρχιτεκτονικές εκείνες δομές οι οποίες θα οδηγήσουν στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Οι αρχιτεκτονικοί τύποι που χρησιμοποιήθηκαν κατά τον 4^ο και 5^ο αι. θα αποτελέσουν τη βάση πάνω στην οποία θα στηριχθούν οι διάφορες αρχιτεκτονικές πρωτοτυπίες και θα μας οδηγήσουν σε μία καταπληκτική ποικιλία ρυθμών καθώς και σε ναούς με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια, λαμπρότητα αλλά και αρχιτεκτονική ιδιοφυΐα. Η αρχιτεκτονική της Ιουστινιάνειας περιόδου αποτελεί μία μεταβατική περίοδο καθώς περνάμε από την παλαιοχριστιανική στην πρωτοβυζαντινή ναοδομία. Η τάση για περίκεντρη διάταξη είναι αυτή που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη περίοδο καθώς και ο τονισμός του κατακόρυφου άξονα έναντι της δρομικότητας των παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Οι διαφοροποιήσεις στον τρόπο στέγασης, αποτελεί ίσως, το κυριότερο αρχιτεκτονικό επίτευγμα της εποχής του Ιουστινιανού. Ας μην ξεχνάμε ωστόσο, ότι οι αλλαγές της ναοδομίας στηρίζονται και συνδέονται με αλλαγές τόσο στο ιστορικό πλαίσιο όσο και στη Λατρεία της Εκκλησίας.

4.2.1 Ναοδομία πέρα του ελλαδικού χώρου

Οι αρχιτεκτονικές καινοτομίες της εποχής του Ιουστινιανού, δεν κατάφεραν ίσως να εξαπλωθούν τόσο όσο θα περιμέναμε. Τα σκοτεινά χρόνια που ακολούθησαν, οι συνεχείς επιδρομές, οι δογματικές διαμάχες και η γενικότερη αναστάτωση που επικρατούσε στην Αυτοκρατορία δεν βοήθησαν στη γενικευμένη εφαρμογή των σύνθετων αυτών οικοδομικών μορφών. Ο αρχιτεκτονικός ρυθμός της βασιλικής που κυριαρχούσε κατά τους δύο προηγούμενους αιώνες, θα παραμείνει ως βασική αρχή των ναών στη Δύση, ωστόσο, σε ότι αφορά στην Ανατολή θα του δοθεί μία νέα μορφή.

Η **Κωνσταντινούπολη** είναι πλέον το ακμάζον κέντρο της Αυτοκρατορίας, η Νέα Ρώμη. Ο Ιουστινιανός θα οικοδομήσει σε αυτήν λαμπρούς ναούς στα ερείπια ναών της Κωνσταντινείας περιόδου οι οποίοι καταστράφηκαν στα διάφορα επεισόδια που ξέσπασαν κατά καιρούς στην Πόλη. Το μεγαλοπρεπέστερο και αξεπέραστο δείγμα της εποχής του Ιουστινιανού δεν είναι παρά η Αγία Σοφία στην οποία έχουμε

αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα της εργασίας μας με περισσότερη λεπτομέρεια. Πρόκειται για μία τρουλαία βασιλική. Ναός τετράγωνος σχεδόν, στην κάτοψή του, με πολύ μεγάλες διαστάσεις (71 x 77μ.). Αυτό που εντυπωσιάζει είναι ο τεραστίων διαστάσεων τρούλος του ναού (32μ. διάμετρος) σε μορφή ημικυλινδρικού θόλου. Η μετάβαση από τα τόξα στη κυκλική βάση του τρούλου γίνεται με τη βοήθεια σφαιρικών τριγώνων, καινοτομία της εποχής του Ιουστινιανού.⁶²⁶

Άλλοι ναοί της συγκεκριμένης εποχής που ανεγείρονται και κοσμούν την πόλη είναι ο νέος ναός της Αγίας Ειρήνης (στη θέση του πρότερου ομώνυμου ναού που έκτισε ο Μ. Κωνσταντίνος), ο ναός των Σεργίου και Βάκχου καθώς και ο ναός των Αγίων Αποστόλων. Η Αγία Ειρήνη ήταν ξυλόστεγη βασιλική αφιερωμένη στην του Θεού ειρήνη. Μετά από την πυρκαγιά που ξέσπασε με τα επεισόδια της στάσης του Νίκα, κήκε και ξανακτίζεται από τον Ιουστινιανό.⁶²⁷ Αρχικά, μέχρι να κτιστεί η σημερινή Αγία Σοφία, ήταν έδρα του Πατριαρχείου, γι' αυτό και τελέστηκε σε αυτήν η Β' Οικουμενική Σύνοδος. Η Αγία Ειρήνη ξεφεύγει λίγο από τον αυστηρό ρυθμό της κλασικής βασιλικής καθώς τα πλάγια κλίτη της τώρα, καλύπτονταν από καμάρες.⁶²⁸ Η ανακατασκευή της από τον Ιουστινιανό έδειχνε το πέρασμα από το ρυθμό της βασιλικής στον καθαρά βυζαντινό ρυθμό. Το σημαντικό είναι ότι διατηρεί ακόμα άθικτο το αίθριό της.⁶²⁹

Ο ναός των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη, κτίστηκε το 527 από τον Ιουστινιανό. Είναι γνωστός ως μοναστήρι «εν τη μονή Ορμήσδου», το οποίο βρισκόταν κοντά στο παλάτι.⁶³⁰ Πρόκειται για περίκεντρο κτήριο σε σχήμα ακανόνιστου εξωτερικά τετραγώνου, ενώ στο εσωτερικό του κυριαρχεί το οκταγωνικό σχήμα. Αξιομνημόνευτα για τη λαμπρότητά τους, είναι τα πρότυλα του ναού. Από τις τρεις πλευρές του (βόρεια, δυτικά και νότια) ο ναός περιβάλλεται από διώροφο περίστωο. Τέλος, διέθετε νάρθηκα, ενώ στεγαζόταν με θόλο.⁶³¹

Οι Άγιοι Απόστολοι, ανήκουν στους ναούς με ελεύθερο σταυροειδές σχήμα. Είναι μία τρίκλιτη βασιλική με υπερώα, νάρθηκα και αίθριο. Ήταν ένας ναός τεραστίων διαστάσεων, που έφτανε σχεδόν τα μεγέθη της Αγίας Σοφίας, ενώ

⁶²⁶ Γαβριηλίδου, *Αγία Σοφία*, [341]

⁶²⁷ Στουφή – Πουλημένου,

⁶²⁸ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁶²⁹ Alexander Van Millingen, «Church of S. Irene», *Byzantine Churches in Constantinople*, published: Macmillan and co, London, 1912, σσ. 84 - 105

⁶³⁰ Alexander Van Millingen, «Church of S. Sergius and Bacchus», *Byzantine Churches in Constantinople*, published: Macmillan and co, London, 1912, σσ. 62 - 83

⁶³¹ Alexander Van Millingen, «Church of S. Sergius and Bacchus», ό.π.

ερχόταν δεύτερος σε σπουδαιότητα. Πρόκειται για έναν πεντάτρουλο ναό, του οποίου ο κεντρικός τρούλος στο κέντρο του σταυρού ήταν ψηλότερος από τους υπολοίπους. Στο κέντρο του ναού και κάτω από τον υψηλότερο τρούλο βρισκόταν η αγία τράπεζα και οι τάφοι πολλών αποστόλων και πατριαρχών.⁶³²

Ένας άλλος πολύ σημαντικός ναός της περιόδου στον οποίον δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε, είναι ο ιερός ναός του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσο της Μικράς Ασίας. Κτίστηκε πάνω σε ήδη υπάρχον ναό του 5^{ου} αιώνα και η κατασκευή του ολοκληρώθηκε περί το 565 μ.Χ. Η αρχική του κατασκευή ήταν ως μαρτύριο στο σημείο του τάφου του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Ιωάννου του Θεολόγου, ενώ είχε τη μορφή πεντάκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής.⁶³³ Κατά τον 6^ο αι., ο Ιουστινιανός ανεγείρει στη θέση της έναν λαμπρό σταυρόσχημο εξάτρουλο ναό, με νάρθηκα και αίθριο.⁶³⁴ Κάτω από τον κεντρικό τρούλο του ναού βρισκόταν και ο τάφος του Αγίου Ιωάννη.⁶³⁵

Αφήνοντας την κοσμοπολίτικη Κωνσταντινούπολη, θα κινηθούμε σε πιο ερημικές τοποθεσίες, ο λόγος για τη μονή της Αγίας Αικατερίνης **του όρους Σινά** η οποία κτίστηκε κατά τα έτη 548 – 565 μ.Χ. Ο ναός ανεγέρθη από τον Ιουστινιανό στο μέρος όπου ο Μωυσής είδε τη «φλεγόμενη βάτο» καθώς τον χώρο όπου βρισκόταν το φρέαρ του Ισθόρ, γι' αυτό και αποτελεί ιερό τόπο τόσο για τους Χριστιανούς όσο και για τους Εβραίους αλλά και τους Μουσουλμάνους (κάτι το οποίο μαρτυρά η ύπαρξη τζαμιού).⁶³⁶ Στον περίβολο του μοναστηριού υπάρχουν τα κελιά των μοναχών, παρεκκλήσια και το καθολικό της μονής. Πρόκειται για μία τρίκλιτη βασιλική.⁶³⁷ Εντύπωση προκαλεί το ιερό της βήμα με τρεις βαθμίδες ορθομαρμάρωσης και το σύνθρονό του καθώς και το μωσαϊκό του που είναι λίγο ύστερο της εποχής του Ιουστινιανού. Επιγραφές στις δοκούς της στέγης μαρτυρούν τα ονόματα των βασιλέων Ιουστινιανού και Θεοδώρα και κτητόρων της μονής.⁶³⁸ Η μονή αρχικά αφιερώθηκε στη Θεοτόκο, καθώς η «φλεγόμενη βάτος» αποτελεί

---

⁶³² Mango, «Approaches to Byzantine Architecture», [5]

⁶³³ Καλοκώρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁶³⁴ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

⁶³⁵ Στουφή – Πουλημένου,

⁶³⁶ Περικλή Γρηγοριάδη, *Η ιερά Μονή του Σινά κατά την τοπογραφικήν, ιστορικήν και διοικητικήν αυτής επόψιν*, Εκ του τυπογραφείου του Παναγίου Τάφου, Ιεροσόλυμα, 1875, σσ 12 - 37

⁶³⁷ Προκοπίου, *Περί κτισμάτων*, [393] και Ιορδάνη Δημακόπουλου, "Ερευνες στην αρχιτεκτονική της μονής Σινά", Στη μνήμη της Μαρίας Γεωργίου Σωτηρίου, Δελτίον ΧΑΕ, τ. 9, Περίοδος Δ', Αθήνα, 1979, σσ. 261 - 302

⁶³⁸ Γρηγοριάδη, *Η ιερά Μονή του Σινά*, [636]

προτύπωση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, αργότερα ωστόσο, λίγο μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού το καθολικό αφιερώθηκε στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος (εξού και το μωσαϊκό της κόγχης του ιερού) καθώς τόσο ο Μωυσής όσο και ο Ηλίας είχαν ακούσει τη φωνή του Κυρίου πάνω στο όρος Χωρήβ όπου βρίσκεται και η μονή.⁶³⁹

Τέλος, θα θέλαμε να αναφερθούμε στον ναό του Αγίου Βιταλίου στη **Ραβέννα της Ιταλίας**, ο οποίος αποτελεί έξοχο δείγμα της Ιουστινιάνειας αρχιτεκτονικής.⁶⁴⁰ Πρόκειται για έναν περίκεντρο οκταγωνικό ναό, ο οποίος στεγάζεται με οκτάπλευρο τρούλο με μεγάλα παράθυρα τον οποίο στηρίζουν οκτώ κολώνες. Είναι γνωστή για τα περίφημα ψηφιδωτά της, ενώ έχει εξαιρετική σημασία για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική και τέχνη, καθώς είναι η μόνη μεγάλη εκκλησία η οποία διατηρείται αυτούσια από την εποχή του Ιουστινιανού.⁶⁴¹

4.2.2 Ναοδομία στον ελλαδικό χώρο

Αν και το μεγαλύτερο επίτευγμα της εποχής του Ιουστινιανού μπορούμε να πούμε ότι είναι η οικοδόμηση της Αγίας Σοφίας, ωστόσο το παράδειγμά της δεν επαναλήφθηκε. Στον ελλαδικό χώρο λίγοι είναι οι σημαντικοί ναοί του 6^{ου} αι. στους οποίους μπορούμε να αναφερθούμε. Κάποιοι από αυτούς ακολουθούν τον περπατημένο ρυθμό της ξυλόστεγης βασιλικής, ενώ άλλοι, χρησιμοποιώντας την καινοτομία των σφαιρικών τριγώνων, τοποθετούν μεγαλόπρεπους τρούλους στο κέντρο των ναών. Κάποια δείγματα ναών της περιόδου αποτελούν η βασιλική Β΄ των Φιλίππων, η Παναγία Δροσιανή στη Νάξο, καθώς φυσικά και το λαμπρότερο δείγμα της Καταπολιανής στην Πάρο.

Η πόλη των Φιλίππων άκμαζε κατά τον 5^ο και 6^ο αι. ενώ παράλληλα κατείχε ιδιαίτερη θέση στη συνείδηση των χριστιανών καθώς εκεί ξεκίνησε τη διδασκαλία

---

⁶³⁹ Γρηγοριάδη, ό.π.

⁶⁴⁰ Harris Jonathan, *Βυζάντιο ένας άγνωστος κόσμος*, μτφρ: Γεώργιος Μπαρουξής, εκδ: Μεταίχμιο, Αθήνα, 2018

⁶⁴¹ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, [22]

του στη Μακεδονία ο Απόστολος Παύλος.⁶⁴² Όπως ήδη είδαμε στο βόρειο μέρος της ρωμαϊκής αγοράς, οικοδομείται κατά την περίοδο του Ιουστινιανού, πάνω σε ρωμαϊκά κτήρια του νοτίου τμήματος της αγοράς, η Βασιλική Β΄ των Φιλίππων, στην οποία φαίνεται να έχουν χρησιμοποιηθεί παρόμοιες τεχνικές δόμησης του θόλου με αυτές της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη.⁶⁴³ Πρόκειται για μία τρίκλιτη βασιλική μετά τρούλου και εγκάρσιο κλίτος, χαρακτηριστικός ρυθμός του 6^{ου} αι. Τον κυρίως ναό διαιρούσαν σε τρία κλίτη, δύο σειρές κιονοστοιχιών, κάθε σειρά διέθετε έξι κίονες.⁶⁴⁴ Ο ναός διέθετε πάνω από τα πλάγια κλίτη και τον νάρθηκα, γυναικωνίτη με μορφή Π.⁶⁴⁵ Αν και δεν έχει διασωθεί η στέγαση του ναού ωστόσο από τα θραύσματα τα οποία βρέθηκαν μπορούμε να συμπεράνουμε μετά βεβαιότητας ότι είχε θολωτή στέγαση. Μάλιστα σύμφωνα με μελέτες φαίνεται ότι στη στήριξη του θόλου χρησιμοποιήθηκαν εξαγωνικές χαράξεις και ημιχώνια, ενώ όπως διαπιστώνεται ο τρούλος ήταν κτιστός, ελλειψοειδής με νευρώσεις που εναλλασσόταν με παράθυρα, άριστο δείγμα του μεταβατικού αυτού σταδίου της Ιουστινιάνειας αρχιτεκτονικής.⁶⁴⁶ Ωστόσο, η δόμηση του τρούλου δεν άντεξε και η κατάρρευσή του άφησε τον ναό ημιτελή ενώ η προσπάθεια οικοδόμησης μίας από τις πρώτες βασιλικές με τρούλο στην Ελλάδα έμεινε ανεκπλήρωτη.⁶⁴⁷

Η Παναγία η Δροσιανή στη Νάξο (Εικ. 20), χρονολογείται από τον 6^ο αι. και αποτελεί κατάλοιπο από το αρχαιότερο μοναστήρι των Βαλκανίων, εξού και το όνομα Μονή που δόθηκε στον κοντινό οικισμό. Το όνομά της, της δόθηκε όταν σε μία μεγάλη περίοδο ανομβρίας, οι κάτοικοι του νησιού παρακάλεσαν την Παναγία να στείλει βροχή. Εκτός από το καθολικό, η μονή διέθετε παρεκκλήσια με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική (δύο από τα οποία έχουν τετράγωνους τρούλους) καθώς και ένα μικρό κοιμητήριο που βρίσκεται κοντά στην είσοδο του ναού και σώζονται ακόμα. Ο τύπος του ναού της Δροσιανής είναι αυτός της μονόχωρης, τρίκογχης, τρουλαίας,

---

⁶⁴² Παύλου Μυλωνά, «Αρχιτεκτονική: Η Βασιλική Β΄ των Φιλίππων στο πλαίσιο της Ιουστινιάνειας Αρχιτεκτονικής», Συνεδρία της 28ης Φεβρουαρίου 2002, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 2002

⁶⁴³ Μυλωνά, «Αρχιτεκτονική: Η Βασιλική Β΄ των Φιλίππων», ό.π.

⁶⁴⁴ Δαδάκη, «Παλαιοχριστιανικοί Φίλιπποι», [584]

⁶⁴⁵ Δαδάκη, ό.π.

⁶⁴⁶ Στυλιανού Πελεκανίδη, «Ανασκαφή Φιλίππων», Ανάτυπα εκ των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα, 1964

⁶⁴⁷ Νικολάου Καρύδη, «Βασιλική Β΄ των Φιλίππων: Οι οικοδομικές φάσεις μίας ημιτελούς εκκλησίας», διαθέσιμο στο: <https://kar.kent.ac.uk/59404/19/Karydis%20-%20Philippi%20proof.pdf>, ημ/νία ανάρτησης: 23/3/2023

σταυρικής βασιλικής.⁶⁴⁸ Αργότερα προστέθηκε η καμαροσκέπαστη στέγη του.⁶⁴⁹ Μάλιστα, είναι το μοναδικό τρουλαίο κτήριο της περιοχής.⁶⁵⁰ Το μήκος του ναού (μαζί με τη μεταγενέστερη προσθήκη της αψίδας) φτάνει τα 19,40μ. ενώ το πλάτος από το μέσο της βόρειας έως και της νότιας κόγχης φτάνει στα 8.07μ.⁶⁵¹ Η είσοδος στον ναό γίνεται από τον νάρθηκά του, ο οποίος αρχικά πρέπει να ήταν μικρότερος. Στο δυτικό μέρος έχουν προστεθεί τρία παρεκκλήσια, των οποίων ο χρόνος κατασκευής δε μας είναι γνωστός ωστόσο είναι σίγουρα μεταγενέστερα.⁶⁵² Ο ναός είναι ωστόσο ιδιαίτερα γνωστός όχι τόσο για την αρχιτεκτονική του όσο για τις ιδιότυπες εικονογραφίες του.⁶⁵³ Τον τρούλο κοσμούσε η μοναδική διπλή παράσταση που απεικονίζει τον Ιησού Χριστό. Επάλλληλα στρώματα τοιχογραφιών είχαν καλύψει την αρχική εικονογράφιση του ναού.⁶⁵⁴

4.2.3 Ο ναός της Εκατονταπυλιανής στην Πάρο

Το οικοδομικό συγκρότημα της Εκατονταπυλιανής στην Πάρο(Εικ. 21), είναι ένα από τα αρχαιότερα και σημαντικότερα μνημεία όχι μόνο του Αρχιπελάγους αλλά και σε πανορθόδοξη κλίμακα, ενώ αποτέλεσε και αποτελεί, σημείο αναφοράς τόσο της λατρευτικής όσο και της καθημερινής ζωής του τόπου.⁶⁵⁵ Η ανέγερση της Καταπολιανής ή Εκατονταπυλιανής, αρχίζει σε μία περίοδο όπου η βυζαντινή αυτοκρατορία ακτινοβολεί, ενώ παράλληλα εδραιώνεται και η χριστιανική πίστη. Τα πρώτα στάδια της ανεγέρσεως της συμπίπτουν με την ίδρυση του θεσμού των Οικουμενικών Συνόδων. Η Πάρος, ήταν ήδη επισκοπική έδρα από τον 4^ο αι.⁶⁵⁶

---

⁶⁴⁸ Χρυσόστομου Κοττάκη, *Ξενάγηση στην Παναγία την Δροσιανή*, εκδ.: Ι.Ν. Παναγίας Δροσιανής, Ενόριας Αγ. Φωτεινής Μονής Νάξου, Νάξος, 2000

⁶⁴⁹ Γκιόλε – Πάλλη, *Ατλας των Χριστιανικών μνημείων*, [234]

⁶⁵⁰ Κλήμης Ασλανίδης, *Βυζαντινή Ναοδομία στη Νάξο – Η Μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 2014

⁶⁵¹ Κοττάκη, *Ξενάγηση στην Παναγία την Δροσιανή*, ό.π.

⁶⁵² Ασλανίδης, *Βυζαντινή Ναοδομία στη Νάξο*, ό.π.

⁶⁵³ Γκιόλε – Πάλλη, ό.π.

⁶⁵⁴ Γκιόλε – Πάλλη, ό.π.

⁶⁵⁵ Δ. Αθανασούλης – Χ. Διαμαντή, «Το πρωτοβυζαντινό συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής στην Πάρο: Αποτελέσματα από τις πρόσφατες έρευνες της Εδορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων», Πρακτικά Συνεδρίου Παροικία Πάρου 11-14 Σεπτεμβρίου 2015, επιμ.: Κατσωνοπούλου Ντόρα, Αθήνα, 2019

⁶⁵⁶ Αθανασούλης – Διαμαντή, «Το πρωτοβυζαντινό συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής», [655]

Μάλιστα, όπως μαρτυρείται, ο τότε επίσκοπος, της Ακαδήμιος, είχε λάβει μέρος στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο, στη Νίκαια της Βιθυνίας.⁶⁵⁷

Η τοποθεσία του προσκυνήματος είναι στα ανατολικά του μεσαιωνικού κάστρου, στον περίβολο της αρχαίας πόλεως της Παροικίας. Κατά την εποχή της κατασκευής του, βρισκόταν εντός των αρχαίων τειχών, γι' αυτό και πήρε το όνομα "Καταπολιανή" (δηλαδή, "κατά – την - πόλη").⁶⁵⁸ Η δεύτερη ονομασία που της αποδίδεται, είναι σαφώς μεταγενέστερη και προέκυψε λόγω της παραδόσεως που υπάρχει και διασώζεται έως σήμερα, για τις ενενήντα εννέα φανερές πόρτες και τη μία κρυμμένη. Όπως λέγεται, η κλειστή αυτή πόρτα θα ανοίξει όταν πάρουν οι Έλληνες την Πόλη.⁶⁵⁹

Το παλαιοχριστιανικό κτιριακό συγκρότημα της Εκατονταπυλιανής, συνδέεται με τις αυτοκρατορικές χορηγίες δύο μεγάλων μορφών, του Μεγάλου Κωνσταντίνου και του Ιουστινιανού.⁶⁶⁰ Ο ναός της Εκατονταπυλιανής της Πάρου, είναι θεμελιωμένος πάνω στα ερείπια του αρχαίου γυμναστηρίου, όπως μαρτυρούν η ανακάλυψη παραστάσεων άθλων του Ηρακλή αλλά και ρωμαϊκών επιγραφών.⁶⁶¹ Οι πρώτες οικοδομικές φάσεις του ναού ανάγονται κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, στα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου και της μητέρας του, της Αγίας Ελένης, οι οποίοι υπήρξαν και κτήτορες του ναού.⁶⁶² Από την πρώτη βασιλική της Κωνσταντινείας περιόδου διασώθηκε ένα μεγάλο μέρος του νάρθηκα, λείψανα του αιθρίου και του βαπτιστηρίου με τη σταυρική κολυμβήθρα.⁶⁶³ Επικρατεί η άποψη ότι το κτιριακό συγκρότημα καταστρέφεται από πυρκαγιά και οι τρεις ξυλόστεγοι ναοί του (Καταπολιανή, Αγ. Νικόλαος και Αγ. Ανάργυροι) ανακατασκευάζονται από τον Ιουστινιανό σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά πρότυπα της εποχής του, οπότε και έχουμε τη δεύτερη φάση οικοδόμησης του ναού.⁶⁶⁴ Ωστόσο, οι εργασίες αναπαλαίωσης που ξεκίνησαν το 1961 υπό την καθοδήγηση και επίβλεψη του Α.

---

⁶⁵⁷ Αλιμπράντης, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, [189]

⁶⁵⁸ Γεωργίου Ν. Κορρέ, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, εκδ.: Μαυρίδης, Αθήνα, 1954

⁶⁵⁹ Κορρέ, *Η Εκατονταπυλιανή*, ό.π.

⁶⁶⁰ Αγγελικής Μητσάνη, «Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου», Δελτίον ΧΑΕ, τ. 27, Περίοδος Δ΄, Αθήνα, 2006, σσ. 75 - 90

⁶⁶¹ Αναστασίου Ορλάνδου, «Η πρόσφατος Αναστήλωσις της Καταπολιανής της Πάρου», Ανάτυπον από την ΕΕΚΜ, τομ. Ε΄, 1965, σσ.138 - 141

⁶⁶² Αλιμπράντης, ό.π.

⁶⁶³ Αλιμπράντης, ό.π.

⁶⁶⁴ Αλιμπράντης, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, [189] και Νορά, *Εκκλησίες στα νησιά του Αιγαίου*, [471]

Ορλάνδου,⁶⁶⁵ απέδωσαν μεν την οικοδόμηση του υφιστάμενου ναού πάνω σε προϋπάρχοντα κτιριακά λείψανα, που μαρτυρούν παλαιότερες φάσεις στην οικοδόμηση του ναού, χωρίς ωστόσο να υπάρξει κάποια ισχυρή μαρτυρία για οικοδόμηση του ναού πάνω σε προγενέστερη Κωνσταντινεία ξυλόστεγη βασιλική, επί της οποίας προστέθηκε θολοδομία.⁶⁶⁶

Ο ναός της Παναγίας της Εκατονταπυλιανής είναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου και είναι ο αρχαιότερος σωζόμενος ορθόδοξος ναός προς τιμήν της Υπεραγίας Θεοτόκου.⁶⁶⁷ Στο κτιριακό συγκρότημα της Καταπολιανής, εκτός από τον κυρίως ναό, υπάρχει στα ΒΑ ο ναός του Αγίου Νικολάου, καθώς και στα ΝΑ το παρεκκλήσι των Αγίων Αποστόλων και το Βαπτιστήριο.⁶⁶⁸

Η Εκατονταπυλιανή, κατατάσσεται στον τύπο της σταυρικής βασιλικής με τρούλο. Ο συγκεκριμένος τύπος είναι χαρακτηριστικός της Ιουστινιάνειας εκκλησιαστικής αρχιτεκτονική και αποτελεί εξέλιξη των σταυρικών μαρτυρίων που κτίζονταν πάνω από τους τάφους των μαρτύρων από τον 4^ο αι.⁶⁶⁹ Η κάτοψη του ναού δίνει τον τύπο της σταυρικής βασιλικής ωστόσο, όχι κατ' ακρίβεια.⁶⁷⁰ Ο συνδυασμός βασιλικής και περίκεντρου κτιρίου, ο τονισμός του διαμήκους άξονα, καθώς και η περίκεντρη διάταξη γύρω από τον τρουλλαίο πυρήνα, είναι μερικά ακόμα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής της περιόδου του Ιουστινιανού.⁶⁷¹ Ουσιαστικά, πρόκειται για μία σύνθεση τεσσάρων βασιλικών, που ενώνονται και σχηματίζουν σταυρό. Ο κυρίως ναός είναι μία (δρομική) βασιλική με μήκος 40μ. και πλάτος 25μ.⁶⁷² Οι τέσσερις κεραίες του σταυρού διαθέτουν άνισο μήκος και πλάτος με αποτέλεσμα να επηρεάζεται η στήριξη του τρούλλου, ο οποίος είναι ελλειψοειδής και ως προς την κάτοψη ελαφρώς πεπλατυσμένος.⁶⁷³ Κάθε κεραία του σταυρού

---

⁶⁶⁵ Αναστασίου Ορλάνδου, «Εργασίες αναπαλαίωσης της Καταπολιανής Πάρου», Μεσαιωνικά Κυκλάδων, Δελτίον ΧΑΕ, τ. 17, Αθήνα, 1961, σσ. 280 - 281

⁶⁶⁶ Σωτήρη Βογιατζή, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Καταπολιανής Πάρου», Πρακτικά στο Εικοστό Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ, Αθήνα, 2008

⁶⁶⁷ Αλιμπράντη, ό.π.

⁶⁶⁸ Γκιόλε, Εκατονταπυλιανή και Η.Η. Jewell et F.W. Hasluck, «The Church of Our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatonapyliani) in Paros», *The Journal of Hellenic Studies*, Published By: The Society for the Promotion of Hellenic Studies, Vol. 41, Part. 2, pp. 293-294

⁶⁶⁹ Αλιμπράντη, ό.π.

⁶⁷⁰ Αθανασούλης – Διαμαντή, «Το πρωτοβυζαντινό συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής», [655]

⁶⁷¹ Αθανασούλη, ό.π.

⁶⁷² Αλιμπράντη, ό.π.

⁶⁷³ Σωτήρη Βογιατζή, «Ψηλαφώντας τις επεμβάσεις του Α. Κ. Ορλάνδου στην Παναγία Εκατονταπυλιανή», *Ιερός Ναός Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου - 50 χρόνια από την*

στεγάζεται από τρεις θόλους εκ των οποίων ο μεσαίος είναι ψηλότερος. Οι πλάγιοι θόλοι χωρίζονται από τους μεσαίους με μαρμάρινους πεσσούς, οι οποίοι μοιάζουν σαν συνέχεια των κιόνων που βρίσκονται στο ισόγειο.⁶⁷⁴

Στο σημείο τομής των υψηλότερων θόλων, οι οποίοι βρίσκονται στις κεραίες του ναού, υψώνεται ο τρούλος. Ο κεντρικός τρούλος δε διαθέτει τύμπανο, ενώ η στήριξή του γίνεται πάνω σε τέσσερις πεσσούς, καθώς και στις καμάρες που σχηματίζουν οι κεραίες του σταυρού. Για την καλύτερη στήριξη του τρούλου χρησιμοποιούνται τα σφαιρικά τρίγωνα, καινοτομία της εποχής του Ιουστινιανού.⁶⁷⁵ Οι ανισομεγέθεις κεραίες του σταυρού δυσκολεύουν τη στήριξη του κεντρικού θόλου, οδηγώντας σε έναν τρούλο με ελλειψοειδή μορφή. Αν η πρόθεση για δημιουργία τρούλου υπήρχε εξαρχής, τότε τα σκέλη των αξόνων του σταυρού θα έπρεπε να είναι ισοσκελή, ώστε να σχηματίζουν τετράγωνη βάση, κάτι το οποίο προκαλεί εντύπωση και ενισχύει την άποψη για θεμελίωση του ναού πάνω σε προϋπάρχουσα ξυλόστεγη βασιλική.⁶⁷⁶ Στη βάση του τρούλου υπάρχουν οκτώ ανοίγματα, τα οποία λειτουργούν ως φωταγωγοί, επιτρέποντας το φως να μπει στο εσωτερικό του ναού.⁶⁷⁷

Γύρω από τον σταυρικό πυρήνα, υπάρχουν στοές, οι οποίες στον επάνω όροφο φέρουν ευρύχωρα υπερώα, καθώς και ένας στενός νάρθηκας ο οποίος φέρει κι αυτός υπερώο.⁶⁷⁸ Τα ευρύχωρα υπερώα αποτελούν ένα ακόμα δείγμα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 6^{ου} αιώνα.⁶⁷⁹ Ο νάρθηκας είναι σχετικά στενός, ενώ αριστερόθεν και δεξιόθεν του νάρθηκα, υπάρχουν οι πλάγιες θύρες από τις οποίες εισέρχεται κανείς στα πλάγια κλίτη του ναού. Πλαγίως του νάρθηκα υπάρχουν δύο ημικυκλικές κόγχες, η πόρτα της μίας από αυτές οδηγεί στο κλιμακοστάσιο του γυναικωνίτη και της άλλης στο βαπτιστήριο.⁶⁸⁰ Στον όροφο του νάρθηκα υπάρχουν δύο μονόλοβα παράθυρα στις άκρες, ενώ στο μέσον βρίσκεται ένα μεγάλο τρίλοβο παράθυρο κάτω από το οποίο, στην πρόσοψη, υπάρχουν

Αποκατάστασή του από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου 2015, επιμ.: Ντόρα Κατσωνοπούλου, Αθήνα, 2019, σσ. 127 - 143

⁶⁷⁴ Αλιμπράντης, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, [189]

⁶⁷⁵ Βογιατζή, «Ψηλαφώντας τις επεμβάσεις του Α. Κ. Ορλάνδου», [673]

⁶⁷⁶ Αθανασούλης – Διαμαντή, «Το πρωτοβυζαντινό συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής», [655]

⁶⁷⁷ Αλιμπράντης, *ό.π.*

⁶⁷⁸ Βογιατζή, «Ψηλαφώντας τις επεμβάσεις του Α. Κ. Ορλάνδου», [673]

⁶⁷⁹ Αθανασούλης, *ό.π.*

⁶⁸⁰ Αλιμπράντης, *ό.π.*

μαρμάρيني πεσσοί οι οποίοι σχηματίζουν το τρίβηλο.⁶⁸¹ Η διαρρύθμιση αυτή της προσόψεως του ναού είναι καθώς φαίνεται, από τον αρχικό σχεδιασμό του, η οποία διατηρήθηκε και έπειτα κατά την ανακατασκευή του από τον Ιουστινιανό.⁶⁸²

Στην ανατολική κεραία του ναού υπάρχει η αψίδα του ιερού με το τρίλοβο παράθυρό της. Το Ιερό Βήμα, χωρίζεται από τον κυρίως ναό από ένα ευθύγραμμο μαρμάρινο τέμπλο, το οποίο, όπως όλα τα τέμπλα του 6^{ου} αιώνα καλύπτει όλο το πλάτος στο ανατολικό σκέλος του ναού.⁶⁸³ Η σημερινή θέση του τέμπλου, ταυτίζεται με την αρχική του, ενώ είναι τοποθετημένο πάνω σε παλαιοχριστιανικό στυλοβάτη.⁶⁸⁴ Σώζονται ακόμα οι τέσσερις κίονες του αρχικού τέμπλου μαζί με τα βάθρα καθώς και δύο θωράκια, τα οποία φέρουν κτητορικά σταυρόσημα και επιγραφές.⁶⁸⁵ Η χάραξη κτητορικών μονογραμμάτων πάνω στα θωράκια είναι μία σύνηθης πρακτική κατά τον 6^ο αιώνα ενώ βοηθάει ιδιαίτερα στη διαδικασία χρονολόγησης του ναού.⁶⁸⁶

Εντύπωση προκαλεί το εξαιρετικό κιβώριο της Αγίας Τραπέζης. Η παλαιότερη μαρτυρία γύρω από τον ναό της Εκατονταπυλιανής με αναφορά στο θαυμαστό κιβώριό της γίνεται από τον βιογράφο της Αγίας Θεοκτίστης της Λεσβίας.⁶⁸⁷ Δυστυχώς το αρχικό κιβώριο καταστράφηκε είτε από την προσπάθεια των Αράβων να το μεταφέρουν στο νησί της Κρήτης,⁶⁸⁸ είτε λόγω σεισμού.⁶⁸⁹ Ωστόσο, τα τεμάχια του κιβωρίου βρέθηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών και κατέστησαν εφικτή την αναστήλωσή του. Η βάση των κιόνων είναι κατασκευασμένη από λευκό χοντρόκοκκο παριανό μάρμαρο, ενώ σημαντικό δείγμα αποτελεί η χρήση μίας σπάνιας ποιότητας μαρμάρου από την Προκόννησο.⁶⁹⁰ Το συγκεκριμένο μάρμαρο, είναι ειδικής κοπής, μιμείται τις ελικοειδής ραβδώσεις και χρησιμοποιείται ιδιαίτερα κατά τον 6^ο αι. λόγω της δραματικής μείωσης στην παραγωγή των χρωματιστών μαρμάρων.⁶⁹¹ Σύμφωνα με επιγραφή, δωρητής του κιβωρίου φέρεται

⁶⁸¹ Αλιμπράντης, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, [189]

⁶⁸² Κορρέ, *Η Εκατονταπυλιανή*, [658]

⁶⁸³ Ορλάνδου, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, [129]

⁶⁸⁴ Jewell et Hasluck, «The Church of Our Lady»,

⁶⁸⁵ Μητσάνη, «Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο», [660]

⁶⁸⁶ Μητσάνη, *ό.π.*

⁶⁸⁷ Αγγελικής Μητσάνη, «Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου», *Δελτίον ΧΑΕ*, τ. 19, Περίοδος Δ', Αθήνα, 1997, σσ. 319 - 334

⁶⁸⁸ Μητσάνη, «Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο», [687]

⁶⁸⁹ Ορλάνδου, «Η πρόσφατος Αναστήλωση της Καταπολιανής», [661]

⁶⁹⁰ Μητσάνη, *ό.π.*

⁶⁹¹ Ορλάνδου, *ό.π.*

να είναι ένας από τους επισκόπους του ναού, Υλάσιος και Γεώργιος, τα ονόματα των οποίων είναι χαραγμένα στα κιονόκρανα του ναού και στα θωράκια του τέμπλου, αντίστοιχα.⁶⁹² Το κιβώριο, επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση του ναού γύρω στο 540 μ.Χ.⁶⁹³

Δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε και στην Αγία Τράπεζα, η οποία αποτελείται από παλαιά πλάκα μαρμάρου και στηρίζεται πάνω σε δύο αρχαίους κίονες. Κάτω από την Αγία Τράπεζα υπάρχει μία μικρή κρύπτη. Σε αυτήν την κρύπτη οδηγεί ένα μικρό άνοιγμα με κλίμακα το οποίο βρίσκεται πίσω από την Αγία Τράπεζα.

Για την τοιχοποιία του ναού χρησιμοποιήθηκε ντόπια παριανή πέτρα ενώ, όπως ήταν οι επιταγές της εποχής για τα δημόσια πρωτοβυζαντινά κτήρια, ο ναός ήταν επιχρυσωμένος. Έφερε επιπλέον, πλούσιο διάκοσμο με ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και ορθομαρμαρώσεις.⁶⁹⁴ Η θολοδομία του αποτελείται από εναλλασσόμενες ζώνες πωρόλιθου σε διάφορα χρώματα (πράσινο, πορφυρό και λευκό) όπως φάνηκε έπειτα από την αφαίρεση των αμμοκονιαμάτων κατά τις εργασίες αναπαλαίωσής του.⁶⁹⁵ Τα τρίλοβα παράθυρα τα οποία διέθετε ήταν διακοσμημένα με λίθινους θολίτες.⁶⁹⁶ Ο αρχιτέκτονας της Εκατονταφυλιανής, χρησιμοποίησε όσο το δυνατόν καλύτερα τα διαθέσιμα δομικά υλικά καθώς και τους ντόπιους εργάτες, ενώ όπως φαίνεται ήταν καλός γνώστης των αρχιτεκτονικών εξελίξεων της εποχής.⁶⁹⁷ Μάλιστα, υποστηρίζεται, ότι στο κτίσιμο του ναού, ως επιβλέπων ήταν ένας τεχνίτης, ο οποίος διατέλεσε μαθητής του πρωτομάστορα της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως και ονομαζόταν Ιγνάτιος.⁶⁹⁸

Ας περάσουμε τώρα στα υπόλοιπα βασικά κτήρια του εκκλησιαστικού συγκροτήματος της Εκατονταφυλιανής. Ο ναός του Αγίου Νικολάου, όπως μαρτυρεί και ο τρόπος σύνδεσής του με τον κυρίως ναό, καθώς και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του, είναι σύγχρονος με τον ναό της Καταπολιανής.⁶⁹⁹ Η

---

⁶⁹² Jewell et Hasluck, «The Church of Our Lady»,

⁶⁹³ Μητσάνη, ό.π.

⁶⁹⁴ Αθανασούλης – Διαμαντή, «Το πρωτοβυζαντινό συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταφυλιανής», [655]

⁶⁹⁵ Ορλάνδου, «Εργασίες αναπαλαίωσης της Καταπολιανής», [665]

⁶⁹⁶ Αθανασούλης, ό.π.

⁶⁹⁷ Αθανασούλης, ό.π.

⁶⁹⁸ Αλιμπράντης, *Η Εκατονταφυλιανή της Πάρου*, [189]

⁶⁹⁹ Αθανασούλης, ό.π.

αρχιτεκτονική του διαρρυθμισμού είναι θα λέγαμε κάπως ιδιαίτερη καθώς συνδυάζει τον τύπο της τρίκλιτης δρομικής βασιλικής στο ισόγειο με αυτόν του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στον όροφο των υπερών, αποτελώντας ένα από τα πιο πρώιμα δείγματα αυτού που θα ονομαστεί μετά μεϊκτός τύπος ή Μυστρά.⁷⁰⁰ Τα υπερώα του βρίσκονται στο ίδιο ύψος με αυτά του ναού της Παναγίας, γι' αυτό και επικοινωνούν μεταξύ τους.⁷⁰¹

Στην ανατολική κεραία του σταυρικού ναού βρίσκεται το δορυφορικό παρεκκλήσι των Αγίων Αναργύρων. Το παρεκκλήσι αυτό είναι μονόχωρο με νάρθηκα, ενώ στεγάζεται με σταυροθόλια.⁷⁰² Επικοινωνεί τόσο με τον χώρο του Ιερού Βήματος όσο και με τον κυρίως ναό, ενώ χρησίμευε ως διακονικό.⁷⁰³ Σε αυτό οι πιστοί διέθεταν τις προσφορές τους ενώ ταυτόχρονα φυλάσσονταν διάφορα ιερά σκεύη καθώς και το Ευαγγέλιο. Το συγκεκριμένο παρεκκλήσιο έχει μείνει αναλλοίωτο σε μεγάλο βαθμό, ενώ προκαλεί εντύπωση η διάταξη των χώρων του. Διαθέτει δύο ανισομεγέθη χώρους εκ των οποίων ο μεγαλύτερος αποτελεί το Ιερό Βήμα και ο μικρότερος τον κυρίως ναό.⁷⁰⁴ Πάνω από το παρεκκλήσι των Αγίων Αναργύρων, υπάρχουν δύο εγκάρσια ορθογώνια δωμάτια, τα οποία διαθέτουν άνοιγμα (σαν παράθυρο) προς το Ιερό Βήμα του ναού. Η μία άποψη υποστηρίζει ότι τα δωμάτια αυτά χρησίμευαν ως είδος ξενώνα σημαντικών προσώπων, πολύ πιθανόν ακόμα και του ίδιου του αυτοκράτορα.⁷⁰⁵ Από την άλλη υπάρχει και η άποψη ότι αυτοί οι χώροι χρησίμευαν ως “μυτατώριο” (Εικ. 13), μία αίθουσα δηλαδή στην οποία άλλαζε ο επίσκοπος τη στολή του.⁷⁰⁶

Τέλος, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το Βαπτιστήριο της Εκατονταπυλιανής, καθώς αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο στην Ελλάδα με τη μορφή ναού του 6^{ου} αιώνα.⁷⁰⁷ Η πρώτη κατασκευή του τοποθετείται κατά τον 4^ο αι., οπότε κατασκευάστηκε και η σταυρική κολυμβήθρα του.⁷⁰⁸ Είναι προσκολλημένο στο νότιο μέρος του ναού και παρουσιάζει την κάτοψη μίας τρίκλιτης βασιλικής με

---

⁷⁰⁰ Βογιατζή, «Ψηλαφώντας τις επεμβάσεις του Α. Κ. Ορλάνδου», [673] και Αλιμπράντης, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, [189]

⁷⁰¹ Βογιατζή, ό.π.

⁷⁰² Αθανασούλης – Διαμαντή, «Το πρωτοβυζαντινό συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής», [655]

⁷⁰³ Αλιμπράντης, ό.π.

⁷⁰⁴ Βογιατζή, ό.π.

⁷⁰⁵ Βογιατζή, «Ψηλαφώντας τις επεμβάσεις του Α. Κ. Ορλάνδου», [673]

⁷⁰⁶ Πάλλα, «Αρχαιολογικά – Λειτουργικά», [162]

⁷⁰⁷ Αλιμπράντης, ό.π.

⁷⁰⁸ Αλιμπράντης, ό.π.

τρούλο.⁷⁰⁹ Το Βαπτιστήριο επικοινωνεί τόσο με το δεξιό πλάγιο κλίτος του ναού όσο και με τον αύλειο χώρο.⁷¹⁰ Όπως προκύπτει από τη μελέτη του κτιρίου, προστέθηκε μετά από το τέλος της οικοδόμησης του ναού, χωρίς ωστόσο να υπάρχει μεγάλη χρονολογική απόκλιση.⁷¹¹ Το Βαπτιστήριο της Εκατονταφυλιανής, κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για τη τέλεση του βαπτίσματος. Όταν ωστόσο, κατά τον 6^ο αιώνα, καθιερώθηκε ο νηπιοβαπτισμός, μετατράπηκε σε ναό, ενώ άνωθεν του φωτιστηρίου κατασκευάστηκε τρούλος. Θόλοι δημιουργήθηκαν τόσο στα πλάγια κλίτη όσο και στον νάρθηκα.⁷¹²

Το όλο κτιριακό συγκρότημα της Εκατονταφυλιανής στην Πάρο, έπειτα και από τις διαδικασίες αναπαλαίωσης του Α. Ορλάνδου, δίνει τη δυνατότητα στον κάθε επισκέπτη να αγγίξει ένα μικρό κομμάτι της ιστορίας και να βιώσει για λίγο τη μαγεία της πρωτοβυζαντινής αρχιτεκτονικής. Δεν είναι λοιπόν υπερβολικό το γεγονός ότι συγκαταλέγεται στα σημαντικότερα χριστιανικά μνημεία παγκοσμίως.

4.3 Τα εκκλησιαστικά αρχιτεκτονικά μνημεία της Πρωτοβυζαντινής περιόδου (7^{ος}, 8^{ος} και 9^{ος} αιώνας)

Με τον Ιουστινιανό γίνεται μία αρχή για το πέρασμα από την παλαιοχριστιανική προς τη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Ωστόσο, κατά τον 7^ο, 8^ο και 9^ο αιώνα, παρατηρείται μία σημαντική έκπτωση στις αρχιτεκτονικές μορφές, καθώς και στον διάκοσμο των εκκλησιών, κυρίως λόγω των κακών οικονομικών συνθηκών. Άλλοι λόγοι οι οποίοι κράτησαν στάσιμη την αρχιτεκτονική μετά από το μεγάλο αρχιτεκτονικό επίτευγμα του ναού της Αγίας Σοφίας, είναι η διακοπή των επικοινωνιών μεταξύ των διαφόρων επαρχιών, η συνακόλουθη δυσκολία διακίνησης δομικών υλικών καθώς και η υποβάθμιση της δομικής τεχνολογίας μαζί με την προσάρτηση μαρμάρινων μελών από ρωμαϊκά ή αρχαιοελληνικά μνημεία. Βασικά χαρακτηριστικά της πρωτοβυζαντινής περιόδου είναι οι συγχωνεύσεις των πρωτοχρησιμοποιούμενων αρχιτεκτονικών ρυθμών καθώς και ο ανεικονικός διάκοσμος που επικρατεί στο εσωτερικό των εκκλησιών λόγω των διαφόρων διαφωνιών κατά την Εικονομαχία. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στον χώρο τέλεσης τους Μυστηρίου

⁷⁰⁹ Βογιατζή, ό.π.

⁷¹⁰ Αλιμπράντης, ό.π.

⁷¹¹ Βογιατζή, «Οικοδομική ιστορία της Παναγίας Καταπολιανής», [666]

⁷¹² Αλιμπράντης, *Η Εκατονταφυλιανή της Πάρου*, [189]

της Θείας Ευχαριστίας, ο οποίος καταλαμβάνει όλο και μεγαλύτερο μέρος του ναού. Ο τρουλωτός κεντρικός χώρος που τελείται η Αναίμακτη Θυσία, αποτελεί το σπουδαιότερο στοιχείο του κτίσματος και από αυτόν θα ξεπηδήσει ο νέος εκκλησιαστικός τύπος του σταυροειδούς ναού με τρούλο.

4.3.2 Ναοί πέρα από τον ελλαδικό χώρο

Η δόμηση των εκκλησιών συνεχίζει να ακολουθεί τα παλαιοχριστιανικά πρότυπα ωστόσο υπάρχουν και κάποιες διαφοροποιήσεις. Η χρήση τρούλων είναι πλέον συχνή, ενώ όσο αφορά το εσωτερικό των ναών, το ιερό βήμα έχει πλέον διευρυνθεί και είναι τριμερές. Αν και οι διακίνηση ιδεών και νέων τεχνικών ήταν δύσκολη στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας λόγω της δυσκολίας των μετακινήσεων, ωστόσο οι καινοτόμες τεχνικές δόμησης που εφαρμόστηκαν στην Κωνσταντινούπολη κατά την εποχή του Ιουστινιανού ταξίδεψαν σταδιακά σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία.

Κάποιοι ναοί της περιόδου, στους οποίους αξίζει να αναφερθούμε, είναι ο ναός του Ακαταλήπτου (Χριστού) και το Καθολικό της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και ο ναός της Θεοτόκου στη Νίκαια της Βιθυνίας. Επιπλέον, ο Άγιος Νικόλαος στα Μύρα της Λυκίας αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα αρχιτεκτονικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ξεκινώντας από τους ναούς της Κωνσταντινούπολης, ο ναός του Ακαταλήπτου, όπως είναι γνωστός, αποτελεί μνημείο του 9^{ου} αιώνα και είναι ένας σταυροειδής ναός με τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα που του δίνουν την τελική μορφή του εγγεγραμμένου σταυροειδούς.⁷¹³ Διαθέτει τρούλο με δεκαέξι νευρώσεις. Στην πλινθοδομή συναντάμε εναλλασσόμενες στρώσεις από πλίνθους και λιθοδομή, όπως οι περισσότεροι ναοί της περιόδου. Πλέον διατηρείται ως τζαμί.⁷¹⁴ Το καθολικό της Μονής της Χώρας ή του Σωτήρος Χριστού, κτίστηκε κατά τον 7^ο αι. στον λόφο της Κωνσταντινούπολης, νότια του Κεράτιου κόλπου. Ωστόσο, γύρω στον 11^ο αιώνα υπέστη αρκετές επισκευές.⁷¹⁵ Ο ναός μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια μεταβατική τρουλαία βασιλική σε σχήμα σταυρού με ισομεγέθους κεραίες. Στο κεντρικό μέρος τους ναού υψώνεται ο κεντρικός τρούλος ο οποίος διαθέτει ψηλό τύμπανο.

⁷¹³ Καλοκύρη, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν*, [3]

⁷¹⁴ Καλοκύρη, *ό.π.*

⁷¹⁵ Καλοκύρη, *ό.π.* και Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

Από τα πιο σημαντικά ίσως δείγματα της περιόδου θεωρείται ο ναός της Θεοτόκου στη Νίκαια της Βιθυνίας. Ήταν μνημείο του 8^{ου} αιώνας, ο οποίος δυστυχώς καταστράφηκε ολοσχερώς από πυρκαγιά κατά τη Μικρασιατική καταστροφή.⁷¹⁶ Δεδομένου ωστόσο, ότι, έως το 1922, ο ναός βρισκόταν σε πλήρη λειτουργία και στην πρότερή του κατάσταση, μπορούμε να εξάγουμε αρκετά συμπεράσματα για την αρχιτεκτονική της περιόδου μέσα από έγγραφα αλλά και φωτογραφικό υλικό. Ο ναός της Θεοτόκου αποτελούσε Καθολικό Μονής και τα χαρακτηριστικά του μαρτυρούν έναν εγγεγραμένο σταυροειδή μετά τρούλου, χαρακτηριστικό δείγμα αρχιτεκτονικού ρυθμού της περιόδου. Χωριζόταν με κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη, ενώ φέρει υπερώα πάνω από τα δύο πλάγια κλίτη και τον νάρθηκα.⁷¹⁷ Τόσο τα πλάγια κλίτη, όσο και τα υπερώα επικοινωνούν με τον κεντρικό πυρήνα του κτιρίου μέσω τοξοστοιχιών, δημιουργώντας την εντύπωση ότι ο πυρήνας του ναού περιβάλλεται από περίστωο. Ο νάρθηκας απομονώνεται από τον κυρίως ναό με τοίχο που φέρει μία μόνο είσοδο.⁷¹⁸

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στα Μύρα της Λυκίας, κτισμένος κατά τον 9^ο αι. πάνω σε ήδη υπάρχον παλαιοχριστιανικό μαρτύριο αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο, αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του ρυθμού της βασιλικής μετά τρούλου.⁷¹⁹ Στο ιερό βήμα διέθετε μαρμάρινο σύνθρονο με δέκα βαθμίδες το οποίο σώζεται έως σήμερα καθώς και μαρμάρινη Αγία Τράπεζα με κιβώριο. Οι διασωθείσες τοιχογραφίες του ναού έχουν ιδιαίτερη θρησκευτική αλλά και αρχαιολογική αξία. Γύρω από τον ναό διατηρούνται διάφορα προσκτίσματα και παρεκκλήσια.⁷²⁰ Διέθετε βαπτιστήριο το οποίο επικοινωνούσε με τον ναό με είσοδο που το ένωνε με τον εσωνάρθηκα. Ο ναός είχε πολύ μεγάλες διαστάσεις και η φήμη του ήταν τέτοια ώστε προσέτρεχαν σε αυτόν πλήθη προσκυνητών για να προσκυνήσουν και να εναποθέσουν τα τάματά τους προς χάριν του Αγίου.⁷²¹

---

⁷¹⁶ Καλοκύρη, ό.π.

⁷¹⁷ Νικολάου Καστρινάκη, «Νίκαια (Βυζάντιο), Ναός Κοιμήσεως», Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2005

⁷¹⁸ Καστρινάκη, ό.π.

⁷¹⁹ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁷²⁰ Λίτσας Ι. Χατζηφώτη, «Η βασιλική του Αγίου Νικολάου στα Μύρα της Λυκίας», διαθέσιμο στο: <https://ikivotos.gr/post/2549/h-basilikh-toy-agiou-nikolaoy-sta-myra-lykias>, ημ/νία ανάκτησης: 23/3/2023

⁷²¹ Σάββας Πασχαλίδης, *Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία*, εκδ: ΕΜΒΡΥΟ, 2018, σ. 56-57

4.3.3 Ναοί στον ελλαδικό χώρο

Οι επιρροές από την πρωτοβυζαντινή αρχιτεκτονική δεν ήταν δυνατόν να μην φτάσουν και στον ελλαδικό χώρο. Άλλωστε τα νησιά του Αιγαίου είχαν στενή επικοινωνία με την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, ενώ η ηπειρωτική χώρα όχι μόνο διατηρούσε εμπορικές σχέσεις, αλλά αποτελούσε και τη γέφυρα του ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας με το δυτικό. Η διακίνηση λοιπόν των ιδεών ήταν απολύτως φυσιολογική και αναμενόμενη. Η Θεσσαλονίκη αποτελούσε το κέντρο των εμπορικών συναλλαγών και σταυροδρόμι πολιτισμών, ο ναός της Αγίας Σοφίας είναι ένα εξαιρετικό δείγμα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής επηρεασμένο από τον τύπο των εκκλησιών που κτίζονται στην Πόλη κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Τον ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, θα τον εξετάσουμε με περισσότερη λεπτομέρεια στην επόμενη υποενότητά μας. Άλλοι ναοί στους οποίους αξίζει να κάνουμε μνεία, είναι αυτοί του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα της Κρήτης, ο ναός της Παναγίας στη Σκριπού Βοιωτίας, του Αγίου Νίκωνος στη Σπάρτη καθώς και η βασιλική στο Τηγάνι της Μάνης.

Η νήσος της Κρήτης κοσμείται από πάρα πολλά μοναστήρια και βυζαντινούς ναούς. Οι πρώτες αναφορές για μοναστήρια στην περιοχή της Κρήτης ανάγεται κατά το έτος 668 και αφορά στις μονές Παλαιά και Αρσιλή.⁷²² Ένας ναός με ιδιαίτερη αρχαιολογική αξία είναι αυτός του Αγίου Τίτου Γόρτυνας Κρήτης, αφιερωμένος φυσικά στον Απόστολο Τίτο, ο οποίος όχι μόνο ήταν μαθητής του Αποστόλου Παύλου, αλλά και αυτός που ίδρυσε την τοπική εκκλησία της Κρήτης, ενώ διατέλεσε πρώτος επίσκοπός της.⁷²³ Ο ναός οικοδομήθηκε στο μέρος όπου βρισκόταν αρχικά η ρωμαϊκή αγορά, κατά τον 6^ο αιώνα. Είναι πιθανόν να αποτελούσε μαρτύριο των Αγίων Δέκα οι οποίοι μαρτύρησαν στον διωγμό του Δεκίου.⁷²⁴ Η αρχική αρχιτεκτονική δομή του ναού ήταν αυτή μίας τρίκλιτης δρομικής θολοσκεπής βασιλικής η οποία φέρει εγκάρσιο κλίτος σχηματίζοντας σταυρό. Στον αρχικό ναό προκαλούνται φθορές, πιθανόν από σεισμό, ενώ στη θέση του, πάνω στα θεμέλια του πρώτου ναού οικοδομείται κατά τον 8^ο αι. ο νέος τρουλαίος ναός. Ο νέος ναός

⁷²² Δημητρίου Τσουγκαράκη, «Βυζαντινά Μοναστήρια της Κρήτης», Ανάτυπο από τα *Θησαυρίσματα*, τ.26, 1996, σσ. 7-24

⁷²³ Νίκου Παναγιωτάκη - Γεωργίου Ψαρουδάκη, «Εκκλησίες και Μοναστήρια Ιεράπετρας», Ιεράπετρα, 1999

⁷²⁴ Σταύρου Μαμαλούκου, «Ζητήματα αναπαράστασης της αρχικής μορφής του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα», Δελτίον ΧΑΕ, τ. 34, Περίοδος Δ', Αθήνα, 2013

διατηρεί τη μορφή της τρίκλιτης βασιλικής πάνω στην οποία είναι οικοδομημένος αλλά με τη βοήθεια του εγκάρσιου κλίτους, το οποίο απολήγει σε αψίδες καθώς και των τριών κόγχων του ιερού, λαμβάνει τη μορφή ενός σταυροειδούς τρίκογχου ναού μετά τρούλου. Ο ναός διέθετε αψίδα στα ανατολικά (αψίδα του ιερού) καθώς και νάρθηκα στα δυτικά, ενώ οι ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στην επιφάνεια διάφορα προσκτίσματα.⁷²⁵

Εντύπωση προκαλούν μερικές λεπτομέρειες στην κατασκευή του ναού οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν πρωτότυπες. Αρχικά ο τρόπος δόμησης των τοίχων του ναού, ο οποίος γίνεται με απλή αργολιθοδομή στην οποία προσαρτώνται μεγάλοι λαξευτοί λίθοι.⁷²⁶ Η κάτοψη του ναού φανερώνει (με τη βοήθεια του εγκάρσιου κλίτους) ένα σταυροειδή ναό, ο οποίος μάλιστα είναι τρίκογχος καθώς εκτός από την αψίδα του ιερού υπάρχουν και πλάγιες κόγχες.⁷²⁷ Εντύπωση προκαλεί επίσης η απόληξη των άκρων του εγκάρσιου μέρους του ναού σε αψίδες καθώς και ο χωρισμός των πλαγίων κλιτών με θωράκια ύψους 1 μέτρου.⁷²⁸ Έτσι ο κεντρικός σταυρικός πυρήνας περιοριζόταν και προοριζόταν κατ' αποκλειστικότητα για το ιερατείο. Η καθιέρωση του τριπλού ιερού η οποία ξεκινά και χαρακτηρίζει την πρωτοβυζαντινή περίοδο φαίνεται ξεκάθαρα στον συγκεκριμένο ναό. Κάτι ακόμα χαρακτηριστικό των μεταβολών που λαμβάνουν χώρα κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα όσον αφορά την εσωτερική διαμόρφωση των ναών είναι η χρήση και τοποθέτηση του άμβωνα. Αρχικά, στους παλαιοχριστιανικούς ναούς ο άμβωνας τοποθετούνταν στο κέντρο του μεσαίου κλίτους, η έλλειψη χώρου ωστόσο στον κεντρικό πυρήνα καθώς και κάποια ανωμαλία στο έδαφος κατά το ανατολικό μέρος του κεντρικού πυρήνα του ναού, μαρτυρούν την τοποθέτησή του όχι στο κέντρο αλλά προς την άκρη του κεντρικού κλίτους.⁷²⁹ Αν και διατηρείται σε μεγάλο βαθμό μόνο η αψίδα του ιερού ωστόσο η κάτοψη του ναού και τα ευρήματα των μελετών μπορούν να φανούν ιδιαίτερα χρήσιμα για τη μελέτη της πρωτοβυζαντινής αρχιτεκτονικής.

---

⁷²⁵ Βασιλικής Συθιακάκη, «Προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της αρχαιολογικής έρευνας στον ναό του Αγίου Τίτου Γόρτυνας κατά τα έτη 2013-2015», Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ', σσ. 29-60

⁷²⁶ Συθιακάκη, «Προκαταρκτική παρουσίαση ... στον ναό του Αγίου Τίτου Γόρτυνας», [725] και Αντουράκη, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, [4]

⁷²⁷ Αντουράκη, ό.π.

⁷²⁸ Συθιακάκη, ό.π.

⁷²⁹ Συθιακάκη, ό.π.

Από την Κρήτη θα περάσουμε στην Πελοπόννησο όπου θα αναφερθούμε σε δύο ακόμα σημαντικά μνημεία της περιόδου. Πρόκειται για τη βασιλική του «Οσίου Νίκωνος» (όπως αποκαλείται) στη Σπάρτη καθώς και τη βασιλική στο Τηγάνι της Μάνης. Οι δύο αυτοί ναοί παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία, όχι μόνο στην χρονολογία οικοδόμησής τους (7^{ος} αιώνας) αλλά και στον τρόπο δόμησής τους. Η πρώτη βασιλική, η οποία βρίσκεται στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης, ταυτιζόταν αρχικά με τον ναό του Σωτήρος τον οποίο είχε κτίσει ο Άγιος Νίκων ο «Μετανοείτε». Ωστόσο, πλέον υποστηρίζεται ότι ο ναός αυτός ήταν ο καθεδρικός/μητροπολιτικός ναός της Λακεδαίμονας.⁷³⁰ Πρόκειται για μία τρίπλιτη βασιλική η οποία διαθέτει τριμερές ιερό, χαρακτηριστικό που προσδιορίζει τους ναούς του 7^{ου}, 8^{ου} και 9^{ου} αιώνα. Το ιερό διέθετε σύνθρονο, καθώς και κύκλιο, δηλαδή έναν διάδρομο ανάμεσα στο σύνθρονο και την αψίδα του ιερού, ο οποίος διευκόλυνε τις μετακινήσεις του κλήρου. Ενώ οι κίονες που χώριζαν τον ναό σε κλίτη ήταν τοποθετημένοι όπως φαίνεται πάνω σε ψηλά βάθρα.⁷³¹

Όσον αφορά τη βασιλική στο Τηγάνι της Μάνης, πρόκειται ομοίως για τρίκλιτη βασιλική η οποία οικοδομήθηκε κατά των 7^ο αι. πάνω από το παλιό νεκροταφείο.⁷³² Θεωρείται ως ένα απλοποιημένο αντίγραφο, μία μικρογραφία της βασιλικής στη Σπάρτη.⁷³³ Ομοίως με εκείνη, διαθέτει τρία κλίτη, καθώς και τριμερές ιερό με σύνθρονο και κύκλιο.⁷³⁴ Οι χώροι των παραβημάτων διακρίνονται με χρήση τοίχων και επικοινωνούν με διόδους που οδηγούν προς αυτά κάτι το οποίο σε συνδυασμό με κόγχες των πλαϊνών μερών του ιερού αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της δόμησης των πρωτοβυζαντινών ναών και συναντάται στη βασιλική της Σπάρτης, στο Τηγάνι, του Αγίου Τίτου και αλλού.⁷³⁵

Ας περάσουμε τώρα στον καθολικό της μονής της κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Ορχομενό και συγκεκριμένα στη Σκριπού Βοιωτίας, ένα από τα πιο σημαντικά μνημεία του μεταβατικού ρυθμού (από τη βασιλική στον σταυροειδή με τρούλο)

---

⁷³⁰ Χαράς Γιαννακάκη, «Αρχαία Σπάρτη – Πελοπόννησος», διαθέσιμο στο: https://www.archaiologia.gr/blog/archaeological_site/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%80%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7/, ημ/νία ανάκτησης: 05/04/2023

⁷³¹ Γιαννακάκη, «Αρχαία Σπάρτη», [730]

⁷³² Αγγελικής Μέξια, «Η βασιλική στο Τηγάνι της Μάνης – Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του ναού», *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Α. Βοκόπουλο*, εκδ: ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, 2015, σσ. 57 - 66

⁷³³ Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, [6]

⁷³⁴ Μέξια, ό.π.

⁷³⁵ Μέξια, ό.π.

στον ελλαδικό χώρο. Ο ναός σώζεται σχεδόν άθικτος κάτι το οποίο τον κάνει ιδιαίτερα σημαντικό για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής της περιόδου. Σύμφωνα με μία εντοιχισμένη επιγραφή, η οποία βρίσκεται στο καθολικό της μονής, ο ναός ιδρύθηκε εκεί όπου βρισκόταν ο αρχαίος οικισμός, το 873/4, από τον πρωτοσπαθάριο Λέοντα.⁷³⁶ Ο ναός είναι εγγεγραμμένος σταυροειδής με τρούλο ενώ διαθέτει και νάρθηκα ο οποίος επικοινωνεί με τον κυρίως ναό από τρεις εισόδους. Το ιερό του είναι τριμερές, ενώ δίοδοι οδηγούν στα παραβήματα.⁷³⁷ Εντύπωση προκαλεί τόσο ο γλυπτός του διάκοσμος, όσο και το ηλιακό ρολόι που κοσμεί τη Μονή (ίσως το αρχαιότερο Βυζαντινό ηλιακό ρολόι). Όπως είναι φυσικό, στον ναό έχουν γίνει αρκετές παρεμβάσεις κατά το πέρασμα του χρόνου, οι οποίες ωστόσο δεν αλλοίωσαν τον χαρακτήρα του.⁷³⁸

4.3.4 Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης

Ο ναός της Αγίας Σοφίας (Εικ. 22) αποτελεί ένα εξάισιο δείγμα του μεταβατικού σταυροειδούς ναού μετά τρούλου και περιστώου. Ο ναός είναι ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων ενώ ακολουθεί σε αρκετό βαθμό τα πρότυπα της αρχιτεκτονικής στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη.⁷³⁹ Το μέγεθος, καθώς και η μεγαλοπρέπεια του ναού, είναι πιθανόν να οφείλονται σε πολιτικούς λόγους. Έχοντας νικήσει τους Σλάβους, έπειτα από συνεχόμενους αμυντικούς πολέμους, οι αυτοκράτορες (Κωνσταντίνος ΣΤ΄, Ειρήνη η Αθηναία) ήθελαν σίγουρα να προβάλλουν τη δύναμή τους, έναντι της οικονομικής δυσχέρειας που ταλάνιζε ολόκληρη την Αυτοκρατορία.⁷⁴⁰

Η εκκλησία της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, είναι κτισμένη πάνω σε μία παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία με τη σειρά της ήταν οικοδομημένη στη θέση παλαιού ρωμαϊκού συγκροτήματος. Η αρχική βασιλική πρέπει να ήταν του 5^{ου} αι. και

---

⁷³⁶ Σωτήρη Βογιατζή, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *Δελτίον της ΧΑΕ* 20 (Ιανουάριος), 1998 σελ.111-28. <https://doi.org/10.12681/dchae.1200>.

⁷³⁷ Μέξια, ό.π.

⁷³⁸ Μέξια, «Η βασιλική στο Τηγάνι της Μάνης», [732]

⁷³⁹ Ιωάννα Σταυρουλάκη, *Η χωρική συγκρότηση του μουσειακού νοήματος - Η επαναπλαισίωση της "Σοφίας του Θεού" από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2008, σσ. 131 - 162

⁷⁴⁰ Νικόλαος Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600 – 1204)*, εκδ: Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1992

φαίνεται ότι αποτέλεσε την πρώτη επισκοπική εκκλησία της πόλεως της Θεσσαλονίκης.⁷⁴¹ Στην εν λόγω παλαιοχριστιανική εκκλησία φαίνεται να ανήκει και το βαπτιστήριο (όπως πιθανολογείται) στον χώρο ο οποίος είναι σήμερα γνωστός ως το αγίασμα του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Πρόκειται για μία τετράκοχη αίθουσα, η οποία περιλαμβάνει και δεξαμενή σε τύπο σταυρού (κολυμβήθρα), ενώ συνδεόταν με τον κυρίως ναό μέσω ψηφιδωτού διαδρόμου.⁷⁴² Η παλαιοχριστιανική αυτή βασιλική, καταστράφηκε από τους σεισμούς του 620-630 μ.Χ. και στη θέση της κτίζεται ο ναός της Αγίας Σοφίας (8^{ος} αι.).⁷⁴³

Ο ναός είναι αφιερωμένος στον Ιησού – Χριστό, ο οποίος, σύμφωνα με την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο, του 325, στη Νίκαια της Βιθυνίας, αναγνωρίζεται ως ο αληθινός Λόγος και η του Θεού Σοφία.⁷⁴⁴ Παναηγυρίζει την ημέρα της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, στις 14 Σεπτεμβρίου.⁷⁴⁵ Στην ανατολική καμάρα του ναού, συναντάμε πάνω σε χρυσό βάθος, δύο κτητορικές επιγραφές, οι οποίες αναφέρονται στον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΣΤ΄ καθώς και τη μητέρα του, την Αγία Ειρήνη την Αθηναία.⁷⁴⁶ Σύμφωνα με αυτές τις επιγραφές, ο ναός οικοδομήθηκε κατά τον 8^ο αιώνα, δηλαδή κατά τη διάρκεια της Εικονομαχίας, γι' αυτό και η α΄ φάση του φέρει ανεικονικό διάκοσμο. Ο ναός θεωρείται, επομένως, εικονομαχικός, αν και έχει ως κτήτορες εικονόφιλους αυτοκράτορες, οι οποίοι πιθανώς δεν ήθελαν να δυναμιτίσουν τα τεταμένα πνεύματα που επικρατούσαν.⁷⁴⁷

Σε κάποιες πηγές, η εκκλησία της Αγίας Σοφίας αναφέρεται ως η «Μεγάλη Εκκλησία», κάτι που ίσως υποδηλώνει ότι υπήρξε μητροπολιτικός ναός.⁷⁴⁸ Η είσοδος στον ναό γίνεται από ένα πρόπυλο, ενώ γύρω από αυτόν υπάρχει μεγάλη ορθογώνια αυλή.⁷⁴⁹ Διαθέτει κυβικό σχήμα με σχεδόν τετράγωνη κάτοψη (30,92 x 28,90 μ.) ενώ

---

⁷⁴¹ Ευτυχία Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, «Από τη Μητρόπολη της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης ως το σημερινό Μητροπολιτικό ναό», *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, εκδ: ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, 1997, σσ. 239 - 256

⁷⁴² Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, «Από τη Μητρόπολη της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης ως το σημερινό Μητροπολιτικό ναό», ό.π.

⁷⁴³ Γεωργίου Βελένη, «Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τ.3, 1997, σσ. 70 - 77 και Χατζηπαντωνίου, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης*, [177]

⁷⁴⁴ Κουρκουτίδου, «Από τη Μητρόπολη της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης ως το σημερινό Μητροπολιτικό ναό», [588] και Σταυρουλάκη, *Η επαναπλαισίωση της "Σοφίας του Θεού"*, [739]

⁷⁴⁵ Σταυρουλάκη, ό.π.

⁷⁴⁶ Κουρκουτίδου, ό.π.

⁷⁴⁷ Σταυρουλάκη, ό.π.

⁷⁴⁸ Θεοχαρίδου Καλλιόπη, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη*, εκδ: Ταμείου Αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 1994

⁷⁴⁹ Σταυρουλάκη, ό.π.

εσωτερικά σχηματίζεται σταυρικός πυρήνας. Το κέντρο του σταυρικού πυρήνα καλύπτεται από τρούλο μεγάλων διαστάσεων στηριζόμενο σε λοφία και τέσσερις ημικυλινδρικές καμάρες.⁷⁵⁰ Ο κεντρικός πυρήνας περιβάλλεται στις τρεις πλευρές του από τα πλάγια κλίτη και τον νάρθηκα με τα υπερώα τους.

Για την είσοδο από τον εξωτερικό χώρο στον νάρθηκα υπήρχαν αρχικά επτά εξωτερικές εισοδοί, πέντε στην πρόσοψη και δύο στα πλαϊνά. Σήμερα χρησιμοποιούνται μόνο οι τρεις, ενώ οι υπόλοιπες έχουν μετατραπεί σε παράθυρα. Ο κανόνας των πέντε εισόδων επικρατούσε ήδη από τον 6^ο αιώνα στους μεγάλους θολωτούς ναούς.⁷⁵¹ Ο νάρθηκας του ναού (31,72 x 5,74 μ.) καταλαμβάνει όλο το πλάτος στη δυτική πλευρά, ενώ προεξέχει ελάχιστα από τους πλαϊνούς τοίχους του ναού, δημιουργώντας ένα είδος «αβαθών πύργων». Επικοινωνεί ελεύθερα με τα πλάγια κλίτη του ναού, με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζουν ενοποιημένα ένα περίστωο, το οποίο περιβάλλει τον σταυρικό πυρήνα. Αντιθέτως, η επικοινωνία του νάρθηκα με το κεντρικό κλίτος, γίνεται μέσω τριών τοξωτών ανοιγμάτων. Το κεντρικό και μεγαλύτερο άνοιγμα είναι ευθυγραμμισμένο με την Πύλη του Ιερού, ενώ τα πλαϊνά ανοίγματα συνδέονται με τα γωνιακά διαμερίσματα που σχηματίζονται στο ενδιάμεσο των κεραιών του σταυρού.⁷⁵² Τέλος, ο νάρθηκας διαιρείται σε πέντε άνισα μέρη με τη βοήθεια τόξων. Τα μέρη αυτά καλύπτονται από πέντε ανόμοιους χαμηλούς θόλους.⁷⁵³ Ο θόλος μάλιστα, του βόρειου άκρου διέθετε ασπίδα επί λοφίων, ενώ στο νότιο άκρο υπήρχε σταυροθόλιο, στοιχεία τα οποία ενίσχυαν ακόμα περισσότερο την ανομοιομορφία των θόλων του νάρθηκα.⁷⁵⁴

Όσον αφορά τα πλάγια κλίτη, έχουν πλάτος 5,55μ. και αποτελούν όπως ήδη αναφέραμε μία ενιαία ενότητα με τον νάρθηκα. Καλύπτονται από ημικυλινδρική καμάρα, ενώ επικοινωνούν με τον κεντρικό πυρήνα του ναού καθώς και τα γωνιακά διαμερίσματα, μέσω επτά ανοιγμάτων. Η επικοινωνία των πλαγιών κλιτών με το κεντρικό κλίτος, εμποδιζόταν από θωράκια, τα οποία κάλυπταν τα μεσοκίονια διαστήματα ή από πεσσούς.⁷⁵⁵

---

⁷⁵⁰ Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας*, [748]

⁷⁵¹ Θεοχαρίδου, *ό.π.*

⁷⁵² Θεοχαρίδου, *ό.π.*

⁷⁵³ Κουρκουτίδου, «Από τη Μητρόπολη της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης ως το σημερινό Μητροπολιτικό ναό», [588]

⁷⁵⁴ Θεοχαρίδου, *ό.π.*

⁷⁵⁵ Θεοχαρίδου, *ό.π.*

Ο ναός της Αγίας Σοφίας διαθέτει τριμερές Ιερό Βήμα, χαρακτηριστικό γνώρισμα των ναών της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ο χώρος του Ιερού Βήματος καλύπτεται από ημι-κυλινδρική καμάρα που καταλήγει στην ημιεξαγωνική κόγχη του ιερού και διαθέτει τρία τοξωτά παράθυρα μεγάλου μεγέθους. Τα παραβήματα του ιερού έχουν τετράγωνο σχήμα και καλύπτονται από ημισφαιρικούς θόλους. Στα ανατολικά καταλήγουν σε κόγχες που φέρουν από ένα παράθυρο. Ο χώρος του ιερού βήματος συνδέεται μέσω πλαγίων εισόδων με τα παραβήματα (πρόθεση και διακονικό), ενώ διαθέτει και πλάγιες εισόδους στους εξωτερικούς τοίχους. Επιπλέον, τα παραβήματα συνδέονται μέσω εισόδων και με τα πλάγια κλίτη του ναού.⁷⁵⁶ Στον όροφο, τα υπερώα των πλαγίων κλιτών συνδέονται με του νάρθηκα, όπως και στον κυρίως ναό, σχηματίζοντας ένα περίστωο γύρω από τον κεντρικό πυρήνα.

Ο κεντρικός τετράγωνος πυρήνας διαχωρίζεται με ενδιάμεση κιονοστοιχία από τα πλάγια κλίτη. Οι κίονες των κιονοστοιχιών εναλλάσσονται από πεσσούς.⁷⁵⁷ Ο κεντρικός πυρήνας καλύπτεται από τον τρούλο, ενώ κάτω από αυτόν ο χώρος είναι ενοποιημένος με αυτόν των κεραιών του σταυρού.⁷⁵⁸ Οι κεραίες καλύπτονται από τέσσερις ημικυλινδρικές καμάρες, οι οποίες στηρίζουν τον τρούλο με τη βοήθεια των σφαιρικών τριγώνων.⁷⁵⁹ Εξωτερικά, η όψη του τυμπάνου του τρούλου είναι τετράγωνη και φέρει τρία παράθυρα σε κάθε πλευρά. Η τετράγωνη βάση διατηρείται από την α' φάση της οικοδόμησης του ναού και προέκυψε λόγω των σφαιρικών τριγώνων που στηρίζουν τον τρούλο και τα οποία υστερούν στο να δημιουργήσουν μία κανονική κυκλική βάση για τη στήριξη του τρούλου καθώς δεν αναπτύσσονται πλήρως.⁷⁶⁰ Οι μεγάλες διαστάσεις του τρούλου είναι πιθανόν να δημιούργησαν μία αρχιτεκτονική ατομία στην δόμησή του. Εσωτερικά, ωστόσο, ο τρούλος είναι ημικυκλικός, ενώ διαθέτει και εξώστη περιμετρικά της βάσης του.⁷⁶¹

Η αναφορά μας στον ναό της του Θεού Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, θα ήταν ωστόσο ημιτελής, αν δεν κάναμε μνεία σε ό,τι έμεινε από τον αρχικό εσωτερικό της διάκοσμο. Τα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας αποτελούν σημαντικά δείγματα βυζαντινής τέχνης και μπορούν να τοποθετηθούν σε τρεις περιόδους. Η πρώτη

---

⁷⁵⁶ Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας*, [748]

⁷⁵⁷ Κουρκουτίδου, «Από τη Μητρόπολη της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης ως το σημερινό Μητροπολιτικό ναό», [588]

⁷⁵⁸ Θεοχαρίδου, ό.π.

⁷⁵⁹ Κουρκουτίδου, ό.π.

⁷⁶⁰ Θεοχαρίδου, ό.π. και Σταυρουδάκη, *Η επαναπλαισίωση της "Σοφίας του Θεού*, [739]

⁷⁶¹ Θεοχαρίδου, ό.π.

περίοδος, την οποία και εξετάζουμε, χαρακτηρίζεται από ανεικονικό διάκοσμο. Όπως ήδη αναφέραμε ο ναός κτίστηκε κατά την περίοδο της Εικονομαχίας και θεωρείται εικονομαχικός ναός. Στην καμάρα, η οποία στεγάζει το ιερό, συναντάμε ασημένιους διάλιθους σταυρούς, οι οποίοι εναλλάσσονται από διακοσμητικά φύλλα. Ένας μεγάλος χρυσός σταυρός, από τον οποίο εκπέμπονται φωτεινές ακτίνες, βρίσκεται στην κορυφή της καμάρας μέσα σε κυκλική δόξα. Μεγάλος εικονομαχικός σταυρός υπήρχε και στην κόγχη του ιερού, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται η Πλατυτέρα, ωστόσο, κάποια ίχνη του διακρίνονται ακόμα.⁷⁶²

---

⁷⁶² Κουρκουτίδου, ό.π.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να σκιαγραφήσει την εξέλιξη της ναοδομίας κατά την παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή περίοδο και να την ερμηνεύσει με βάση το ιστορικό και κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή εξελίσσεται. Όπως προκύπτει από τη μελέτη μας, οι αλλαγές που έφεραν κάθε φορά στο κράτος οι διάφοροι Αυτοκράτορες, καθώς και ο τρόπος με τον οποίον αντιμετώπιζαν την χριστιανική πίστη και την Εκκλησία, οδηγούσαν σε αντίστοιχες μεταβολές στους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, καθώς και την εσωτερική διαμόρφωση των ναών. Η σύνδεση του ιστορικού πλαισίου με τις αντίστοιχες εξελίξεις στη ναοδομία δεν είναι πάντοτε εμφανείς, ωστόσο υπάρχουν. Σίγουρα μεγάλο ρόλο στις αλλαγές της διαμόρφωσης ενός χριστιανικού ναού παίζουν και οι αντίστοιχες αλλαγές στον τρόπο της λατρείας και κυρίως όσον αφορά το τυπικό τέλεσης της Θείας Λειτουργίας. Αυτή η σύνδεση λατρείας και ναοδομίας είναι επίσης πολύ σημαντική και θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για κάποια περαιτέρω έρευνα.

Ο ναός, ως ο κατεξοχήν τόπος σύναξης των πιστών για την τέλεση της λατρείας, φέρει ένα βαρύ φορτίο καθώς προσπαθεί όχι μόνο να στεγάσει τη λατρεία, αλλά ταυτόχρονα να δημιουργήσει αυτές τις συνθήκες και προϋποθέσεις, ώστε ο πιστός να νιώσει ότι αποτελεί μέλος του Σώματος του Χριστού, μέλος της Εκκλησίας. Η αρχιτεκτονική ενός ναού, καθώς και η εσωτερική του διαμόρφωση, δεν είναι μόνο πρακτικό ζήτημα αλλά πρωτίστως δογματικό εξ' ου και αναγκαίο να το γνωρίζει ο κάθε πιστός. Ο πιστός, γνωρίζοντας την ιστορία που φέρει ο χριστιανικός ναός, μπορεί να βαδίζει με αυτοπεποίθηση στο παρόν και να ατενίσει με μεγαλύτερη σιγουριά το μέλλον, στο οποίο και πορεύεται. Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική δεν είναι μόνο έκφραση βιοτικής ανάγκης (αναγκαιότητα στέγασης κατά τη λατρεία) αλλά αποτελεί πρωτίστως κομμάτι της δογματικής διδασκαλίας της Εκκλησίας μας, της Εκκλησιαστικής αλλά και της Πολιτικής Ιστορίας. Ακριβώς αυτή η σύνδεση είναι, που κρατάει τόσους αιώνες μετά, το θέμα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής πάντα επίκαιρο. Μέσα από τη μελέτη των εκκλησιαστικών μνημείων μπορούμε να κατανοήσουμε σε βάθος τόσο τη χριστιανική λατρεία όσο και τον χριστιανικό βίο. Δεν γίνεται άλλωστε να κατανοήσουμε σε βάθος το παρόν χωρίς να γνωρίσουμε τις ρίζες του, αν πρώτα δεν έχουμε προσλάβει το παρελθόν.

Στο πρώτο Κεφάλαιο της εργασίας μας εξετάσαμε την οικοδόμηση των παλαιοχριστιανικών χριστιανικών ναών της Κωνσταντινείας περιόδου (4^{ος} – 5^{ος} αι.). Οι τρεις πρώτοι αιώνες είναι ιδιαίτερα δύσκολοι για την χριστιανική πίστη η οποία ξεκινά δειλά – δειλά να εξαπλώνεται. Οι λίγοι πιστοί σταδιακά αυξάνονται οπότε και αρχίζουν οι πρώτοι διωγμοί προς εκφοβισμό των μελών της νέας θρησκείας. Αν και η Pax Romana ευνοεί την διακίνηση των ιδεών και την ανεξιθρησκία, ωστόσο η εξάπλωση της μονοθεϊστικής χριστιανικής πίστης απειλεί το γόητρο των Ρωμαίων Αυτοκρατόρων, οι οποίοι αρχίζουν διωγμούς εναντίον της. Η θετική στάση την οποία κρατάει απέναντι στη νέα θρησκεία ο Μ. Κωνσταντίνος, το διάταγμα περί ανεξιθρησκίας το οποίο υπογράφει (Διάταγμα των Μεδιολάνων, 313μ.Χ.), καθώς και η στήριξη και οικονομική ενίσχυση που παρέχει στον Χριστιανισμό, συνέβαλαν ουσιαστικά στην ραγδαία εξάπλωση της χριστιανικής πίστης, την αύξηση των πιστών, όπως και τη δυνατότητα ανέγερσης εκκλησιαστικών συγκροτημάτων για τις λειτουργικές και πρακτικές ανάγκες της χριστιανικής κοινότητας.

Ο Μέγας Κωνσταντίνος είναι αυτός που έβγαλε τον Χριστιανισμό από τις κατακόμβες και τον εξύψωσε, συνδέοντάς τον με την κρατική εξουσία. Η επιλογή του αρχιτεκτονικού ρυθμού της βασιλικής για την οικοδόμηση των πρώτων ναών δεν είναι τυχαία. Ο ρυθμός της βασιλικής χρησιμοποιούνταν για τα δημόσια κτήρια (δίνει λοιπόν έναν επίσημο χαρακτήρα στη χριστιανική θρησκεία), ήταν εύκολος ως προς κατασκευή του αλλά και ως προς την γρήγορη επέκτασή του σε περίπτωση έλλειψης χωρητικότητας, έδινε έναν αέρα ισχύος στη νέα θρησκεία(την μέχρι πρότινος κρυμμένη σε κατακόμβες και ευκτήριους οίκους), ενώ παράλληλα της προσέδιδε μία λαμπρότητα και μία μεγαλοπρέπεια ενισχύοντας το κύρος της ακόμα περισσότερο. Όλα αυτά βέβαια, θα ήταν τελείως διαφορετικά, αν έναντι του Μ. Κωνσταντίνου είχε κυριαρχήσει στο ανατολικό κομμάτι της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ο Δικίνιος, ο οποίος αν και είχε προσυπογράψει το Διάταγμα των Μεδιολάνων, ωστόσο κρατούσε αρνητική στάση προς τους χριστιανούς κατοίκους της Αυτοκρατορίας. Σίγουρα σε μία τέτοια περίπτωση, οι χριστιανικοί ναοί θα ήταν όχι μόνο περιορισμένοι σε αριθμό και μέγεθος, αλλά και μηδενικής αισθητικής αξίας.

Θετική στάση απέναντι στη χριστιανική πίστη κρατάει και ο Ιουστινιανός. Η σφοδρή επιθυμία του να ανασυγκροτήσει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και να την επαναφέρει στην πρότερή της αίγλη, τον οδήγησε να στραφεί ακόμα περισσότερο

στον Χριστιανισμό. Για τον Ιουστινιανό, η θρησκεία δεν ήταν παρά ένας ασφαλής δρόμος για την επίτευξη των φιλοδοξιών του. Γρήγορα κατάλαβε ότι το όνειρό του για ένα κράτος, με ενιαία νομοθεσία και υπό μία κοινή θρησκεία θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσα από την ενίσχυση και στήριξη του Χριστιανισμού. Το πόσο πολύ υπολόγιζε στη βοήθεια της χριστιανικής θρησκείας μπορεί να γίνει κατανοητό από το γεγονός ότι, παρά τους συνεχείς πολέμους για την ανάκτηση των εδαφών οι οποίοι είχαν οδηγήσει το κράτος σε μεγάλα οικονομικά προβλήματα, η ανέγερση ναών δεν σταμάτησε.

Τα μεγαλεπήβολα σχέδια του Ιουστινιανού ευνοούν την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική η οποία ανθεί ιδιαίτερα κατά τη βασιλεία του. Οι ναοί της εποχής του Ιουστινιανού είναι μία καθαρά αυτοκρατορική υπόθεση καθώς λόγω των οικονομικών προβλημάτων μόνο ο Αυτοκράτορας διέθετε τα μέσα και τα χρήματα για την οικοδόμησή τους. Ο ρυθμός της βασιλικής θα συνεχίσει να επικρατεί ωστόσο θα ψάξει νέες μορφές έκφρασης. Η ανάγκη του Ιουστινιανού για επίδειξη ισχύος και εντυπωσιασμού του λαού θα εκφραστεί μέσα από την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική και τα νέα σχήματα τα οποία θα χρησιμοποιηθούν στην εποχή του. Οι ήδη γνωστοί αρχιτεκτονικοί ρυθμοί θα συνδυαστούν δίνοντάς μας την τρουλαία βασιλική. Η επινόηση των λοφίων για τη στήριξη της θολοδομίας είναι ίσως ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα που άφησε ως παρακαταθήκη η εποχή του Ιουστινιανού. Ο ναός της Αγίας Σοφίας είναι το πιο εξέχον δείγμα αρχιτεκτονικής που έχει να δώσει η εποχή βασιλείας του Ιουστινιανού. Οι αρχιτεκτονικές καινοτομίες που εφαρμόστηκαν και τα νέα αρχιτεκτονικά σχήματα έδωσαν ένα μνημείο αζεπέραστης μεγαλοπρέπειας και αισθητικής.

Οι ναοί οι οποίοι χτίζονται κατά την παλαιοχριστιανική εποχή (4^{ος} – 6^{ος} αι.) περιλαμβάνουν εκτός από το κτήριο του ναού και άλλα κτήρια τα οποία εξυπηρετούν ποικίλες λειτουργικές ή πρακτικές ανάγκες, τα οποία ονομάζονται προσκτίσματα. Η ύπαρξη των διαφόρων προσκτισμάτων ενισχύει την υπόθεσή μας για στενή σύνδεση και εξάρτηση Εκκλησίας και Πολιτείας. Η στήριξη της χριστιανικής θρησκείας από του Αυτοκράτορες της έδωσαν τη δυνατότητα χρήσης μεγάλων οικοπέδων για την ανέγερση των εκκλησιαστικών συγκροτημάτων, κάτι το οποίο δεν θα ήταν δυνατόν στην αντίθετη περίπτωση. Επιπλέον και η Εκκλησία από τη μεριά της, μέσα από όλα αυτά τα κτήρια συμβάλει στη καλή λειτουργία της κοινότητας, στηρίζοντας επομένως την Πολιτεία μέσα από το έργο της κοινωνικής προσφοράς το οποίο

επιτελεί. Η αποδυνάμωση της Αυτοκρατορίας από τις συνεχείς επιδρομές και η ανάγκη των Αυτοκρατόρων να δείξουν την επιβολή τους και να δώσουν στους πολίτες τους μία αίσθηση ευμάρειας και ασφάλειας εκφράστηκε μέσα από την ανέγερση περίλαμπρων ναών κάτι το οποίο ενίσχυσε την ισχύ της χριστιανικής πίστης.

Μετά το τέλος της βασιλείας των διαδόχων του Ιουστινιανού, την εξουσία αναλαμβάνει ο Ηράκλειος. Αν και διατηρεί θετική στάση απέναντι στον Χριστιανισμό, ωστόσο δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έδωσε βαρύτητα στην ανέγερση ναών όπως ο Μ. Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός. Η πρωτοβυζαντινή περίοδος, η οποία ξεκινάει με το τέλος της βασιλείας των διαδόχων του Ιουστινιανού κατά τον 7^ο αι. και τη βασιλεία του Ηράκλειου (610μ.Χ.) και φτάνει έως τον 9^ο αι. και τη λήξη της Εικονομαχίας (843 μ.Χ.), χαρακτηρίζεται από μεγάλα οικονομικά προβλήματα λόγω των αλληπάλληλων πολέμων, καθώς και ερήμωσης αρκετών περιοχών και κυρίως των παραλίων λόγω των συνεχών επιδρομών. Τέλος, οι έντονες δογματικές και χριστολογικές έριδες φέρνουν αναστάτωση στους κόλπους της Εκκλησίας επηρεάζοντας την ομαλή εξάπλωση της χριστιανικής διδασκαλίας και τη ζωή των χριστιανικών κοινοτήτων.

Παρατηρείται, λοιπόν, μία ελάττωση ως προς την ανοικοδόμηση νέων ναών, ενώ ακόμα και οι ναοί που κτίζονται ακολουθούν πιο απλές μορφές, το αρχιτεκτονικά πρότυπα του ναού της Αγίας Σοφίας δεν αναπαράγονται καθαρά για οικονομικούς λόγους. Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική θα επιστρέψει στην σταθερότητα του ρυθμού της βασιλικής των παλαιοχριστιανικών χρόνων, ωστόσο θα τον εμπλουτίσει με τον τρούλο, το εγκάρσιο κλίτος ή το περίστωο, οδηγούμενοι σταδιακά στον εγγεγραμένο σταυροειδή με τρούλο, τον κατεξοχήν βυζαντινό ρυθμό. Οι περιορισμένες οικονομικές συνθήκες οδήγησαν σε έκπτωση στις αρχιτεκτονικές μορφές καθώς και στο μέγεθος των ναών, ενώ οι διάφορες δογματικές έριδες και κυρίως οι εικονομαχικές διαμάχες επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τον εσωτερικό διάκοσμο των νέων ναών.

Η μετριοπαθή στάση που κράτησε ο Ιουστινιανός και οι διάδοχοί του απέναντι σε δογματικά ζητήματα (Δύση, Μονοφυσίτες) οδήγησαν σταδιακά σε τέλμα. Ωστόσο, χάρη στη στάση των Αυτοκρατορισσών Ειρήνης της Αθηναίας και Θεοδώρας, η Εικονομαχική διαμάχη θα σταματήσει ενώ θα δοθεί η ευκαιρία μέσα

από τις συζητήσεις για το συγκεκριμένο θέμα να αναπτυχθεί κατάλληλα η δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας για το θέμα των εικόνων. Βλέπουμε λοιπόν πόσο πολύ επηρεάζεται η ζωή της Εκκλησίας αλλά και η αρχιτεκτονική και διακόσμηση των ναών της από τις ιστορικές συνθήκες και τους άρχοντες κάθε περιόδου.

Όπως ήδη αναφέραμε, δεν είναι μόνο οι ιστορικές συνθήκες που επηρεάζουν τη ναοδομία αλλά και η ίδια η Λατρεία, κάτι το οποίο μπορούμε εύκολα να το διαπιστώσουμε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και το οποίο θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να μελετηθεί σε μεγαλύτερο βάθος, καθώς μέσα από τη μελέτη μας δεν βρήκαμε κάποια αντίστοιχη έρευνα που να συνδέει τις αρχιτεκτονικές αλλαγές ενός ναού και της εσωτερικής του διαμόρφωσης με το λατρευτικό τυπικό των Ακολουθιών και κυρίως της Θείας Λειτουργίας. Η αλλαγές που έγιναν ως προς τον τρόπο τέλεσης της Λειτουργίας και κυρίως κατά τη Μικρή και Μεγάλη Είσοδο, έφερε αλλαγές στην εσωτερική διαμόρφωση του ναού. Από τον 7^ο αι. το φράγμα του ιερού ψηλώνει και γίνεται ευθύγραμμο καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος του ανατολικού τοίχους, ενώ το ιερό γίνεται πλέον τριμερές, ενσωματώνοντας την πρόθεση και το διακονικό ή το σκευοφυλάκιο. Οι αλλαγές αυτές δεν έχουν να κάνουν ούτε με τις διάφορες αιρέσεις, ούτε με τις οικονομικές δυσχέρειες της Αυτοκρατορίας, αλλά όπως φαίνεται αφορούν αποκλειστικά το λειτουργικό κομμάτι.

Έχοντας μελετήσει τη σταδιακή εξέλιξη της ναοδομίας των πρώτων χριστιανικών ναών ξεκινώντας από τον 4^ο και φτάνοντας έως τον 9^ο αιώνα, θα προχωρήσουμε στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας μας όπου και θα δούμε εν συντομία μερικά από τα πιο εξέχοντα και σημαντικά δείγματα εκκλησιαστικών αρχιτεκτονικών μνημείων της κάθε περιόδου. Μέσα από τη γνώση των διαφόρων εναπομεινάντων μνημείων της παλαιοχριστιανικής και πρωτοβυζαντινής αρχιτεκτονικής, αναδείξαμε τη σπουδαιότητα των μνημείων αυτών και την καινοτομία που αντιπροσώπευαν στην εποχή τους. Θεωρούμε ότι η γνώση της Εκκλησίας, ως μικρογραφίας του κόσμου, μπορεί να γίνει ευκολότερη μέσα από τη γνώση του ναού ως οικοδόμημα λατρείας και τις ρίζες του. Μέσα από την κατανόηση των αισθητών, μπορέσαμε να αντιληφθούμε σε έναν μεγαλύτερο βαθμό τα υπεραισθητά και την Ουράνια Βασιλεία.

Οι εκάστοτε ιστορικές και κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές και κυρίως η θρησκευτική πολιτική την οποία ακολούθησε ο κάθε Αυτοκράτορας επηρέασαν σε

μεγάλο βαθμό την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Οι Ρωμαίοι Αυτοκράτορες, από τον Μ. Κωνσταντίνο και μετά, είδαν την νέα θρησκεία ως το μέσο για συσπείρωση της αχανής Αυτοκρατορίας τους υπό μία εξουσία με κοινή θρησκεία. Ο ναός αντανakλούσε το κύρος και τη δύναμη της εκάστοτε αρχής, άλλωστε οι λαμπρότεροι ναοί της περιόδου που μελετάμε ανεγέρθηκαν έπειτα από αυτοκρατορική χορηγία. Η επιβλητικότητα και η λαμπρότητα των εκκλησιαστικών συγκροτημάτων αντανakλούσαν όχι μόνο την σταδιακή επικράτηση της χριστιανικής πίστης, αλλά και το κύρος του κάθε Αυτοκράτορα. Η επιβλητικότητα των αρχιτεκτονικών ρυθμών υπενθύμιζε στους υπηκόους της Αυτοκρατορίας όχι μόνο την ισχύ του Ουράνιου Βασιλέα αλλά και του επίγειου άρχοντα, ο οποίος συχνά χρηματοδοτούσε το έργο.

Θα πρέπει ωστόσο σε αυτό το σημείο, ολοκληρώνοντας την εργασία μας, να διευκρινίσουμε το γεγονός ότι, παρά το ότι η μορφή ενός ναού επηρεάστηκε κατά το πέρασμα των χρόνων από τις διάφορες ιστορικές εξελίξεις, ωστόσο, δεν έπαψε ποτέ να κρατάει τα σταθερά του στοιχεία, όπως αυτά παραδόθηκαν από τους Αποστόλους. Τις αλλαγές στη μορφή δεν τις ακολούθησαν και αλλαγές στο δόγμα της χριστιανικής πίστης, το οποίο διαφυλάχθηκε ανόθευτο με τη βοήθεια των Πατέρων της Εκκλησίας και των Οικουμενικών Συνόδων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: Ναός Αγ. Δημητρίου Θεσ/κης - Ξυλόστεγη Βασιλική

Εικ. 2: Ναός Αγ. Δημητρίου Θεσ/κης - Βήλα στα μετακίονια διαστήματα

Εικ. 3: Ναός Αγ. Δημητρίου Θεσ/κης - Τρίβηλο

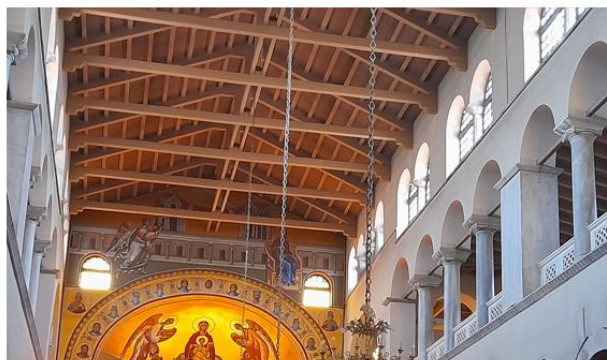
Εικ. 4: Εκατονταπυλιανή Πάρου - Σύνθρονο και κιβώριο

Εικ. 5: Εκατονταπυλιανή Πάρου - Στη βορεινή της πλευρά διακρίνεται το παλαιοχριστιανικό πρόσκτισμα του βαπτιστηρίου.

Εικ. 6: Εκατονταπυλιανή Πάρου - Κολυμπύθρα σε σχήμα σταυρού από το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο.

Εικ. 7: Ναός Αγ. Δημητρίου Θεσ/κης - Φωταγωγός

Εικ. 8 και 9: Εκατονταπυλιανή Πάρου - Υπερώα

Εικ. 10: Εκατονταφυλιανή Πάρου - Αψίδα του ιερού και εμφανή η διαμόρφωση του τριπλού ιερού. Πλαϊνές θύρες συνδέουν τον χώρο του ιερού Βήματος με τα πλαϊνά διαμερίσματα.

Εικ. 11: Ι.Μ. Αγ. Ιωάννη Θεολόγου Πάτμος - Παλιό φράγμα ιερού σε δεύτερη χρήση

Εικ. 12: Ι.Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας - Άμβωνας

Εικ. 13: Ι.Ν. Εκατονταφυλιανής - Διακρίνεται το παράθυρο από το μυτατώριο

Εικ. 14: Αχειροποίητος Θεσ/κης - Κίονες χωρίζουν τον ναό σε τρία κλίτη

Εικ. 15: Αχειροποίητος - Νάρθηκας με τρίβηλο και πλαϊνές θύρες που οδηγούν στα πλάγια κλίτη

Εικ. 16: Αχειροποίητος Θεσ/κης - Ένδειξη ύπαρξης μεσοκίωνων θωρακίων

Εικ. 17: Αχειροποίητος Θεσ/κη - Στυλοβάτης

Εικ. 18: Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου Θεσ/κης

Εικ. 19: Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης

Εικ. 20 : Παναγία Δροσιανή Νάξος

Εικ. 21 : Ι.Ν. Εκατονταπυλιανής Πάρου

Εικ. 21 : Ι.Ν. Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ Δημήτρης - ΔΙΑΜΑΝΤΗ Χαρίκλεια, «Το πρωτοβυζαντινό συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής στην Πάρο: Αποτελέσματα από τις πρόσφατες έρευνες της Εδορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων», *Πρακτικά Συνεδρίου Παροικία Πάρου 11-14 Σεπτεμβρίου 2015*, επιμ.: Κατσωνοπούλου Ντόρα, Αθήνα, 2019

ΑΛΙΜΠΡΑΝΤΗ Χρήστου, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, εκδ. Ιερού Προσκυνημάτων Εκατονταπυλιανής, Πάρος, 2007

ΑΝΤΙΠΑ, *Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Καθολικού της Ιεράς Μονής Πάτμου*, Πάτμος, 2005

ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ Β. Γεωργίου, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική (Στοιχεία από την τέχνη Ανατολής και Δύσεως)*, Α' τόμος, εκδ.: Δέσποινα Μαυρομάτη, Αθήνα, 1993

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ, *Απαντα τα Έργα 1*, επιμ.: Π. Παπαευαγγέλου, ΕΠΕ 114, εκδ.: Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1993

ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ Κλήμης, *Βυζαντινή Ναοδομία στη Νάξο – Η Μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 2014

ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ Christos, «Sur le donateur et la date des mosaïques d'Acheiropoietos à Thessalonique», *ACIAC*, 9 (Roma, 21-27.9.1975), B, Roma-Città del Vaticano 1978, p.:37-44

BASKOLAN Stephen, *Ο Χριστιανισμός στην Ύστερη Αρχαιότητα και τη Μέση Ανατολή*, μτφρ.: Αρχιμήδης Θεοδωρίδης, εκδ.: Cambridge Stanford Books, διαθέσιμο στο:

<https://www.google.gr/books/edition/%CE%9F%CE%A7%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD/gvErEAAAQBAJ?hl=el&gbpv=0>, ημ/νία αν.: 25/1/2023

BREYTENBACH Cilliers - TZAVELLA Elli, *Early Christianity in Athens, Attica, and Adjacent Areas - From Paul to Justinian I (1st–6th Cent. AD)*, publisher: Brill, 2022, p. 402-407

BULTMAN Rudolf, *Ιστορία και Εσχατολογία. Η αιωνιότητα ως παρόν*, μτφρ.: Α. Κοσμόπουλος, επιστ. θεώρηση-επιμέλεια Δ. Αρκάδας – Γ. Βλαντής, σειρά Ιδιόμελα 3, Αθήνα 2008

BURY Bagnall John, *History of the Later Roman Empire*, Dover Publication, New York, 1958

ΒΑΓΕΝΑ - ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Λαμπρινή και ΚΟΜΙΝΗ - ΔΙΑΛΕΤΗ Δώρα, *Το ΑΙΓΑΙΟ επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, εκδ.: Μέλισσα, Αθήνα, 1995

ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2003

ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, «Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τ.3, 1997, σσ. 70 - 77

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σωτήριος, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Καταπολιανής Πάρου», *Πρακτικά στο Εικοστό Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, ΧΑΕ, Αθήνα, 2008

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *Δελτίον ΧΑΕ*, τ. 20, Περίοδος Ε΄, Αθήνα, 1999

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ψηλαφώντας τις επεμβάσεις του Α. Κ. Ορλάνδου στην Παναγία Εκατονταπυλιανή», *Ιερός Ναός Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου - 50 χρόνια από την Αποκατάστασή του από τον Αναστάσιο Ορλάνδο*, *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου 2015*, επιμ.: Ντόρα Κατσωνοπούλου, Αθήνα, 2019, σσ. 127-143

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *Δελτίον της ΧΑΕ*, 20, 1998 σελ.111-28

CULLMANN Oscar, *Χριστός και Χρόνος*, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 1980

ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ Ευγενία, *Αγία Σοφία: Το αιώνιο Σύμβολο της Ορθοδοξίας - 1.500 χρόνια από την ανέγερσή της*, εκδ.: Εστία Επενδυτική, Αθήνα

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ανδρέα, *Ακολουθώντας τα βήματα του Ιησού Χριστού στην Αγία Γη*, εκδ. Emerezian Printing Press, Ιεροσόλυμα, 2009

ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗ Χαρά, «Αρχαία Σπάρτη – Πελοπόννησος», διαθέσιμο στο: https://www.archaiologia.gr/blog/archaeological_site/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%80%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7/, ημ/νία ανάκτησης: 05/04/2023

ΓΚΙΟΛΕΣ Νικόλαος, *Βυζαντινή Ναοδομία (600 – 1204)*, εκδ: Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1992

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη - Ναοδομία (π. 200-600)*, εκδ: Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994

ΓΚΙΟΛΕΣ Νικόλαος – ΠΑΛΛΗΣ Γεώργιος, *Άτλας των Χριστιανικών μνημείων του Αιγαίου - Από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους μέχρι την άλωση*, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, Αθήνα, 2014

ΓΟΥΝΑΡΗΣ Γεώργιος, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία - Α' Αρχιτεκτονική*, Β' έκδοση, εκδ.: University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Περικλής, *Η ιερά Μονή του Σινά κατά την τοπογραφική, ιστορική και διοικητική αυτής επόμιν*, Εκ του τυπογραφείου του Παναγίου Τάφου, Ιεροσόλυμα, 1875, σσ. 12 - 37

ΔΑΔΑΚΗ Σταυρούλα, «Παλαιοχριστιανικοί Φίλιπποι», διαθέσιμο στο: http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=2619, ημ/νία ανάκτησης: 23/3/2023

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Ιορδάνης, «Έρευνες στην αρχιτεκτονική της μονής Σινά», *Στη μνήμη της Μαρίας Γεωργίου Σωτηρίου*, Δελτίον ΧΑΕ, τ. 9, Περίοδος Δ', Αθήνα, 1979, σσ. 261 – 302

EDSON Ch., «Cults of Thessaloniki (Macedonia III)», *HTR*, 41, 1948, p.: 153-204

ΕΥΣΕΒΙΟΣ Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α - Γ*, μτφρ.: Παναγιώτου Κ. Χρήστου, ΕΠΕ 28, εκδ.: Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1977

ΕΥΣΕΒΙΟΣ Καισαρείας, «Εις τον Βίον Κωνσταντίνου», Ιστορικά Δ', μτφρ.: Παναγιώτου Κ. Χρήστου, ΕΠΕ 57, εκδ. Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1982

ΕΥΣΕΒΙΟΣ Καισαρείας, «Εις τον Κωνσταντίνου Τριακονταετηρικός», Ιστορικά Δ', μτφρ. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, ΕΠΕ 57, εκδ. Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1982

GRDZELIDZE Tamara, «Church», *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, Edited by John Anthony McGuckin, Blackwell Publishing, United Kingdom, 2011, pp.124 - 132

ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ Καλλιόπη, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη*, εκδ: Ταμείου Αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 1994

ΙΩΣΗΦ Δέσποινα, «Η θρησκευτική πολιτική του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου», διαθέσιμο στο: [Η θρησκευτική πολιτική του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου - Αρχαιολογία Online \(archaiologia.gr\)](http://archaiologia.gr), ημ/νία αν.: 15/1/2023

JEWELL H.H. - HASLUCK F.W., «The Church of Our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatontapyliani) in Paros», *The Journal of Hellenic Studies*, Published By: The Society for the Promotion of Hellenic Studies, Vol. 41, Part. 2, pp. 293-294

JONATHAN Harris, *Βυζάντιο ένας άγνωστος κόσμος*, μτφρ: Γιώργος Μπαρουξής, εκδ: Μεταίχμιο, Αθήνα, 2018

KRAUTHEIMER Richard, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, μτφρ. Φανή Μαλλούχου - Τούφανο, εκδ.: ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1998

ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ Κωνσταντίνος, *Ο Χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτό*, εκδ.: Γρηγόρη, Αθήνα, 1969

ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ Δ. Κωνσταντίνος, *Εισαγωγή εις την Χριστιανικήν και Βυζαντινήν Αρχαιολογίαν (Η τέχνη της Ανατολής και Δύσεως)*, εκδ.: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1980

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Βασιλική, Ρυθμός", *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, επιμ. εκδ.: Λυγγούρης Αχ. Παν., τόμος 3, Αθήνα, 1963, στ. 720 - 730

ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗΣ Κωνσταντίνος, *Ο Χριστιανικός Ναός - Λειτουργική και Θεολογική θεώρηση*, εκδ.: Άθως, Αθήνα, 2007

ΚΑΡΑΣΤΑΘΗΣ Β. Κώστας, *Μέγας Κωνσταντίνος : Κατηγορίες και αλήθεια*, εκδ.: ΑΘΩΣ, Αθήνα, 2012

ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Ερμιόμη, «Ναοδομία», διαθέσιμο στο: <https://epkia.wordpress.com/%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%83-%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%B5%CF%83/%CE%BD%CE%B1%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1/>, ημ/νία αν.: 25/2/2023

ΚΑΡΥΔΗΣ Νικόλαος, «Βασιλική Β΄ των Φιλίππων: Οι οικοδομικές φάσεις μίας ημιτελούς εκκλησίας», διαθέσιμο στο: <https://kar.kent.ac.uk/59404/19/Karydis%20-%20Philippi%20proof.pdf>, ημ/νία αν.: 23/3/2023

ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ Νίκος, «Νίκαια (Βυζάντιο), Ναός Κοιμήσεως, ΙΜΕ, 2005

ΚΟΡΡΕΣ Ν. Γεώργιος, *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, εκδ.: Μαυρίδης, Αθήνα, 1954

ΚΟΤΤΑΚΗΣ Χρυσόστομος, *Ξενάγηση στην Παναγία την Δροσιανή*, εκδ.: Ι.Ν. Παναγίας Δροσιανής, Ενορίας Αγ. Φωτεινής Μονής Νάξου, Νάξος, 2000

ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ Ευτυχία, "Από τη Μητρόπολη της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης ως το σημερινό Μητροπολιτικό ναό", *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, εκδ: ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, 1997, σσ. 239 - 256

ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Αχειροποίητος (Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου)*, εκδ.: ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1986

LOWDEN John, *Early Christian and Byzantine Art*, Phaidon Press, 1997

ΛΑΒΒΑΣ Π. Γεώργιος, *Ο Πανίερος ναός της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα*, εκδ.: ΚΑΠΙΟΝ, Αθήνα, 2009

MANGO Cyril, *Byzantine Architecture*, published by: Faber and Faber, United Kingdom, 1986

MANGO Cyril, «Approaches to Byzantine Architecture», K. A. C. Creswell and His Legacy, Vol. 8, Published By: Brill, 1991, pp. 40-44,

McKITTERICK Rosamond et all, «From Constantine to Constans: the chronology of the construction of Saint Peter's basilica», *Old Saint Peter's Rome*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2013, p.35-64

MILLET Gabriel, *L' École grecque dans l'architecture byzantine*, Publisher: E. Leroux, Paris, 1916, σσ. 15 - 17

ΜΑΪΤΟΥ Ιωάννου, *Ο ναός του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, εκδ.: Ι.Ν. Αγ. Δημητρίου Θεσ/νίκης, Θεσσαλονίκη, 1995

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σταύρος, «Ζητήματα αναπαράστασης της αρχικής μορφής του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα», *Δελτίον ΧΑΕ*, τ. 34, Περίοδος Δ', Αθήνα, 2013

ΜΑΞΙΜΟΣ ο Ομολογητής, *Μυσταγωγία*, εκδ.: Αποστολική Διακονία, Αθήνα, 2009

ΜΕΝΑΓΙΑ Δημητρίου, *Περιγραφή του εν Κωνσταντινουπόλει ναού της Αγίας Σοφίας*, εκδ.: Ιω. Κασσανδρέως, Αθήνα, 1865

ΜΕΝΤΖΟΣ Αριστοτέλης, «Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, τ. 21, αρ. 1, 1981, σσ. 201 - 221

ΜΕΞΙΑ Αγγελική, «Η βασιλική στο Τηγάνι της Μάνης – Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του ναού», *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκόπουλο*, επιμ.: Κατσαρός Βασίλης - Τούρτα Αικατερίνη, εκδ: ΚΑΠΙΟΝ, Αθήνα, 2015, σσ. 57 - 66

ΜΗΤΣΑΝΗ Αγγελική, «Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου», *Δελτίον ΧΑΕ*, τ. 19, Περίοδος Δ', Αθήνα, 1997, σσ. 319 – 334

ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου», *Δελτίον ΧΑΕ*, τ. 27, Περίοδος Δ΄, Αθήνα, 2006, σσ. 75 – 90

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ Χαράλαμπος, «Ρωμαϊκός λουτρών και η Αχειροποίητος της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 1983, σσ. 310-329

ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γεώργιος Δ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα, 2002

ΜΠΟΥΡΑΣ Χαράλαμπος, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ.: Μέλισσα, Αθήνα, 2001

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ιστορία Αρχιτεκτονικής*, Β΄ τόμος, εκδ.: Μέλισσα, Αθήνα, 1999

ΜΥΛΩΝΑΣ Παύλος, «Αρχιτεκτονική: Η Βασιλική Β΄ των Φιλίππων στο πλαίσιο της Ιουστινιάνειας Αρχιτεκτονικής», Συνεδρία της 28ης Φεβρουαρίου 2002, *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα, 2002

ΝΟΡΑ Εμμανουέλα, *Εκκλησίες στα νησιά του Αιγαίου*, εκδ.: Τρία Φύλλα, Αθήνα, 1989

ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Ανδρέας, «Περὶ τὴν Ἀχειροποίητον Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, τ.2, (1941-1952), σσ. 472-487

OSTROGORSKY George, *History of the Byzantine State*, Publisher: New Brunswick, Rutgers University Press, 1957

ΟΡΛΑΝΔΟΣ Αναστάσιος, «Εργασίες αναπαλαίωσης της Καταπολιανής Πάρου», *Μεσαιωνικά Κυκλάδων*, *Δελτίον ΧΑΕ*, τ. 17, Αθήνα, 1961, σσ. 280 – 281

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, εκδ.: Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1952

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικῶν ὀρων*, εκδ.: Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1986

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η πρόσφατος Αναστήλωσις της Καταπολιανής της Πάρου, Πορίσματα ερευνῶν και νέα ευρύματα», *Ανάπτυπον από την ΕΕΚΜ*, τομ. Ε΄, 1965, σσ.138 – 141

PALLIS Georgios, «The early christian Attica: the Area of Marousi, The eastern Mediterranean in the late antique and early Byzantine Period», Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, Vol. IX, Edited by: Maria Gourdouba et. all

PATRICIOS N. Nicolaos, *The Sacred Architecture of Byzantium - Art, Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches*, Bloomsbury Publishing, 2014

ΠΑΖΑΡΑΣ Θεοχάρης, *Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη*, εκδ.: ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1985

ΠΑΛΛΑΣ Ι. Δημήτριος, «Αρχαιολογικά – Λειτουργικά», ΕΕΒΣ, τ.20, 1950, σελ.279 - 289

ΠΑΛΛΗΣ Γεώργιος, «Δύο παλαιοχριστιανικές επιγραφές από τη συλλογή της Βιβλιοθήκης του Ανδριανού», *Γραμμάτειον*, τ. 5, Αθήνα, 2016

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Νίκος – ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ Γιώργος, «Εκκλησίες και Μοναστήρια Ιεράπετρας», Ιεράπετρα, 1999

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Σάββας, *Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία*, εκδ: ΕΜΒΡΥΟ, 2018, σ. 56-57

ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Στυλιανός, *Μαθήματα Βυζαντινής Αρχαιολογίας II*, Εγχειρίδιο Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ανασκαφή Φιλίππων», Ανάτυπα εκ των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα, 1964

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Θεσσαλονίκης: Αχειροποίητος - Μονή Λατόμου*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1949

ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ Α. Γεώργιος, *Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του Βυζαντινού Ναού*, εκδ.: Πύρινος κόσμος, Αθήνα, 1981

ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, *Περί κτισμάτων*, εκδ.: Γεωργιάδης, Αθήνα, 1996

ΡΑΠΤΗΣ Κωνσταντίνος, «Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: Μία επανεξέταση των αφιερωματικών επιγραφών στα ψηφιδωτά του τριβήλου», *Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπόουρα*, Δελτίον ΧΑΕ, τ. 39, Περίοδος Δ', Αθήνα, 2018

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής», *Δελτίον ΧΑΕ*, Περίοδος Δ', τ.40, 2019, σσ. 29-60

ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ Κλ. Ζαχαρίας, *Ταξιδεύοντας στην Αγία Γη*, εκδ.: Επτάλοφος, Κύπρος, 2019

SODINI P. Jean, «Les dispositifs liturgiques des basiliques paléochrétiennes en Grèce et dans les Balkans», *CorsiRav* 31, 1984, p.: 441-473

ΣΑΒΒΙΔΗΣ Αλέξανδρος - ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ Λάζαρος, *Ιστορία του Βυζαντίου (με αποσπάσματα από τις πηγές) 284 - 717μ.Χ.*, τόμος Α', εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1996

ΣΚΑΡΜΟΥΤΖΟΥ Κωνσταντίνα, «Παλαιοχριστιανική βασιλική Λεωνίδα», διαθέσιμο στο: http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=1772, ημ/νία ανάκτ.: 22/03/2023

ΣΤΑΥΡΟΥΑΚΗ Ιωάννα, *Η χωρική συγκρότηση του μουσειακού νοήματος - Η επαναπλαισίωση της "Σοφίας του Θεού" από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2008, σσ. 131 - 162

ΣΤΟΥΦΗΣ - ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ Ιωάννας, *Το φράγμα του ιερού βήματος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος*, εκδ. ΜΠΑΣΤΑ, Αθήνα, 1999

ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη*, εκδ. Παρρησία, Αθήνα, 2013

ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ Βασιλική, «Προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της αρχαιολογικής έρευνας στον ναό του Αγίου Τίτου Γόρτυνας κατά τα έτη 2013-2015», *Δελτίον ΧΑΕ*, Περίοδος Δ', τ.40, 2019, σσ. 29-60

ΣΥΜΕΩΝ Θεσσαλονίκης, *Τα άπαντα*, εκδ.: Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1980

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γεώργιος - ΣΩΤΗΡΙΟΥ Μαρία, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, 1952

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γεωργίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1942

ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ Πατριάρχου Ιεροσολύμων, «Λόγος περιέχων την εκκλησιαστικήν άπασαν ιστορίαν και λεπτομερή αφήγησιν πάντων των εν τη θεία λειτουργία τελουμένων», PG 87, 3984

ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δημήτριος, «Βυζαντινά Μοναστήρια της Κρήτης», *Θησαυρίσματα*, τ.26, 1996, σσ. 7-24

VASILIEV Alexandrovich Alexandre, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324 - 1453*, μτφρ. Δημοσθένη Σαβράμη, Α' τόμος, εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα, 1955

VAN MILLINGEN Alexander, *Byzantine Churches in Constantinople*, published by: Macmillan and co, London, 1912

ΦΕΙΔΑΣ Βλάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία - Από αρχής μέχρι την Εικονομαχία*, Τομ. Α', εκδ.: Γιώργος Παπανικολάου Α.Β.Ε.Ε., Αθήνα, 2002

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εκκλησιαστική Ιστορία - Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση*, Τομ. Β', εκδ.: Γιώργος Παπανικολάου Α.Β.Ε.Ε., Αθήνα 1994, σελ. 659

WEBB Matilda, «San Giovanni in Laterano», *The churches and the catacombs of early Christian Rome – A comprehensive guide*, Brighton: Sussex Academic Press, Great Britain, 2001, p.41-45

ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ Ελισάβετ, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – Εκκλησιαστική περιφέρεια - Διοικητική οργάνωση*, Θεσσαλονίκη 2007

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ Δημήτριος, «Η καταγωγή και η σημασία του παλαιοχριστιανικού σύνθρονου», *Δελτίον ΧΑΕ*, Περίοδος Δ', τ.40, 2019, σσ. 17-28

ΧΑΤΖΗΦΩΤΗ Ι. Λίτσα, «Η βασιλική του Αγίου Νικολάου στα Μύρα της Λυκίας», διαθέσιμο στο: <https://ikivotos.gr/post/2549/h-basilikh-toy-agiou-nikolaoy-sta-myra-lykias>, ημ/νία ανάκτησης: 23/3/2023

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Αικατερίνη, *Βυζαντινή Ιστορία*, εκδ. Οργανισμός Εκδόσεων Διδαχτικών Βιβλίων, Αθήνα, 1986